ELAZIĞ TADEM VENK KİLİSESİ (SURP ASDVADZADZİN) KORUMA SORUNLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

ESMA ÇAPKUR

TEMMUZ 2023

DİYARBAKIR

TC

DİCLE ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ELAZIĞ TADEM VENK KİLİSESİ (SURP ASDVADZADZİN) KORUMA SORUNLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

ESMA ÇAPKUR

DİCLE ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİNİN BİR PARÇASI OLARAK

MİMARLIK ANA BİLİM DALINDA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OLARAK HAZIRLANMIŞTIR

TEMMUZ 2023

DİYARBAKIR

ELAZIĞ TADEM VENK KİLİSESİ (SURP ASDVADZADZİN) KORUMA SORUNLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Esma ÇAPKUR tarafından Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin bir parçası olarak hazırlanan bu çalışma, aşağıda bilgileri yazılı jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek **Mimarlık Ana Bilim Dalı**'nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Neslihan Dalkılıç _____

Müdür, **Fen Bilimleri Enstitüsü**

Prof. Dr. Mücahit YILDIRIM _____

Danışman, **Mimarlık Bölümü,**

Dicle Üniversitesi

Sınav Jürisi:

Prof. Dr. F. Meral HALİFEOĞLU**(*)** _____

Mimarlık Bölümü, Dicle Üniversitesi

Prof. Dr. Mücahit YILDIRIM**(**)** _____

Mimarlık Bölümü, Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KURUCU _____

Mimarlık Bölümü, Fırat Üniversitesi

ONAY

Savunma Tarihi: 07 / 07 / 2023

(*) Sınav Jürisi kısmının birinci satırına Jüri Başkanının bilgilerini yazınız.

(**) Sınav Jürisi kısmının ikinci satırına Tez Danışmanının bilgilerini yazınız.

Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tez çalışmasında yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak elde edildiğini ve sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca, bahse konu bu kural ve ilkelerin gerektirdiği üzere, bu çalışmada özgün olmayan tüm bilimsel içerikleri kurallara uygun biçimde alıntılayıp kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Beyanımla çelişen herhangi bir delil bulunduğu takdirde tüm sorumluluğu üstleneceğimi kabul ederim.

Ad, Soyad: Esma, ÇAPKUR

İmza: …….……

TEŞEKKÜR

Öncelikle danışmanım Prof. Dr. Mücahit Yıldırım'a çalışmanın daha fikir aşamasından, örnekleme, deney setlerini oluşturma, analizlerin yorumlanması ve tez taslağındaki düzeltmeler konularına kadar gösterdikleri destek ve sabırdan dolayı teşekkür ederim. Jüri üyelerime de bu tezin daha nitelikli bir hale gelmesi için yaptıkları eleştiri ve önerileri için teşekkür ederim.

Elazığ ve kiliseler hakkında bilgi ve arşivlerini paylaşan Mustafa Balaban, Korkmaz Şen ve Alin Pontioğlu hocalarıma, gerekli belgeler konusunda yardımcı olan Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'ne, tüm süreçleri beraber geçirdiğim yol arkadaşım Şeyma Sarışın'a, fotoğraf ve alan çalışmalarımda destek veren İbrahim Özbey'e teşekkür ederim.

Çalışmalarım boyunca beni sürekli destekleyip yalnız bırakmayan, ben inanmadığım anlarda bile bana inanan çok sevgili aileme fedakarlıkları için teşekkür ederim.

Esma ÇAPKUR

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR v
İÇİNDEKİLER vi
ŞEKİLLER LİSTESİ viii
TABLOLAR LİSTESİ xiv
EK LİSTESİ xv
KISALTMA VE SİMGELER xvi
ÖZET xvii
1.GİRİŞ 1
1.1 Çalışmanın Amacı ve Kapsamı 2
1.2. Çalışmanın Önemi 2
1.3. Çalışmanın Varsayımları ve Sınırlılıkları 3
2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR 4
3.MATERYAL VE METOD 6
3.1.Materyal 6
3.2.Metod 6
3.3.Elazığ İli Tarihçesi 9
3.3.1. Harput ve Mamurat-ül Aziz' de Ermeniler 14
3.4.Elazığ İli Coğrafyası 17
3.5. Kilise Mimarisi 19
3.5.1. Bizans Dönemi kilise Mimarisi 20
3.5.2.Kilise Bölümleri 23
3.5.3.Kilise Plan Tipleri 27
3.5.4. Ermeni Kiliseleri 33
3.5.5. Elazığ Kiliseleri 35
4.BULGULAR VE TARTIŞMA 48
4.1 Tadem Kilisesi Surp Asdvadzadzin Klisesi Tarihçe ve Konum 48
4.2. Mimari ve Yapım Özellikleri 52
4.3.Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Plan Özellikleri 54
4.3.1.Apsis 54
4.3.2.Naos 54
4.3.3.Jamatun 55
4.3.4.Pastoforium 1-2 58
4.3.5. Kütüphane (Papaz odası) 59

4.4.Rölöve Çizimleri 61
4.5.Malzeme Analiz Çizimleri 73
4.6. Hasar Analizi 84
4.6.1. Taş Yüzeyinde Meydana Gelen Kırılmalar ve Erimeler 84
4.6.2. Strüktürel Sorunlar 85
4.6.3. Kaplaması Yıkılan Kısımlar ve Doku Kayıpları 86
4.6.4. Derz Boşalması 88
4.6.5. Yapıda Bulunan Toprak ve Taş Dolgular 88
4.6.6. Bitkisel ve Otsu Oluşumlar 89
4.6.7. Kararmalar 90
4.6.8. Hasar Analizi Çizimleri 91
4.7. Restitüsyon 102
4.7.1. Dönemsel (Kronolojik) Analiz 102
4.7.2. Karşılaştırmalı Çalışma 104
4.7.3. Restitüsyon Çizimleri 114
4.8. Restorasyon 136
4.8.1 Yapısal Araştırmalar 136
4.8.2 Malzemeye İlişkin Araştırmalar 136
4.8.3 Müdahale Önerileri 137
4.8.3 Restorasyon Projesi 140
4.8.5 Restorasyon Müdahale Çizimleri 152
5.SONUÇ 164
5.1. Sosyal Açıdan Öneriler 165
5.2. Mimari Açıdan Öneriler 165
KAYNAKLAR 167
EKLER 172
ÖZGEÇMİŞ 177

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3. 1 Surp Asdvadzadzin Kilisesi Kuzey Cephesi (Çapkur, 2021) 7
Şekil 3. 2 Surp Asdvadzadzin Kilisesi Jamatun bölümü (Çapkur, 2021) 7
Şekil 3. 3 Lazer tarayıcı ile alınan üç boyutlu verilerin ham görünüşü (Çapkur, 2021) 8
Şekil 3. 4 Lazer Tarayıcı ölçüm verilerinin üç boyutlu verilerden alınan kesitler (Çapkur, 2021) 9
Şekil 3. 5 Üç boyutlu ölçümlerde poligonların konumu (Çapkur, 2021) 9
Şekil 3. 6 Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1995). 11
Şekil 3. 7 Harput Sancağı 1518 (Ünal, 1989) 12
Şekil 3. 8 Harput Sancağı 1523 (Ünal, 1989) 12
Şekil 3. 9 19. yy Başlarında Harput (KUDEP Arşivi) 13
Şekil 3. 10 19. yy – 20. yy Harput ve Elazığ (KUDEP Arşivi) 14
Şekil 3. 11 Harput ve Dersim Sancakları (Kevorkian, Paboudjian, 2012) 16
Şekil 3. 12 Harput'da Ermeni Mahallesi (Kevorkian, Paboudjian, 2012) 16
Şekil 3. 13 Ermeni Koleji'nin 1909-1910 dönemi son sınıf öğrencileri (Kevorkian, Paboudjian, 2012) 17
Şekil 3. 14 Elazığ İli Haritası (Coğrafya Dünyası, 2023) 18
Şekil 3. 15 Elazığ İli Mevsim Normalleri (1990-2020) (Meteroloji Genel Müdürlüğü, 2023) 18
Şekil 3.16 Erken Bizans Eserleri (Yarwood, 2010). 22
Şekil 3. 17 Ayasofya"nın restitüsyonu (ESA, 1997.) 1. Apsis, 2. Synthronon, 3. Kathedra, 4. Baldaken, 5. Altar, 6. Bema, 7. Ambon, 8. Naos, 9. Yan nef, 10. Galeri 11. İç narteks 12. Dış narteks. (Özeke, 2017) 24
Şekil 3. 18 İstanbul Beyoğlu Panagia Rum Ortodoks Kilisesi"nin (1804) naosu (Özeke, 2017) 25
Şekil 3.19 Til 1 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017) 36
Şekil 3.20 Til 2-3 Nolu Kiliseler (Hovannisian. 2017) 36
Şekil 3. 21 Plan (Thierry, 1990-1991) 37
Şekil 3. 22 Khule Vank Manastırı Elazığ 2011 (Union Internationale des Organisations, 2023) 38
Şekil 3. 23 Khule Vank Manastırı Elazığ (Union Internationale des Organisations, 2023) 38
Şekil 3. 24 Khule Vank Manastırı (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018) 39
Şekil 3. 25 Khule Vank Manastırı Elazığ (Armenian Of Web, 2023) 39
Şekil 3. 26 Surp Gatoğige Kilisesi Planı (Çapkur, 2020) 41
Şekil 3. 27 Surp Gatoğige Kilisesi, Apsis ve doğu duvarı (Çapkur, 2020) 41
Şekil 3. 28 Surp Gatoğige Kilisesi, Batı Cephesi (Çapkur, 2020) 42
Şekil 3. 29 Mor Ahron Manastırı (KMKD, 2018 s.25) 43
Şekil 3. 30 Mor Ahron Manastırı (Habertürk, 2023) 44
Şekil 3. 31 Mor Ahron Manastırı (Habertürk, 2023) 44
Şekil 3. 32 Surp Lusavoriç Kilisesi (F. Şedele'den- 1985) 45
Şekil 3. 33 Surp Lusavoriç Kilisesi Rölöve (KMKD, 2018) 46
Şekil 3. 34 Surp Lusavoriç Kilisesi Güney Cephesi (Aytaç, 2020) 47

Şekil 4. 1 Köy İçerisinde Kilisenin Konumu Ortofoto Harita (Google Earth, 2023) 48
Şekil 4. 2 Kilisenin Konumu Ortofoto Harita (Google Earth, 2023) 48
Şekil 4. 3 1911 yılında Tadem Ermeni Okulu öğrencileri (Union Internationale des Organisations, 2023) 49
Şekil 4. 4 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi (Thierry, 2010,) 51
Şekil 4.5 Elazığ ve çevresi haritası (Thierry, 2010) 51
Şekil 4. 6 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Şematik Plan (Çapkur, 2023) 53
Şekil 4. 7 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 53
Şekil 4. 8 Apsis - Apsis doğu ve güney duvarlarının birleştiği pandantif (Çapkur, 2023) 54
Şekil 4. 9 Naosun güney ve batı duvarlarının birleştiği pandantif -Naosun Güney duvarı (Çapkur, 2023) 55
Şekil 4. 10 Naosun batı duvarı -Naosun kuzey duvarı (Çapkur, 2023) 55
Şekil 4. 11 Naosun kubbe örtüsü- Naosun kuzey duvarında bulunan işleme (Çapkur, 2023) 55
Şekil 4. 12 Giriş Kapısı – Jamatun 56
Şekil 4. 13 Kuzey Duvarı Niş – Jamatun (Çapkur, 2023) 57
Şekil 4. 14 Jamatun – Tonoz Örtü (Çapkur, 2023) 57
Şekil 4. 15 Jamatun – Fenerli Beşik Tonoz (Çapkur, 2023) 57
Şekil 4. 16 Haç Motifli Taşlar (Çapkur, 2023) 57
Şekil 4. 17 Kilisenin İçinde Serbest Halde Yerde Bulunan Haç Motifli Taş – Naosa geçişte bulunan haç motifli taş (Çapkur, 2023) 58
Şekil 4. 18 Haç Motifli Taşlar (Çapkur, 2023) 58
Şekil 4. 19 Pastoforium 1 (Çapkur, 2023) 59
Şekil 4. 20 Pastoforium 2 (Çapkur, 2023) 59
Şekil 4. 21 Kütüphane (Çapkur, 2023) 60
Şekil 4. 22 Kütüphane İçten Görünüm (Çapkur, 2023) 60
Şekil 4. 23 Köy evinin bahçesinde bulunan haç işlemeli taşlar (Çapkur, 2023) 60
Şekil 4. 24 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Rölöve Vaziyet Planı (Çapkur, 2023) 61
Şekil 4. 25 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Rölöve Çatı Planı (Çapkur, 2023) 62
Şekil 4. 26 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) .. 63
Şekil 4. 27 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) . 64
Şekil 4. 28 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 65
Şekil 4. 29 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 66
Şekil 4. 30 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 67
Şekil 4. 31 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 68
Şekil 4. 32 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 69
Şekil 4. 33 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 70
Şekil 4.34 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 71
Şekil 4. 35 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 72
Şekil 4. 36 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Çatı Planı (Çapkur, 2023) 73
Şekil 4. 37 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz -0.27 Planı (Çapkur, 2023) 74

Şekil 4. 38 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz +0.86 Planı (Çapkur, 2023) 75
Şekil 4. 39 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 76
Şekil 4. 40 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 77
Şekil 4. 41 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 78
Şekil 4. 42 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 79
Şekil 4. 43 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 80
Şekil 4. 44 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 81
Şekil 4. 45 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 82
Şekil 4. 46 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 83
Şekil 4. 47 Kuzey cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023) .. 84
Şekil 4. 48 Güney cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023) .. 84
Şekil 4. 49 Doğu cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023) 85
Şekil 4. 51 Jamatun bölümünde bulunan yıkık kemer-Örtüdeki toprak dolgu (Çapkur, 2023) 86
Şekil 4. 52 Doğu cephesi kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023) 87
Şekil 4. 53 Kuzey cephesi kaplaması yıkılan kısımlar ve doku kayıpları (Çapkur, 2023) 87
Şekil 4. 54 Batı cephesi kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023) 87
Şekil 4. 55 Güney cephesi kaplaması yıkılan kısımlar ve doku kayıpları (Çapkur, 2023) 88
Şekil 4. 56 Jamatun bölümünde kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023) 88
Şekil 4. 57 Derz boşalmaları (Çapkur, 2023) 88
Şekil 4. 58 Üst örtüde oluşan toprak dolgu (Çapkur, 2023) 89
Şekil 4. 59 Güney cephesinde oluşan toprak ve taş dolgu (Çapkur, 2023) 89
Şekil 4. 60 Jamatun bölümünde bulunan taş ve toprak dolgu (Çapkur, 2023) 89
Şekil 4. 61 Kilisedeki bitkisel ve otsu oluşumlar (Çapkur, 2023) 90
Şekil 4. 62 Kilisedeki jamatun ve naos arasındaki duvarlarda kararmalar (Çapkur, 2023) 90
Şekil 4. 63 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Çatı Planı (Çapkur, 2023) 91
Şekil 4. 64 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 92
Şekil 4. 65 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 93
Şekil 4. 66 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 94

Şekil 4.67 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 95
Şekil 4. 68 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 96
Şekil 4. 69 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 97
Şekil 4. 70 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 98
Şekil 4. 71 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 99
Şekil 4. 72 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 100
Şekil 4. 73 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 101
Şekil 4. 74 Tadem Manastırında Görev Alan İki rahip, Peder Abaron Der Melkon (solda) ve Peder Der Koorken (Kaloosdian, 2018) 103
Şekil 4. 75 Tadem Köyü Tasviri (Kaloosdian, 2018) 103
Şekil 4. 76 Tunceli Üç Çıkıntılı Kilise Planı- Görünüş (Harman, 2013) 105
Şekil 4. 77 Erzincan Boğaziçi (Vaslı) Köyü Saint Roi Manastır Kilisesi (Thierry, 2010) 106
Şekil 4. 78 Erzincan Boğaziçi (Vaslı) Köyü Saint Roi Manastır Kilisesi (Kındığılı, 2015, ... 106
Şekil 4. 79 Kars Kümbet Cami ile karşılaştırmalı çalışma (Thierry, 2010) 108
Şekil 4. 80 Kars Kümbet Cami Görünüşü (Armenian Culture, 2023) 109
Şekil 4. 81 Van Akdamar Kilisesi (Öztürk, 2021) 110
Şekil 4. 82 Van Akdamar Kilisesi Görünüşü (Öztürk,2021) 110
Şekil 4. 83 Van Akdamar Kilisesi (Thierry, 2010) 111
Şekil 4. 84 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Çatı Planı (Çapkur, 2023) 114
Şekil 4. 85 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 115
Şekil 4. 86 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 116
Şekil 4. 87 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 117
Şekil 4. 88 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 118
Şekil 4. 89 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restitüsyon Çatı Planı (Çapkur, 2023) 119
Şekil 4. 90 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 120
Şekil 4. 91 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 121
Şekil 4. 92 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 122

Şekil 4. 93 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 123
Şekil 4. 94 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 124
Şekil 4. 95 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Çatı Planı(Çapkur, 2023) 125
Şekil 4. 96 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 126
Şekil 4.97 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 127
Şekil 4.98 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 128
Şekil 4. 99 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 129
Şekil 4. 100 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 130
Şekil 4. 101 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 131
Şekil 4. 102 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 132
Şekil 4. 103 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 133
Şekil 4. 104 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 134
Şekil 4. 105 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 135
Şekil 4. 3 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Vaziyet Planı (Çapkur, 2023) 140
Şekil 4. 4 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Çatı Planı (Çapkur, 2023) 141
Şekil 4. 108 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 142
Şekil 4. 109 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 143
Şekil 4. 110 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 144
Şekil 4. 111 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 145
Şekil 4. 112 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 146
Şekil 4. 113 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 147
Şekil 4. 114 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 148
Şekil 4. 115 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 149

Şekil 4. 116 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 150
Şekil 4. 117 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 151
Şekil 4. 118 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Vaziyet Planı (Çapkur, 2023) 152
Şekil 4. 119 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 153
Şekil 4. 120 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 154
Şekil 4. 121 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023) 155
Şekil 4. 122 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023) 156
Şekil 4. 123 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Güney Cephesi (Çapkur, 2023) 157
Şekil 4. 124 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Batı Cephesi (Çapkur, 2023) 158
Şekil 4. 125 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Doğu Cephesi (Çapkur, 2023) 159
Şekil 4. 126 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale A-A Kesiti (Çapkur, 2023) 160
Şekil 4. 127 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023) 161
Şekil 4. 128 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale B-B Kesiti (Çapkur, 2023) 162
Şekil 4. 129 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023) 163

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo.1 Erken Hıristiyanlık ve Bizans Mimarisi Plan Tipleri……..…28
Tablo.2 Erken Hıristiyanlık ve Bizans Mimarisi Plan Tipleri……..…29
Tablo.3 Elazığ'da Bulunan Tarihi Kiliseler (KVKB Arşivi)…….35
Tablo.4 Ermeni Kiliseleri İle Kubbe Karşılaştırması……...…….……114
Tablo.5 Bazı Erken Hristiyanlık Dönemi Ermeni Kiliseleri…….……...….115

EK LİSTESİ

Ek.1 Tescil Fişi Fotoğrafı 1……...173
Ek.2 Tescil Fişi Fotoğrafı 2……...174
Ek.3 Tescil Fişi Fotoğrafı 3……...175
Ek.4 Tescil Fişi Fotoğrafı 4……...176

KISALTMA VE SİMGELER

m	: metre
yy.	: yüzyıl
K.T.V.K.B.K.	: Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu
MS	: Milattan Sonra

ÖZET

ELAZIĞ TADEM VENK KİLİSESİ (SURP ASDVADZADZİN) KORUMA SORUNLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Çapkur, Esma

Yüksek Lisans, Mimarlık Bölümü

Danışman: Prof. Dr. Mücahit Yıldırım

Temmuz 2023, 198 sayfa

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde bulunan Elazığ tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Paleolitik Çağ'dan beri yerleşim bölgesi olan Harput Elazığ şehrinin merkezinde 5 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Mezopotamya ve Orta Anadolu bölgeleri arasında köprü görevi gören Elazığ stratejik öneminden dolayı paylaşılamamıştır, birçok kavmin egemenliği altına girmiştir. Bunlardan en önemlileri Urartular, Bizans, Selçuklular ve Osmanlı devletidir.

Elazığ tarih süresince farklı inançlara sahip medeniyetlerin kültürlerini barındırmış bir şehirdir. Bu dönemlerde birçok yapı türü inşa edilmiştir, bunlar içerisinden dini yapılarda geniş yer kaplamaktadır. Bizans döneminde ve daha sonrasında Osmanlı döneminde gayrimüslimlere tanınan haklarla inşa edilen kiliseler de dini mimari açısından önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle bu bölgelerde yaşayan Ermeni halkı ibadet mekanları olan kiliseler kent dokusu içinde farklı mekanlarda konumlandırılmıştır.

Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Ermeni mimarisi çok önemli olan yonca plan tipli, kırsalda bulunan bir kilisedir. Bugün ki durumunda Elazığ ili Merkez ilçesi, Yalnız Köyü, Venk Mezrasında bulunan yapı korunmasız bir şekilde bulunmaktadır. Tadım Bizans İmparatorluğu'na bağlı Ermenistan'ın yönetim merkezi olan Dadima olarak bilinmektedir. Bu yüzden bölge Ermeniler için önemli bir merkezdir. Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi doğuda apsis ve naos, batıda jamatun, jamatuna açılan iki pastoforium odası ve güneyde bulunan papaz odası bölümlerinden oluşmaktadır. Yonca planlı serbest taşıyıcısız bir kare üzerinde sekizgen kasnakla kubbe örtülüdür.

Bu tez çalışmasında Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin yapı olarak belgelenmesi ve yapıdaki koruma sorunlarının belirlenerek çözüm önerilerinin getirilmesi amaçlanmıştır. Özgün niteliklerini kaybetmemiş yapı strüktürel durumu da iyi değildir. Olası bir doğal afette deprem, sel gibi yapı gerek strüktürel gerek çatısındaki ve duvarlarındaki tahribattan dolayı zarar görebilir. Bu çalışmada yapının önceki durumunu ve farklı dönemlerde eklenen yapı bölümlerini tespit etmek amacıyla

restitüsyon çizimleri hazırlanmıştır. Koruma sorunları tespit edilip müdahale kararları belirlenmiş, restorasyon projesi oluşturulmuştur. Bu çalışmayla yapının dokümantasyonunun gerçekleştirilmesi, yapısal hasarlarının ortaya konulması ve koruma uygulama müdahale yönteminin belirlenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi, Koruma, Rölöve, Restitüsyon, Restorasyon,

ABSTRACT

ELAZIG TADEM VENK CHURCH (SURP ASDVADZADZIN): CONSERVATION ISSUES AND EVALUATION

Çapkur, Esma

Master of Science in Department of Architecture

Supervisor: Prof. Dr. Mücahit Yıldırım

July 2023, 198 pages

Elazığ, located in the Upper Euphrates region of Eastern Anatolia, has been home to many civilizations throughout history. Harput, which has been a settlement area since the Paleolithic Age, is located 5 km away from northeast of the center of Elazığ. Due to its strategic importance as a bridge between Mesopotamia and Central Anatolia, Elazığ has remained indivisible and has been under the rule of many civilization and empires. The most significant civilizations among these are the Urartians, Byzantines, Seljuks, and the Ottoman Empire.

Throughout its history, Elazığ has accommodated cultures of different beliefs. During various periods, many types of structures have been built, for religion occupying a significant place. The churches constructed during the Byzantine and subsequently in Ottoman periods, which were built with the rights granted to non-Muslims, hold an important position in terms of religious architecture. Especially among the Armenian population living in these regions, churches serving as places of worship were situated in different locations within the urban fabric.

Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Church is a clover-shaped rural church that holds great importance in Armenian architecture. In its current state, the building is located in Venk Hamlet, Yalnız Village, in the Central district of Elazığ province, without protection. Tadem is known as Dadima, the administrative center of Armenia under the Byzantine Empire. Hence, the region holds significant importance for Armenians. Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Church consists of an apse and naos in the east, a jamatun in the west, two pastophorium rooms opening to the jamatun, and a priest's room in the south. The structure has a clover-shaped plan, a dome covered with an octagonal drum on a square base without a load-bearing system.

The aim of this thesis is to document the Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Church and identify its structural deterioaration, as well as to propose conservation solutions. In its current state, the monumantal building, with its authenticity, is not in good structural condition. In the event of a natural disaster such as an earthquake or flood, the structure may be damaged due to both structural issues and roof and walls. In this study, restitution proposals were prepared to determine the previous state of the

structure and the added sections in different periods. Based on the principles of conservation, conservation issues were identified, intervention decisions made into consideration and a restoration project was developed. The aim of this study is to draw attention to the building and identify the problems for its preservation in an authentic manner, and to create a conservation project.

Keywords: Elazığ, Tadem (Surp Asdvadzadzin) Church, Conservation, Analytical Survey, Restitution, Restoration,

1.GİRİŞ

Tarihi çevre, geçmişte yaşamış insanların izlerini taşıyan yapılar, yerleşim yerleri, anıtlar, arkeolojik alanlar ve diğer tarihi mekanları içeren fiziksel bir ortamdır. Bu mekanlar, geçmiş kültürel kimliklerin, geleneklerin, sanatların ve mimarinin bir yansımasıdır. Tarihi çevreler, kültürel mirasın ve toplumsal belleğin korunmasında önemli bir rol oynamaktadırlar.

Bulundukları bölgelerin tarihi izlerini taşıyan, kültürel kimliklerini yansıtan, yapıldığı dönemin teknoloji ve yapı tekniğini barındıran kırsal mimari miras da toplumsal belleğin korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. İnsanoğlunun gereksinimleri ve doğanın oluşturduğu imkanlar doğrultusunda şekillenen kırsal mimari miras, teknolojinin gelişmesi ve değişen toplum yapısından dolayı son yıllarda büyük oranda yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bugüne kadar belirli bir oranda varlığını devam ettiren kırsal mimari miras kaybedilme tehlikesi içerisindedir. Ancak doğal ve kültürel mirası koruma konusunda farkındalığın artması ve toplum bilincinin gelişimini göstermektedir.

İlk olarak tek yapı ölçeğinde ele alınan koruma kavramı, Sanayi Devrimi, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın gerçekleşmesi, Aydınlanma Çağı ile birlikte bütüncül koruma anlayışına dönüşmüştür. 1964 tarihli Venedik Tüzüğü'nde; "Anıtları korumanın, ölçeği dışına taşmamak koşuluyla çevresinin de bakımını içermesi ve eğer geleneksel ortam varsa, olduğu gibi bırakılması gerektiği" ifade edilmiştir. Kırsal mimari dokuyu koruma ise 19. yüzyılın sonlarında tek yapı ölçeğinde başlarken 20. yüzyılın ortalarında çevresiyle değerlendirilmesi düşüncesi benimsenmeye başlamıştır.

Venedik Tüzüğü'nde (1964); "Anıtları korumanın, ölçeği dışına taşmamak koşuluyla çevresinin de bakımını içermesi ve eğer geleneksel ortam varsa, olduğu gibi bırakılması gerektiği" ifade edilmiştir. Bu madde ile doğrudan kırsala atıfta bulunulmasa da tarihi yapıların çevreleriyle birlikte korunması gerekliliğine ve sürdürülebilirliğe değinilmiştir. Sonrasında uluslararası ve ulusal kuruluşların yaptığı çalışmalar ile kırsal mimari mirasın korunmasın konusunda çeşitli ilkelerin yer aldığı metinlerin arttığı görülmüştür (Pamukçu Cebeci, 2021).

Ülkemizde kırsal bölgeler gün geçtikçe göçlerden dolayı terkedilerek buralarda yer alan tarihi yapılar ve çevreleri bakımsız durumda kalmakta ve kırsalda bulunan çoğu

tarihi yapı yok olma tehlikesinde bulunmaktadır. Bu tez çalışmasında, Elazığ ili Merkez ilçesine bağlı Tadem Köyü'nde Venk mezrasında bulunan Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) koruma sorunları ele alınarak yıkılmaya yüz tutan bu tarihi değerin korunarak yaşatılması için koruma önerileri getirilmiştir.

1.1 Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Kırsal bölgelerde bulunan eserlerin Anadolu'nun çoğu yerinde olduğu gibi Elazığ'da da gerekli bakım ve onarımları yapılmamış ve yeterince ilgi görmemiştir. Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi, kırsalda bulunan bakımsız ve bilimsel olarak değerlendirilmemiş yapılardan biridir. Diyarbakır KVTVKK 03.03.2000 - 2334; 30.03.2012 - 444 (I. Grup) olan I. Grup yapı olarak tescillenen bu yapının tez konusu olarak seçilme amacı, yapının belgelenmesi ve korunması ile Elazığ'ın kırsal anıtsal mimari bütününe katkıda bulunmaktır.

Tez: Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin tarihinin, geçirdiği süreçlerin, özgün durumunun, çevredeki benzer yapılar ve tarihsel bilgiler ışığında araştırılıp ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Mevcut durumunun fotoğraf ve rölöve çizimleri ile dokümantasyonunun yapılmasını, kilisenin uğradığı bozulmaların tespit edilip bu sorunlara çözüm önerilerinin getirilmesi; korunarak geleceğe aktarılmasını sağlayacak şartların tanımlanmasını amaçlamaktadır. Renovasyon çalışması ile de kiliseye işlev önerisi getirilmesi hedeflenmektedir.

1.2. Çalışmanın Önemi

Kırsal mimari miras bulundukları bölgenin sosyal ve kültürel değerlerini yansıtmaktadır. Türkiye'de 1950'lerde halkın çoğunluğu kırsalda yaşarken zamanla artan göçler nedeniyle bugün nüfusun büyük bir kısmı kentlerde yaşamaktadır. Kentlerde bulunan mimari miras yapıları daha fazla korunurken kırsal kesimlerde bulunan yapılar ikinci plana atılmıştır. Son yıllarda kırsal mimari mirası koruma kapsamında kırsalda bulunan kültürel miras eserleri dikkat çekmeye başlamıştır. Bu tezde ele alınan kırsalda bulunan Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin belgelendirilmesi ve koruma önerisinin tanımlanması hedeflenmektedir.

1.3. Çalışmanın Varsayımları ve Sınırlılıkları

Çalışmanın varsayımları arasında; Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi kırsal kesimde işlevini devam ettirmeyen yok olmaya yüz tutan bir yapıdır, eğer yakın zamanda müdahale edilmezse yapı insan tahribatıyla birlikte yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Tez çalışması Elazığ ili Tadım Köyü Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi ile sınırlandırılmıştır.

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

"Elazığ Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) Koruma Sorunları Ve Değerlendirilmesi " başlıklı çalışmanın ilk basamağını literatür taramasından oluşmaktadır. Bu kaynaklar şu şekildedir:

Elazığ'ın tarihçesi için, Tc. Kültür Bakanlığı Yayınları/2595 Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri Dizisi/320 2001 yılında yayınladığı Ertuğrul Danık tarafından yazılan "Ortaçağ'da Harput", Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından 1996 yılında yayımlanan Kemalettin Köroğlu'nun yazdığı "Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi", isimli kitaplardan yararlanılmıştır. Elazığ Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları tarafından 1992 yılında yayınlanan "Tarih İçinde Harput Sempozyumu'nda" Ülker Ardıçoğlu tarafından bildirilen "Harput'un Prehistoryası" bildirisi incelenmiştir. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda 2010 yılında yayınlanan Heval Şimşek'in yazdığı "Harput Ulu Cami" isimli yüksek lisans tezinden faydalanılmıştır.

Bu tez çalışması kapsamında, çalışmanın amacına uygun olarak yapılan literatür taramasında daha önce mimarlık anabilim dalında ele alınmış bazı tez çalışmaları incelenmiştir. Bu tez çalışmaları şunlardır;

Yarwood'un 2010 yılında yazmış olduğu **"A Chronology Of Western Architecture"** isimli kitapta kronolojik sıralamayla Batı mimarisinden bahsedilmektedir. Bizans Kilise mimarisi için kitaptan faydalanılmıştır.

Kevorkian, Paboudjian 2012 yılında yazdığı **"1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler"** adlı kitapta Osmanlı egemenliğinde olan Ermenilerin tarihi, nüfus dağılımları, yapıları tarihi belgeler eşliğinde anlatılmıştır. Bu kitaptan Ermeniler tarafından Kharpert olarak isimlendirilen Harput'ta Ermenilerin tarihi incelenmiştir.

Korkmaz'ın 2006 yılında yayımladığı **Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında "Surp Sargis Kilisesi Koruma Ve Restorasyon Önerisi"** başlıklı yüksek lisans çalışmasında Diyarbakır' da bulunan bu Ermeni kilisesinin rölöve, restitüsyon ve Restorasyon projeleri için gerekli çalışmalar yapılıp, yapının ele alınan sorunlarına çözüm önerileri getirilmiştir. Yapının turizme katkı sağlaması ve Ermenilerin de ibadet edebilmesi için kilise olarak işlevine devam ettirilmesi önerilmiştir.

Kasap'ın 2018 yılında yayımladığı "**Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Katolik Kilisesi, Restorasyon Projesi"** başlıklı yüksek lisans çalışmasında İstanbul' da bulunan bu Ermeni kilisesinin rölöve, restitüsyon ve Restorasyon projeleri için gerekli çalışmalar yapılıp, yapının ele alınan koruma sorunlarına dair çözüm önerileri getirilmiştir. Çalışmanın sonucunda Beşiktaş'taki hızlı değişimlerden etkilenen bu kilisenin işlevini sürdürmesine rağmen cemaatinin azaldığı, bu değerli kültür varlığının korunarak işlevinin devam ettirilmesinin önerilerinde bulunulmuştur.

Eranıl'ın 2019 yılında yayımladığı "**Mustafapaşa, Aios Konstantinos Ve Eleni Kilisesi Restorasyon Önerisi"** başlıklı yüksek lisans çalışmasında Nevşehir' de bulunan bu kilisesinin rölöve, restitüsyon ve Restorasyon projeleri için gerekli çalışmalar yapılıp, yapının ele alınan koruma sorunlarına dair çözüm önerileri getirilmiştir. Tarihsel bir belge olan bu kilisenin gelecek kuşaklara doğru bilgilerle aktarılması amaçlanan bu tez çalışmasında müdahale önerisi kısmında belirtilen hususlar dikkate alınarak yapıya yeni işlev verilebileceği sunulmuştur.

Alkan Reis'in 2012 yılında yayımladığı "**Mardin Kentinin Korunması Kapsamında 'Surp Kevork Ermeni Kilisesi' Restorasyon Önerisi"** başlıklı yüksek lisans çalışmasında Mardin' de bulunan bu ermeni kilisesinin rölöve, restitüsyon ve Restorasyon projeleri için gerekli çalışmalar yapılıp, yapının ele alınan koruma sorunlarına dair çözüm önerileri getirilmiştir. Yapının işlevini sürdürebilmesi ve hasarlardan arındırılması için gerekli koruma ve müdahale kararlarını içermektedir.

3.MATERYAL VE METOD

3.1.Materyal

Bu çalışmanın materyalini kırsal mimari mirasa ait Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi oluşturmaktadır. Yapılan rölöve ve analizleri ile dökümantasyon gerçekleştirilirken yapının strüktürel, yapısal ve malzemesel sorunları irdelenmiştir. Karşılaştırmalı çalışma yapılarak Elazığ ilinde bulunan kilise yapıları olmak üzere dönem ve mimari üslupları benzeyen yapılar bu çalışmanın dayanağını oluşturmuştur.

3.2.Metod

Alan çalışmaları; ilk olarak Temmuz 2021 de yapının tüm mimari özelliklerini kapsayacak şekilde yapılmıştır.

Literatür çalışması kapsamında Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin mimari özelliklerine ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. Öncelikli olarak gözleme dayalı çalışmalar dışında kiliseye ilişkin arazi detayları fotoğraflanarak kayıt altına alınmıştır. Birçok ayrı noktalardan yapının fotoğrafları çekilerek kilise belgelendirilmiştir. Lazer tarayıcı yardımıyla nokta bulutları alınıp çizimler yapılmıştır.

Literatür incelemesinde Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin mimari özelliklerinin değinildiği yayınlar dışında tarih hakkında bilgi veren çalışmalar toplanmış ve kiliselerin gelişimi içerisindeki yeri ve farklı yönlerine değinilmiştir.

Şekil 3. 1 Surp Asdvadzadzin Kilisesi Kuzey Cephesi (Çapkur, 2021)

Şekil 3. 2 Surp Asdvadzadzin Kilisesi Jamatun bölümü (Çapkur, 2021)

Kilisenin düşey ve yatay ölçüleri, reflektörsüz ölçüm yapabilen Lazer Tarayıcı ile alınmıştır. Bu ölçümler yapının izin verdiği ölçüde üç boyutlu olarak yapılmıştır. Lazer tarayıcı bilgisayara x, y, z koordinatlarını göndermiş ve bu noktalar bilgisayar

ortamında üç boyutlu bir nokta bulutu haline getirilerek, ihtiyaç duyulan çizimler oluşturulmuştur. Kot ve gabariler alınırken projede de belirtilen sıfır noktası tespit edilip ve bu kot yapının tüm gabari alınan bölümlerine taşınmıştır. Lazer taramanın dışında harita çalışması yapılarak mevcut yapının kadastral paftalar üzerindeki konumu belirlenmiştir.

Şekil 3. 3 Lazer tarayıcı ile alınan üç boyutlu verilerin ham görünüşü (Çapkur, 2021)

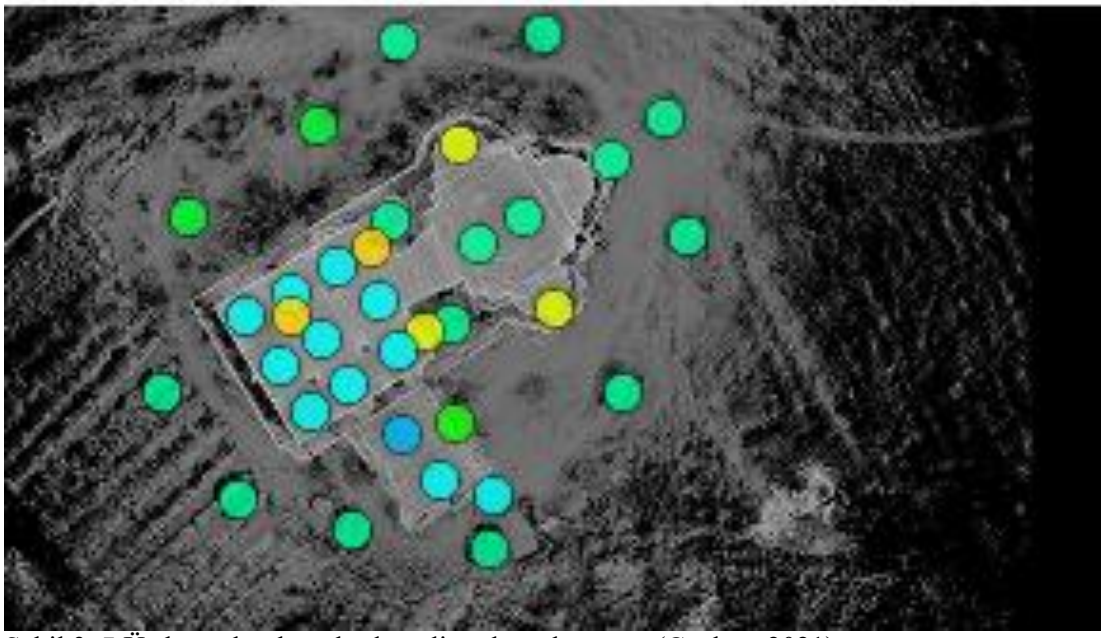
Ölçüm belirli aşamalardan oluşmaktadır, önce ölçümü yapılacak kilisenin etrafında tarayıcının kurumu yapılacak yerler yani poligon noktaları tespit edilmiştir. Bu poligon noktalarından ilk ölçüm yapılan P1 olmak üzere sırayla numaralandırılıp diğer poligon noktaları ile birbirlerine bağlanmıştır. Birbirlerine bağlanan bu poligon noktalarının x, y, z değerlerine karşılık gelen sayısal rakamlar aletin hafızasına kaydedilmiştir. Bu işlem cihazın poligon noktalarının bir noktadan diğerine taşınmasında ölçümün sağlıklı bir şekilde devamını sağlamıştır.

Lazer yardımıyla ölçümü yapılan yapının plan düzlemindeki ölçümler için önce cephe daha sonra iç mekan ölçüleri köşegen yöntemi (üç kenarı bilinen üçgenin çizilebileceği ilkesine dayalı) kullanılarak oluşturulmuştur. Ölçümü yapılan yapının koordinatlı şekilde konumlanması için harita çalışması yapılarak mevcut yapının kadastral paftalar üzerindeki konumu belirlenmiştir.

Şekil 3. 4 Lazer Tarayıcı ölçüm verilerinin üç boyutlu verilerden alınan kesitler (Çapkur, 2021)

Alınan ölçüler bilgisayar ortamında üç boyutlu nokta bulutuna dönüştürüldükten sonra yapıya ait planlar, kesitler ve görünüşler için düzlemler belirlenerek uygun doğrultuda çizimler yapılmıştır. Yapının mevcuttaki halini belirten fotoğrafların perspektif hataları ve deformasyonlar giderilip çizimlere eklenmiştir. Lazer yöntemiyle alınan ölçüler ve el ile yapılan alımlar birbiri üzerine örtüşünce çizim çalışmalarına başlanmıştır.

Şekil 3. 5 Üç boyutlu ölçümlerde poligonların konumu (Çapkur, 2021)

3.3.Elazığ İli Tarihçesi

Elazığ 19. yy itibari ile Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Harput'un yerini almıştır. Dolayısıyla Elazığ'ın tarihini incelerken Harput şehriyle birlikte ele almak gerekmektedir.

1992 de Ardıçoğlu'nun kentin erken tarihi ile ilgili kesin kaynaklar ulaşamamıştır. Ancak Fırat Nehri üzerinde kurulan, Keban Baraj Gölü alanında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Elazığ'da Paleolitik Çağ'dan beri yerleşim olduğu ortaya konmuştur (Ardıçoğlu, 1992).

Harput'un en eski sakinlerinden olduğu bilinen Hurriler kavminin kurduğu Mitanni Devleti'nin hakimiyetinde olan bölge, M.Ö. 14.yy'da Hurrilerin zayıflamasıyla Hitit Devleti'nin fethine uğramıştır. Orta Anadolu ve Mezopotamya arasında köprü görevi gören şehir stratejik öneminden dolayı paylaşılamamıştır. Hititler döneminde Çemişgezek, Palu ve Harput'u da kapsayan bölge "İşuva" olarak bilinmektedir. Hitit Devleti M.Ö. 1200 yıllarında yıkılınca Harput bölgesi birçok kavmin egemenliği altına girmiştir (Şimşek, 2010).

M.Ö. 8.yy'da Harput bölgesinde egemen olan Urartular'a ait yazıtların ortaya koyduğu şekilde Harput eyalet merkezi halindedir. Urartu döneminde yapılan Harput Kalesi günümüzde de varlığını sürdürmektedir (Köroğlu, 1996).

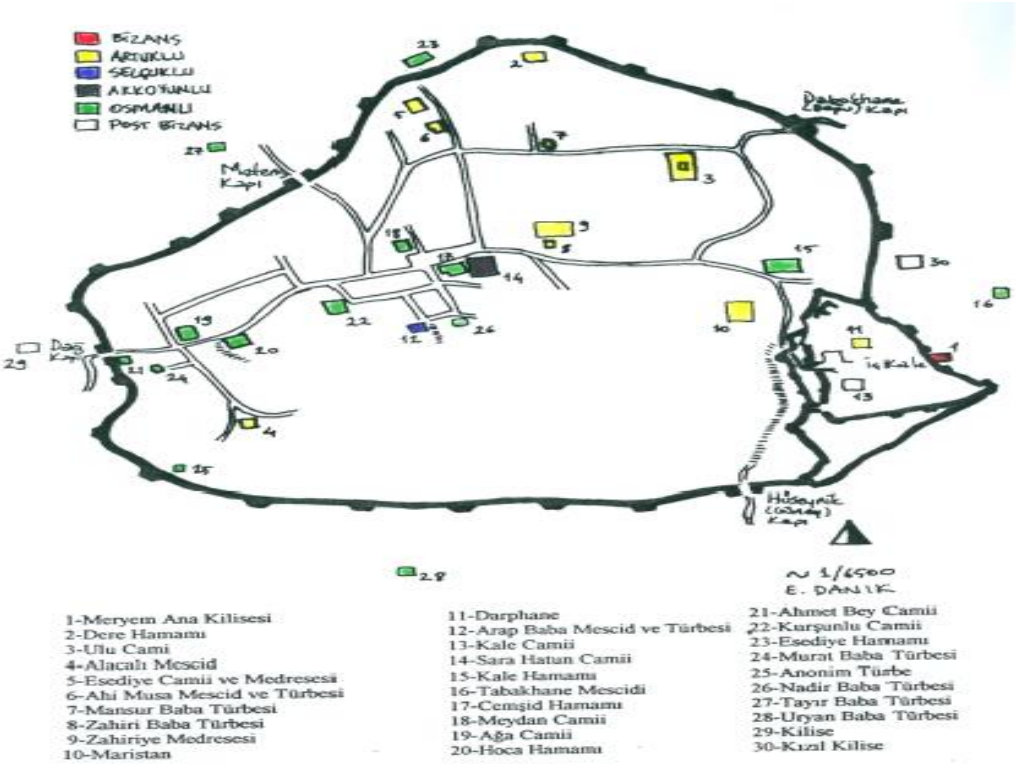
M.Ö. 7.yy sonlarında İskit ve Medler bölgeye hakim olup hakimiyetleri kısa sürmüştür. M.Ö. 560 da Perslerin egemenliği başlamıştır. Büyük İskender tarafından yenilgiye uğrayan Persler tarihten silinmişlerdir. M.Ö. 69 da Romalıların gelmesiyle birlikte uzun yıllar bu bölgede yaşamışlardır. 5.yyda Bizans ve Sasani çatışmaları sonucunda yapılan barış antlaşmasında Fırat Nehri sınır kabul edilmiştir. Fırat'ın batısı Bizans, Harput'unda bulunduğu doğusu ise Sasani devletine bırakılmıştır (Şimşek, 2010).

Halife Ömer döneminde (634-644) Araplar Harput'u ele geçirmiştir. Böylelikle Arap-Bizans mücadelesi başlamıştır. 756 yılında Abbasiler bölgenin hakimiyetini ele almıştır (Danık, 2001).

Doğu Anadolu'da başlayan Türk akınları 1047 yılından itibaren yoğunlaşmıştır.1071 Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Bizans'ın gücünü kaybetmesiyle Selçuklu Devletinden Çağrı Bey Harput'u 1078 yılında fethetmiştir. Harput'ta Çubukoğulları devrini Artuk Oğulları takip etmiştir. 12. yy başları ile 1234 yılları arasının en önemli olayları Ermeni isyanları ve Haçlı Seferleri olmuştur. Haçlı Seferlerinin kahramanlarından olan Balak Gazi'nin adının sıkça geçtiği görülmektedir (Yücesu,1997).

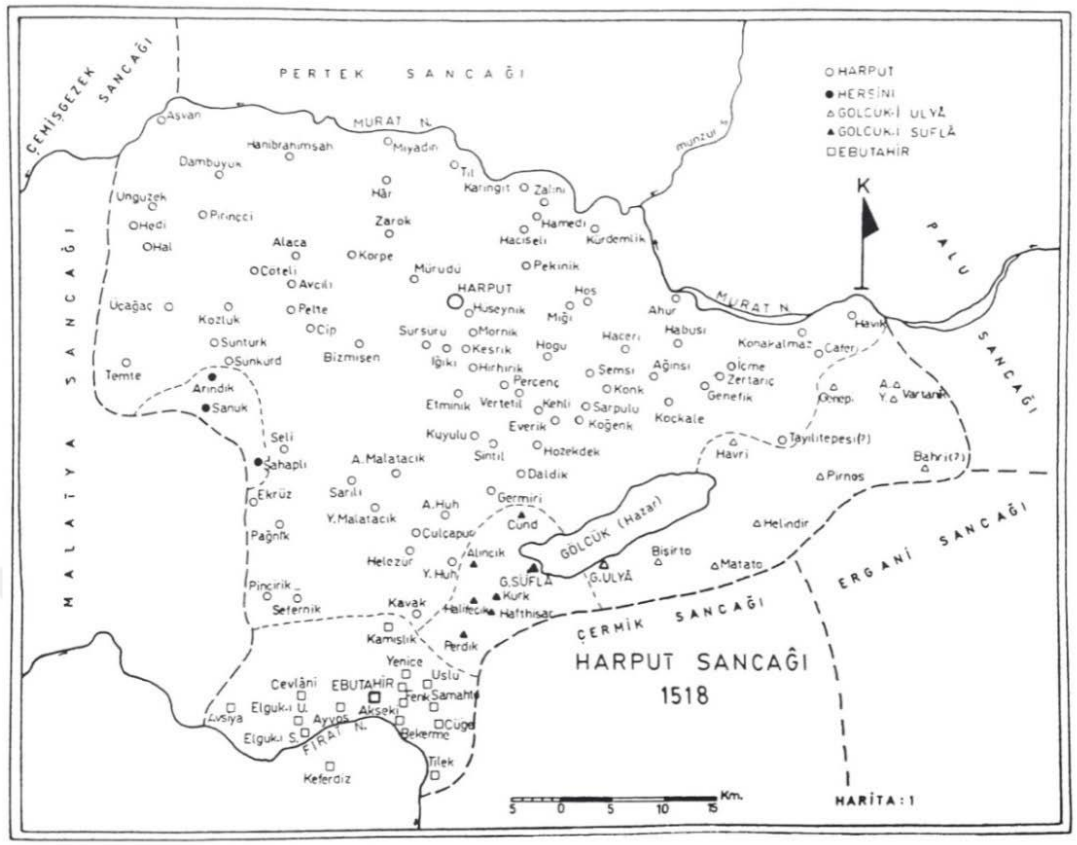
Artuklular Keykubad'a bağlılık sözlerine rağmen Harzemşahlar ve Eyyübiler'in yanlarında yer alınca, Selçukluların 1230 ile 1234 yıllarını kapsayan Harput'u ele

geçirme süreci başlamıştır. Harput resmen Selçuklu egemenliği altına girmesi ile Keykubad Harzemliler'i şehri korumakla görevlendirmiştir. Moğol ve İlhanlı akınları ile bölgedeki gücü azalan Selçuklular sonrası kent İlhanlılar ardından da Dulkadiroğulları'nın hakimiyetine geçmiştir. Daha sonra Akkoyunlular ve Safevîler'in eline geçen yöre, nihayet Yavuz Sultan Selim zamanında, Harput üç günlük bir kuşatma sonucu (26 Mart 1516) Osmanlı topraklarına katılmıştır (Şimşek, 2010).

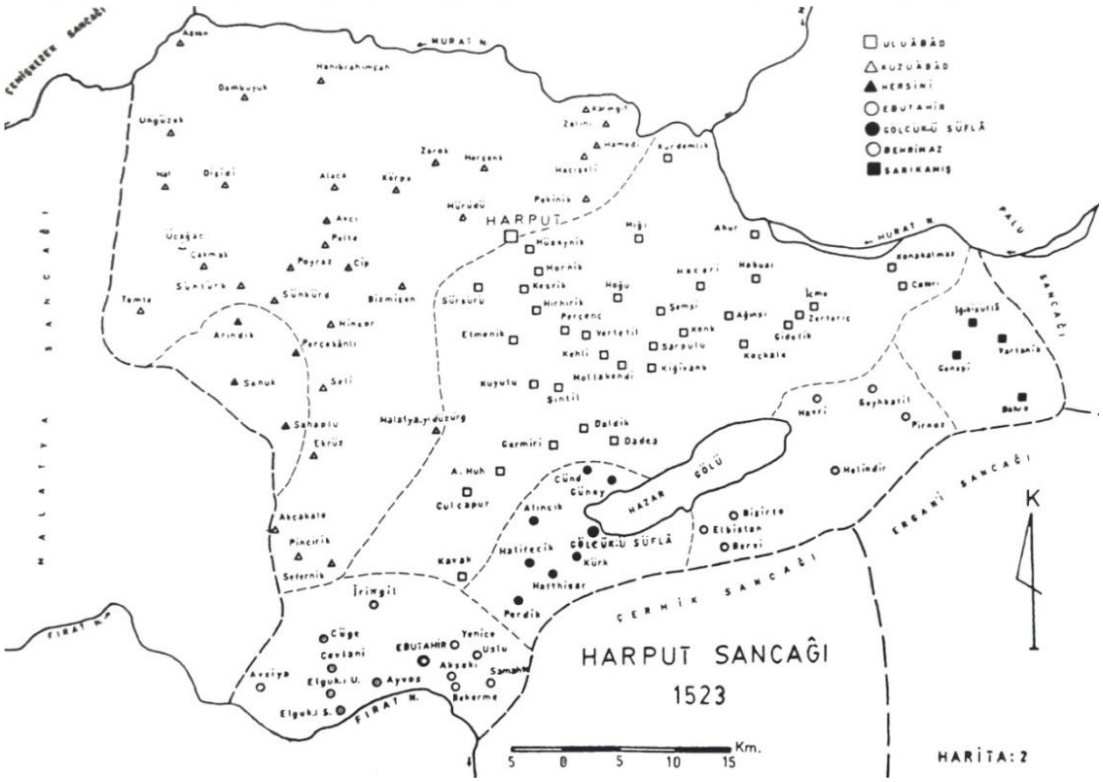

Şekil 3. 6 Ortaçağda Harput Kenti restitüsyon denemesi (Danık, 1995).

Osmanlı hakimiyetine giren Harput sancak olarak 19. yy başlarına kadar Diyarbekir eyaletine bağlanmıştır. Harput Sancağı 1518 tarihinde beş bucağa ayrılırken 1523 ve 1566 yıllarında bucak sayısı yedidir. Ayrıca 1518 ile 1566 yılları arasında hızlı nüfus artışı görülmektedir. Harput ve çevresinde 16. yy da birçok vakıf kurulmuştur. Bucak sayısı 1691 yılında on ikiye çıkmıştır (Şimşek, 2010).

Şekil 3. 7 Harput Sancağı 1518 (Ünal, 1989)

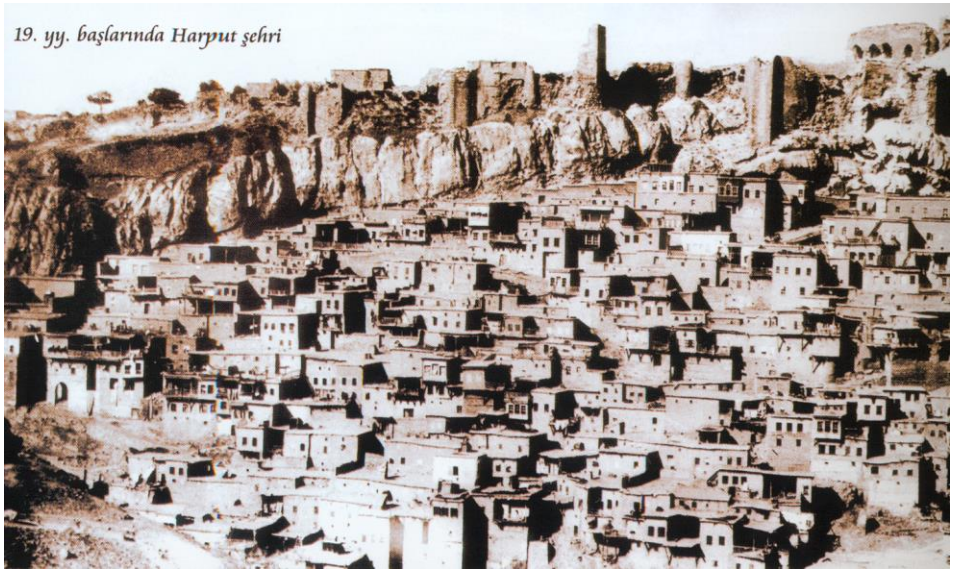

Şekil 3. 8 Harput Sancağı 1523 (Ünal, 1989)

19. yüzyılın ortalarından itibaren Harput, Hıristiyanlığı yaymak için kurulan misyoner teşkilatlarının yoğun faaliyetine tanık olmuştur (Akçora, 2005, s. 136). Gayrimüslim nüfus içinde Ermenilerin çokluğu nedeniyle 1865 yılında "Harput-Protestan Ermeni Birliği" kurulmuştur. 1877'de Harput çevresinde 22 kilise ve 83 okul ve bu okullara kayıtlı 2.469 öğrenci olması eğitimle de çok ilgili olduklarını göstermektedir. 1878 yılında açılan Amerikan Koleji, "Ermeni Koleji" adıyla açılmış ve 1888 yılında "Fırat Koleji" adını almıştır. Ayrıca 1895, 1914 ve 1915 yıllarında Harput'ta Ermeni isyanları olmuştur. Dersim bölgesinde Tanzimat döneminden itibaren ayaklanmalar nedeniyle Harput tüm askeri harekâtların merkezi olarak kabul edilmiştir (Akçora, 2005).

Harput'un 19. yüzyılda stratejik önemini kaybetmeye başlaması ve ulaşımın güçleşmesi ile bugünkü Elazığ şehrinin içinde bulunduğu alan yeni bir yerleşim merkezi olmuştur. Bu yeni şehir merkezinin hızla Harput'tan kaymasıyla birlikte şehir için imar çalışmaları yapılmıştır. Bölgenin adı dönemin padişahı Sultan Abdulaziz'le ilişkili olarak Vali İzzet Paşa tarafından Ma'muratü'l-Aziz olarak değiştirilmiştir (Şer'iyye Sicilleri, Harput, nr. 381).

1867 yılında Ma'muratü'l-Aziz Eyaleti tekrar sancak olmuş ve Diyarbakır Eyaletine bağlanmıştır. 1875'te Diyarbakır'dan bağımsız müstakil mutasarrıflık, 1878'de ise Vilayet haline getirilerek ordu müfettişliğinin merkezi olmuştur (Karakaş, 1999; Aksın, 2005). Cumhuriyet sonrası merkez sancak Elaziz'den bozma, Elazığ adını almıştır (Danık, 2001).

Şekil 3. 9 19. yy Başlarında Harput (KUDEP Arşivi)

Şekil 3. 10 19. yy – 20. yy Harput ve Elazığ (KUDEP Arşivi)

3.3.1. Harput ve Mamurat-ül Aziz' de Ermeniler

Günümüzde, Fırat Nehri'nin iki kolunun birleştiği noktada, Batı Fırat'ın sağ ve sol yakalarıyla Doğu Fırat'ın sağ yakasında yer alan Kharpert vilayeti, İustinianos tarafından 536'da kurulan Dördüncü Ermenistan'ın neredeyse bütünü ve İkinci Ermenistan'ın büyük bir bölümünü ve de Fırat'ın kuzeyini kapsamıştır. Roma- Bizans ve Pers imparatorlukları arasında art arda bölüşülmesine rağmen bu prensliklerin çoğu özerkliklerini korumuşlardır ve 11. hatta daha sonraki yüzyıllara dek, Ermeni dünyasının bu ucundaki feodal prenslik sülalelerinin yönetimi altında kalmışlardır. Ancak Bizans egemenliği, bu illerin Ermeni karakterini bozmuştur, nüfusun bir bölümü, özellikle Agn (Eğin-Kemaliye), Arapkir ve Çemişgezek'teki Ermeniler Ortodoks mezhebine geçmek zorunda kalmışlardır. 20. Yüzyılın başında buralarda varlığını sürdürebilmiş birkaç Ortodoks Ermeni köyü, erken Ortaçağ'da yaşanan siyasi

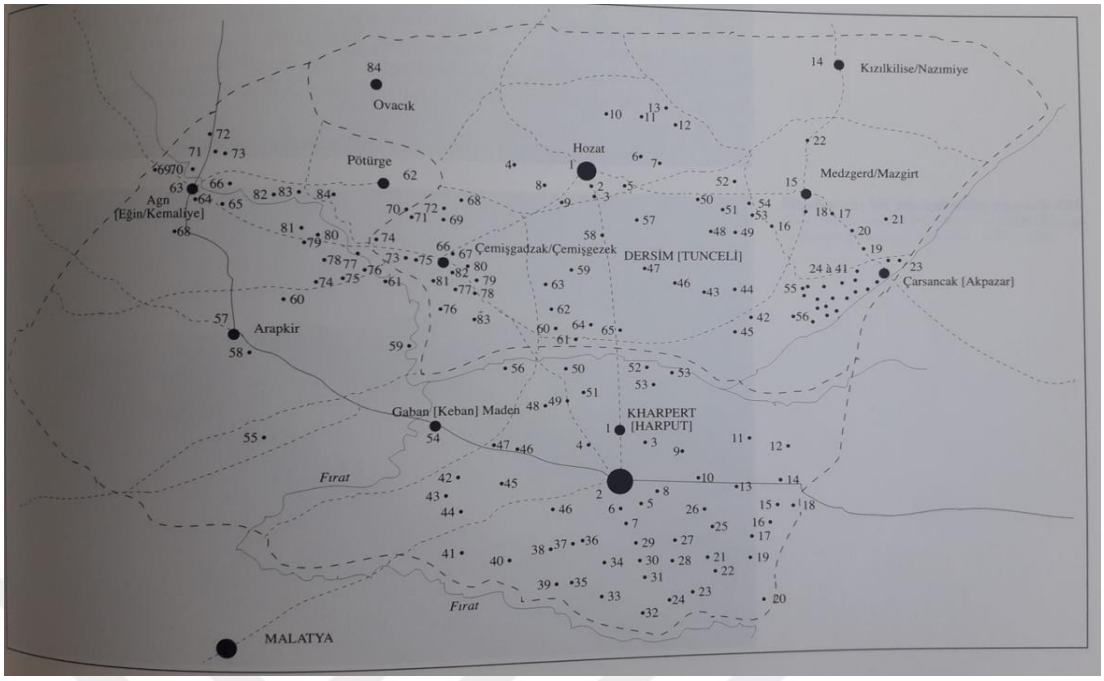
çalkantıların tanığı olmuştur. Selçukluların fethinden sonra yalnızca, Khortzyan Prensliği'ne eklemlenmiş olan Muzur ve Medzgerd'in kuzey ve doğu bölgeleri,1071'den 1228'e dek Daron'lu (Muş) Ermeni prensleri Tornikyanların yönetimi altında kalmıştır. Daha ösonra, ilk olarak Moğolların, ardından Timur'un istilasına uğrayan vilayet, büyük bir bölümü Dersim'e (Tunceli) yerleşmiş olan Küçük Asya'daki Kızılbaşların dini, askeri ve siyasi önderi Şah İsmail'in geçici istalasından sonra 1515'te Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmiştir (Kevorkian, Paboudjian, 2012).

Güneybatı ve kuzeydoğu yönünde boydan boya uzanan Toroslarla Mezopotamya'dan ayrılan Harput vilayeti, yönetim merkezi Harput/Mezre ve Malatya çevresinde geniş ovalardan oluşmuştur (Kevorkian, Paboudjian, 2012).

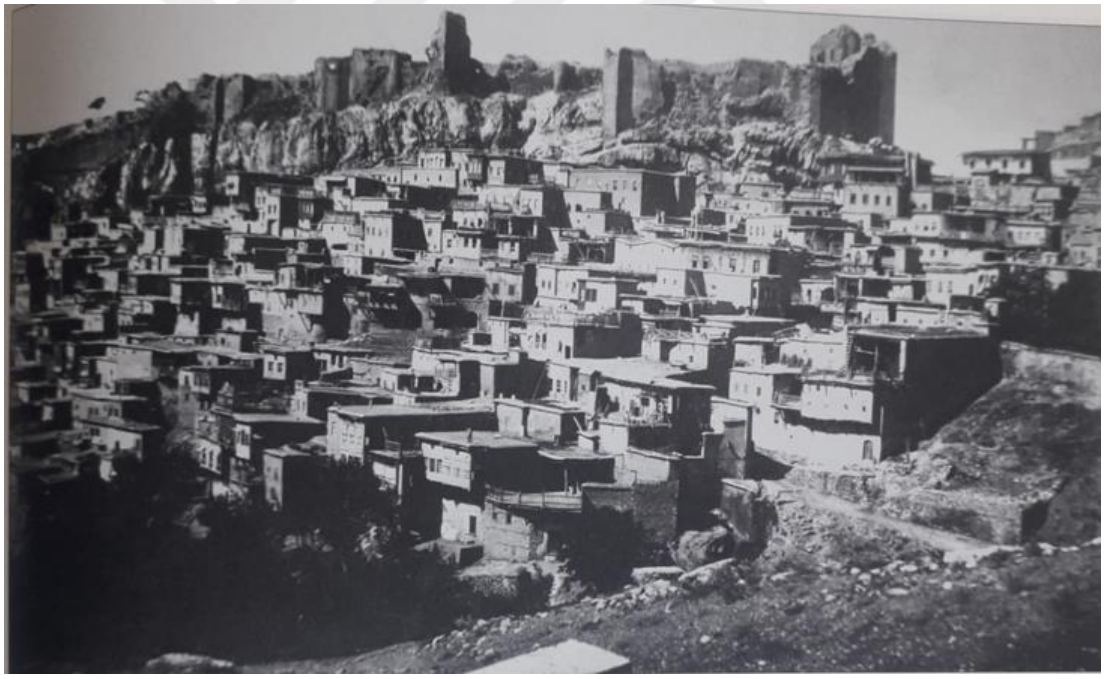
Harput Kazası:

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Fırat'ın suladığı zengin topraklarıyla ünlü geniş Harput Ovası'nda yer alan 57 Ermeni kent ve köyünde 39.788 Ermeni yaşamaktaydı. Burada 67 kilise, 9 manastır ve 8.660 öğrencinin olduğu 92 okul bulunmaktaydı (Kevorkian, Paboudjian, 2012).

Dzopk-Sophene'deki Ermeni kralları tarafından inşa ettirilen, bazı tarihçilerin antik Horepert'le bir tuttuğu Ziata/Zyata Kalesi, Ortaçağ'dan kalma Kharpert kentinde 20. yüzyılın başında hala ayaktaydı. Kısmen kayanın içine oyulmuş olan ve dışarıya gizli geçitlerle bağlanan Ziata Kalesi, Anzit Prensleri'nin yönetim merkezi olup Yüksek Ermeni Platosu'nu saldırılara karşı koruyan sınırdaki müstahkem mevkilerden birini oluşturmaktaydı. 1090'larda Melik Şah'ın eline geçmeden önce 11. yüzyılın sonlarına doğru kale Philaretos tarafından bir süre işgal edildi (Kevorkian, Paboudjian, 2012).

Şekil 3. 11 Harput ve Dersim Sancakları (Kevorkian, Paboudjian, 2012)

Şekil 3. 12 Harput'da Ermeni Mahallesi (Kevorkian, Paboudjian, 2012)

Harput'un en önemli dört Ermeni mahallesi, kentin yüksek kesimlerinde Surp Garabed, Surp Hagop, Surp Istepannos kiliselerinin çevresiyle, 1.400 öğrenciye eğitim veren ve kilise kurulunca yönetilen yedi okulun bulunduğu Şinamud'da (Surp Nişan Kilisesi) yer almaktaydı. Katolik ve Protestanların kendi okulları ve ibadethaneleri vardı. Yüksek öğrenim kurumlarının en ünlüsü, misyonerlerin yardımıyla Protestan

Ermenilerce yönetilen, 400'den fazla öğrencisiyle, "Yeprad (Fırat) Koleji"ydi. Yöredeki tüm piskoposluk bölgelerini yetki alanında bulunduran Harput başpiskoposluğu, Zartariç (Değirmenönü) Tadem, Sorsor ve Khule'deki manastırları da denetlemekteydi. Kentli Ermeni nüfusunun ağırlıkta olması nedeniyle Harput'ta canlı kültürel yaşam da gelişmişti. 1880'de bir Ermeni tiyatrosu kuruldu, yine aynı tarihte yayın hayatına giren yerel basın, II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra daha da gelişti ve Yeprad (Fırat) dergisi (1909-1914) ile haftalık gazete Amenun Hamar (Herkes İçin) çıkarıldı (Kevorkian, Paboudjian, 2012)

Şekil 3. 13 Ermeni Koleji'nin 1909-1910 dönemi son sınıf öğrencileri (Kevorkian, Paboudjian, 2012)

3.4.Elazığ İli Coğrafyası

Elazığ, Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneybatısında, Yukarı Fırat Bölümü'nde bulunmaktadır. Yüzölçümü 9.153 km²yi bulmaktadır. 38°30' ile 40°0'21" doğu boylamları, 38°0'17" ile 39°0'11" kuzey enlemleri arasındaki ilin, kuzeyinde Tunceli, doğusunda Bingöl, güneyinde Diyarbakır, güneyinde ve güneybatısında Malatya bulunmaktadır. 11 ilçesi vardır. (Wikipedia, 2023)

Şekil 3. 14 Elazığ İli Haritası (Coğrafya Dünyası, 2023)

Elazığ'ın kuzeyinde bulunan yüksek bir dağ üzerindeki ovaya kurulan Harput ortaçağ şehridir. Taş ve kerpiçten yapılan yapılar, dar sokaklar ve toprak damlarla hala tarihi dokusunu korumaktadır. İslamiyet öncesi dönemden kalan suyolu, kaya mezarları, taş kitabeleri de bulunan Harput birçok tarihi yapıya ev sahipliği yapmaktadır (Sungurluoğlu, 1958).

Elazığ coğrafi konum olarak Doğu Anadolu Bölgesini batıya bağlayan önemli bir kavşak bölgesidir. 81 km²lik alana oturan, Türkiye'nin en derin göllerinden olan Hazar Gölü Elazığ Mekeze 30 km uzaklıkta bulunmaktadır. Şehirden geçen en önemli akarsu Fırat Nehri'dir.

Elazığ kentinde Doğu Anadolu'nun diğer illerinde de olduğu gibi karasal iklim görülmektedir. Ancak şehrin çevresinde bulunan baraj gölleri iklimde sapmalara neden olmaktadır.

ELAZIG	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	Mayıs	Haziran	Temmuz	Ağustos	Eylül	Ekim	Kasım	Aralık	Yıllık
Ortalama Sıcaklık (°C)	0.1	1.5	6.7	12.1	17.1	23.0	27.4	27.3	21.9	15.3	7.3	2.2	13.5
Ortalama En Yüksek Sıcaklık (°C)	4.0	6.3	12.4	18.4	24.2	30.7	35.2	35.2	30.1	22.6	13.1	5.9	19.8
Ortalama En Düşük Sıcaklık (°C)	-3.2	-2.6	1.6	6.2	10.3	14.7	19.0	18.9	13.9	8.8	2.6	-0.9	7.4
Ortalama Güneşlenme Süresi (saat)	2.9	3.6	4.9	6.0	8.1	10.1	10.8	9.8	8.7	6.4	4.4	2.1	6.5
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	11.10	10.73	11.23	11.80	11.20	4.47	1.40	0.90	2.70	7.07	7.93	11.17	91.7
Aylık Toplam Yağış Miktarı Ortalaması (mm)	37.8	41.8	50.9	60.7	51.4	13.6	3.3	1.3	9.9	42.1	45.6	45.6	404.0

Şekil 3. 15 Elazığ İli Mevsim Normalleri (1990-2020) (Meteroloji Genel Müdürlüğü, 2023)

3.5. Kilise Mimarisi

Kilisenin anlamı, İsa'nın oluşturduğu dinsel kuruluş: Reel kilise (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986, s.6769) biçiminde söylenebilir. TDK'ya göre Hıristiyanların dini görevlerini yerine getirdikleri alanı anlatan "kilise" kelimesinin ilk oluşumu Yunan dilinde bir araya gelip görüşmek veya toplamak sözcüklerinden oluşan ''ekklesia'' kelimesinden oluşmaktadır (Ahunbay, M., 1997). Kilise sözcüğünün ifadesi baştaki zamanlarda bir yapıdan farklı olarak, Hristiyan topluluğunun bir araya gelmesine söylenen ad farklı bir söyleyiş ile Hristiyan kişilerin bir araya geldiği alan olarak anlamlandırılmaktaydı. Hıristiyanlığın ilk zamanlarında bir araya gelmek için hususi bir alan olmadığından kilise yani Hristiyan topluluğu hane gibi kendine özgü yapılarda bir araya geliyorlardı. Hıristiyanlık daha fazla yayıldıkça yer altında meydana getirilen oluşumlar geçen süreçte uygarlık ve dönem istikametinde farklı çeşitlilikte yapılar meydana getirmiştir. Bu yapıların ismi de Kilise şeklinde ifade edilmiştir (Tümer, 1994).

IV. yüzyılda Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu kendi dini olarak benimsediği için dini görevleri yerine getirme alanı ihtiyacı doğmuş ve yönetimsel olarak kullanılan bazı yapılar ibadet alanı şeklinde kullanılmıştır (Sarıkçıoğlu, 2004). Bu devirde, büyük şehirlerde kurulan başlangıçtaki kiliseler Pagan döneminin ibadet yapılarındaki geçmiş hatıra ve şekillerden ayrı düşmek sebebiyle, geçmiş ibadethaneler yerine birçoğu bazilikalardan ilham alınarak meydana getirilmiştir (Kuban, 1988). İlerleyen devirlerde bazilika programı, küresel kilise şekline evirilmiştir (Kuban, 1988).

Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kendi dinleri olarak benimsemelerinden sonra, Roma mimarisinde mahkeme ve borsa yapıları olarak hizmet veren dikdörtgen şeklindeki binaların benzeri olarak doğu ve batı istikametinde oluşturulan Bazilikalar meydana gelmiştir ve uzun bir süre kullanılmıştır. Dikdörtgen olan tasarıda bulunan kısa kenar, mevcut şartlarda Bema şeklinde kullanılan alan, mahkeme inşalarında imparator ve hakimin oturma bölümleridir. Bu alandaki nişe imparator veya bir Tanrı'nın heykeli yerleştirilir (Hasol, 2002).

Roma İmparatoru Konstantin'in dördüncü devirde Hristiyanlığa getirdiği serbestlikten önce, mimari oluşum şeklinde bir kiliseden bahsedilemez. Dördüncü devirden sonra Hristiyanlar, bir araya gelip ibadetlerini yapmak amacıyla hususi mimari yapılar oluşturmuşlardır. Hristiyanlığa ait en baştaki kiliseler, Roma mahkeme binası olan bazilikadan ilham alınarak oluşturulmuş, ilerleyen zamanlarda haç ve kare tarzı kilise

şekilleri meydana getirilmiştir. Hristiyan ibadetleri karmaşıklaştıkça kilise şekillerinde de farklılıklar oluşmuştur. 20. yüzyılın ortalarına varana kadar Bazilika ve Latin haçı planları Batı Amerika ve Avrupa'daki kilise dizaynlarında kullanılan esas mimari stili olmuştur (Aydın, 2002).

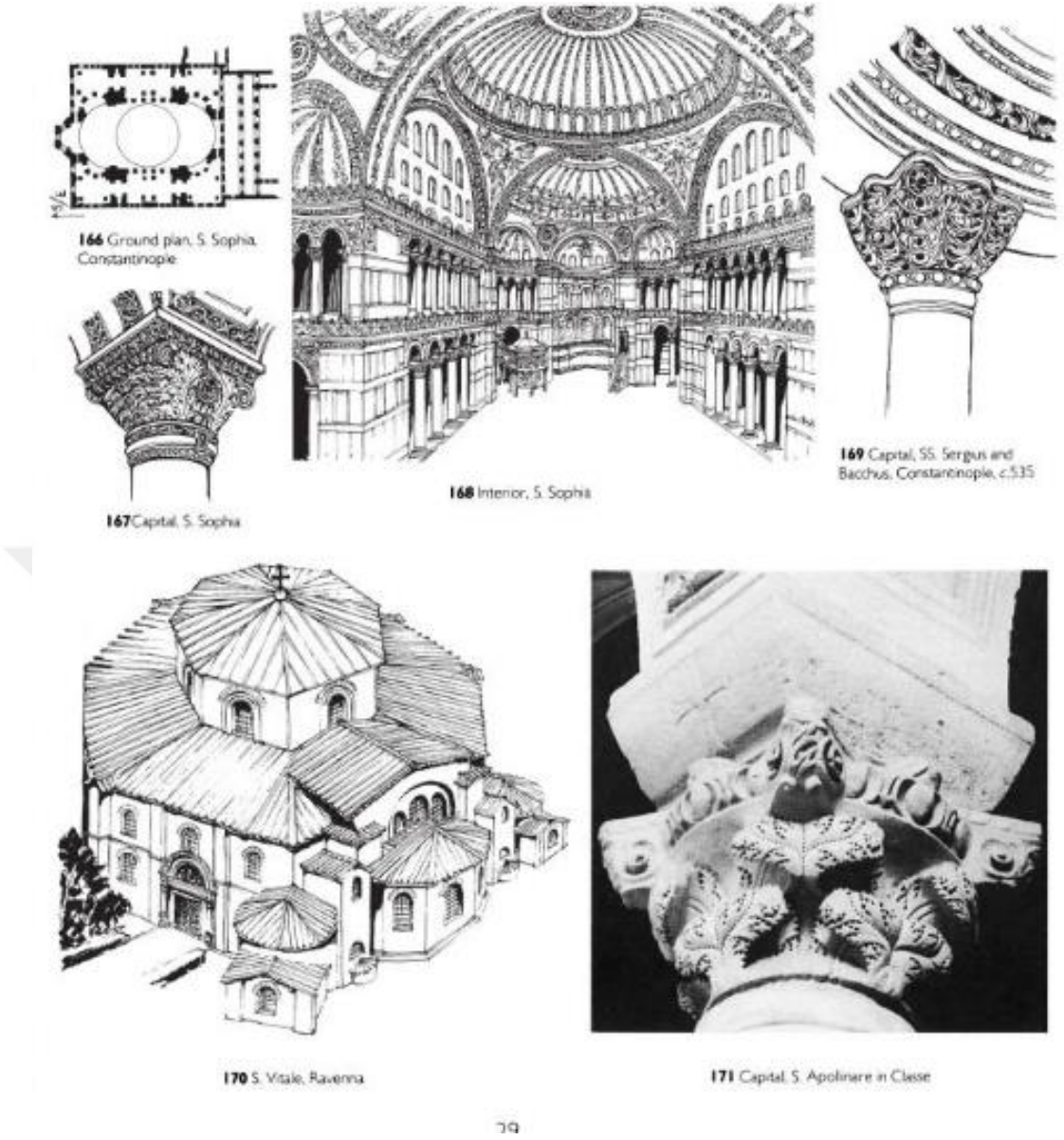
Hristiyan kiliseleri, doğuya doğru konumlandırılan çıkma veya altar (sunak)la beraber, yapılmıştır. Doğu herhangi bir şekilde kutsal bir yön olarak algılanmasa da, hayatın temeli olarak görülen güneş karanlık olduğunda ortadan yok olup sonra yeniden doğuda ortaya çıktığı için, ibadet yerine getirilirken Doğu'ya doğru olmak geçmişten gelen bir gelenek olup Hıristiyanlığı ilk benimseyenler tarafından da devam ettirilmiştir. Hıristiyanlıkta bu görüş, Doğruluk Güneşi İsa Mesih'in Doğu'da, Beytlehem'de dünyaya gelmesine dayandırılmıştır. Farklı bir anlayışa göre de, İsa'nın dünyaya geldiği anda üzerine gelen müneccimler doğudan gelmiş İsa'nın dünyaya gelmesini gösteren yıldızları da doğudan gördüklerini söylemişlerdir (Güç, 2002).
Bir kilisede ibadetin yapılmasına olanak sağlayan üç ana alan bulunmaktadır: Kilisede ana bölüme geçmeden hemen önce bulunan mekana girişi sağlayan narteks (son cemaat yeri ya da giriş sahnı da diyebiliriz). İbadetin yapıldığı asıl ana mekan naos (sahn veya nef) ve ibadet edenlerin kutsal olan aksa yöneldiği doğu yönünde bulunan kutsal mekan apsis. Sunağın olduğu yer olan apsis kilisenin en kutsal bölümü olarak benimsenir. Bu bölüme yalnızca din görevlileri alınır. Sahnların sonunda olan apsis yarım küre planlıdır ve bir yarım kubbe ile kapalıdır. Apsisin bulunduğu bölüm bir bölme ile temel ibadet mekanından bölünmüş, öbür alanlardan daha yüksektedir. Kaortodoks ve Katolik teolojisinde kilise yapısı bizzat İsa'nın bedeni olarak kabul edilir. Bu sebeple kilisede ibadet günleri yeniden bedenlenme günü olarak benimsenen pazar günüdür (Aydın, 2002).

3.5.1. Bizans Dönemi kilise Mimarisi

Roma İmparatorluğu'nun batı kısmının çöküşünden sonra, doğudaki Konstantinopolis, kaderi yüzyıllar boyunca dalgalanmasına rağmen 1453'teki Türk fethine kadar varlığını sürdüren Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Bu imparatorluğun sanatı ve mimarisi, batıdaki Roma'daki bir merkezden Avrupa ve Asya'nın karşısında yer alan Konstantinopolis'teki bir merkeze değişen coğrafi vurguyu yansıtıyordur. Bu uzun dönemde iki önemli inşaat faaliyeti dönemi vardır,

birincisi İmparator Justinianus'un hakimiyetinde olan altıncı yüzyılda, ikincisi ise imparatorluğun Fırat'tan Tuna'ya kadar uzandığı on birinci ila on üçüncü yüzyıllar arasındaki dönemdir. Ravenna kiliseleri, Istrian yarımadası ve Ayasofya da dahil olmak üzere Konstantinopolis'in büyük binaları birinci döneme aittir. Venedik'teki St Mark Katedrali ve Yunan ve Balkan kiliseleri ve manastırları. 1453'ten sonra bile Bizans mimarisi, Romanya, Bulgaristan ve Rusya'nın dini yapılarında her zamankinden daha zengin ve daha dekoratif olarak varlığını sürdürmüştür (Yarwood, 2010).

Bizans mimarisinin hayatta kalan kalıntıları büyük ölçüde dini yapılardır. Konstantinopolis'in kapıları ve aynı şehirde yer altı sarnıçları da bulunmaktadır. Mimarlardan Trallesli Anthemios'un eseri olduğu düşünülen "bin bir sütun" adı verilen sütun bunun muhteşem bir örneğidir (Yarwood, 2010).

Şekil 3.16 Erken Bizans Eserleri (Yarwood, 2010).

Bizans kilise mimarisi, doğudan ve batıdan gelen etkileri yansıtır. Bizans mimarları, bu çok farklı iki yapı stilinin karışımından, bölgeden bölgeye önemli ölçüde değişen ancak hızla genişleyen Hıristiyan topluluklarının ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde uyarlanan kendi yapı ve dekorasyon biçimlerini geliştirdiler (Yarwood, 2010).

Jüstinyen döneminde kilise yapısı, dördüncü ve beşinci yüzyıllarda olduğu gibi, haç düzeni veya merkezi planlı sekizgen veya kare ile harmanlanmış bazilika biçiminden türetilmiş ve çoğunlukla bir kubbe veya kubbeler. Genel olarak batıda bazilika planı tercih edilecekti ve İtalya'da Erken Hıristiyan tipi bazilikalar altıncı yüzyılın büyük bölümünde inşa edilmeye devam etti. Örnekler arasında Veneto'daki Classe'deki S.

Apollinare ve Grado Katedrali, Istrian yarımadasındaki Parenzo (Pore) Katedrali ve Roma'daki S. Lorenzo-foori-le-mura sayılabilir. S. Costanza ve S. Stefano Rotondo'nun dairesel yapılarından kaynaklanan merkezi planlı tasarım, Ravenna'daki S. Vitale ve Konstantinopolis'teki S. S. Sergius ve Bacchus'un sekizgen örnekleridir (Yarwood, 2010).

Konstantinopolis'te bazilika formunun bir izi kalmıştır, ancak eğilim, kare bir alan üzerinde kare ayaklarla desteklenen büyük bir merkezi kubbeye doğrudur ve nefi koridorlardan ayıran ve galerileri taşıyan sütunlar artık yan duvarları ve çatıyı desteklemiyordur. S. Irene kilisesi buna bir örnektir (Yarwood, 2010).

3.5.2.Kilise Bölümleri

Kilise mimarisinin ilk modelleri katakomb oluşumlarıdır. Katakomblar, Roma İmparatorluğu altında yayılmakta olan Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, toplumun ihtiyacına cevap verecek şekilde yeraltı galerileri biçiminde planlanmış mezarlık alanları olarak tanımlanabilir (Serin, 2009). Hıristiyanlığın ilk zamanlarında Roma İmparatorluğu birden fazla tanrılı dine bağlıydı ve Hıristiyanlık dinine karşı öncelikle politik sebeplerden ötürü, şiddetli bir baskı uygulanmıştır. Bu baskının sonucunda Hıristiyanlık dini birçok ayini bu dine bağlı kişilerin hususi alanlarında meydana getirirken, ölüm ayini için ölüyü gömecek yeraltında ölülerin defnedilmesi ve ayinin meydana getirilmesi için tonozlu inşalar oluşturulmuştur. Bunlar İtalyanca catacomba, Latince catacomba adından gelen katakomb olarak ifade edilmektedirler.

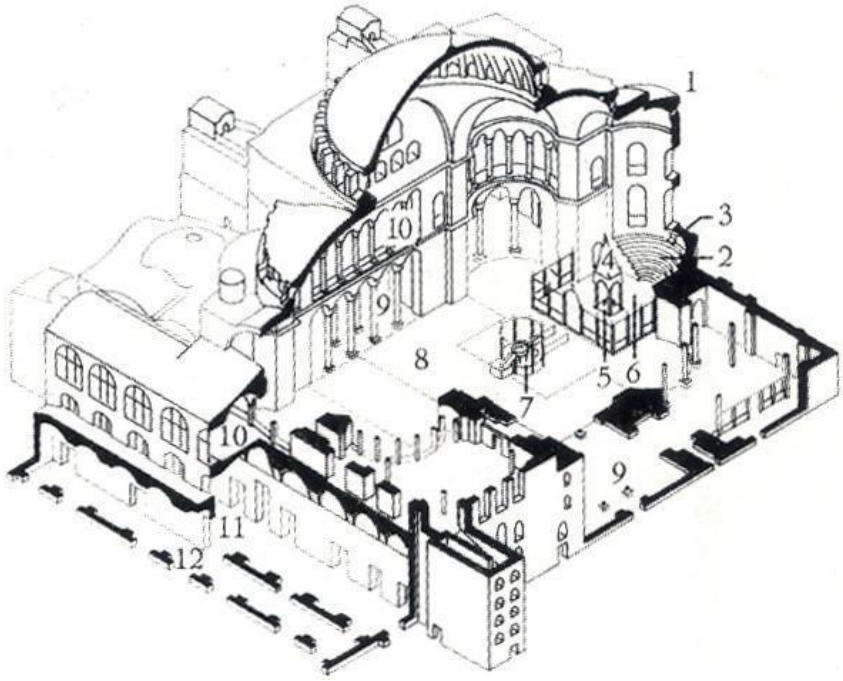
Kilise yapıları kendi içerisinde narteks, naos, bema, apsis, vaftizhane, çan kulesi olarak bölümlere ayrılırlar.

3.5.2.1.Narteks

Narteks sözcüğünün kökü Yunancadır. Bizans Kiliselerinde sahna girilmeden önce gelen, sahında sütunlarla ya da duvarla ayrılan alan; dehliz (Doğan, 2002). Nartekse mekanın meydana geliş amacı Hıristiyanlığın ilk zamanlarında vaftiz olmayan bireyleri ibadet mekanına almadan bekletmektir (Ahunbay, 1997). Burası gerçek ibadet edilen yerden herhangi bir duvar ya da sütun aracılığıyla ayrılan Kiliselerin giriş alanlarıdır. Erken Hristiyanlık zamanında revaklı olan yapılar, Bizans zamanında kilisenin batısına ana eksene dik konumda bulunan dışa açılan kapalı bölümdür (Sözen

ve Tanyeli , 1994). Bizans mimarisinde çift narteksli planlama da yapılmış; peş peşe meydana gelen bu alanlara dış narteks (esonarteks, eksonarteks) ve iç narteks (enonarteks, endonarteks) isimleri verilmiştir (Karaca, 2006).

Narteks, "kilisenin temel alanına açılan giriş bölümü" olarak tanımlanmaktadır (Sözen ve Tanyeli, 1994). Topluluğun tam üyesi olmayanların şükran ayini sırasında beklemesi amacıyla (Ahunbay, 1997), ya da cenaze merasimlerinde (Fortescue, 1911) naosa girişte bir hazırlık alanı olarak da bir fonksiyonu vardır. Sütunlarla veya kapı açıklıklarıyla ayrılmış bir duvar aracılığıyla kilise ana mekanından ayrılan bu alan (ESA, 1997), çoğunlukla güney-kuzey yönünde dikdörtgen şeklinde tasarlanmıştır. Peş peşe iki tane meydana getirildiğinde yapının iç bölümünde olanına iç narteks (endonarteks), ötekine ise dış narteks (eksonarteks) denmektedir (Ahunbay, 1997).

Şekil 3. 17 Ayasofya'nın restitüsyonu (ESA, 1997.) 1. Apsis, 2. Synthronon, 3. Kathedra, 4. Baldaken, 5. Altar, 6. Bema, 7. Ambon, 8. Naos, 9. Yan nef, 10. Galeri 11. İç narteks 12. Dış narteks. (Özeke, 2017)

3.5.2.2.Naos

Yunanca "*naeion*" yani barınmak eyleminden kaynaklanan naos, Latincedeki "*cella*" ya denk gelir (Sözen ve Tanyeli, 1994). Hristiyan mimarlığında, ibadete bırakılmış alandır (ESA, 1997). Naosta girişle apsis arasında uzanan ana mekânlara nef denir (ESA, 1997). Bazilikal planlı yapılarda naos, neflerle düzenlenmiştir.

Şekil 3. 18 İstanbul Beyoğlu Panagia Rum Ortodoks Kilisesi"nin (1804) naosu (Özeke, 2017)

Bir Yunan tapınağında ilahın heykelinin bulunduğu, etrafı sütunlu ana hacim. Naos, pronaos ile opistodom'un arasında bulunur. Yunan ibadethanelerindeki kült nesnelerin ve tanrı heykellerinin var olduğu kutsal kabul edilen alandır. Kiliselerde ana ibadet mekânını ifade eder (Sözen ve Tanyeli , 1994).

3.5.2.3.Bema

Bema, "ilk zamanlarda kiliselerde rahipler için bırakılmış, yüksek bir alan; Bizans kiliselerinde ise sunağın olduğu, ayinle alakalı litürjinin oluşturulduğu kutsal alandır (Sözen ve Tanyeli, 1994; Karaca, 2006). Naosun doğu yönünde apsisin ön kısmında ikonostasis ile belirlenen bema, yan ve orta neflerden bir, ya da iki basamak yukarıda bulunabilmektedir (Karaca, 2006). Üç nefli bazilikal planlı kiliselerin genel olarak bema alanı üç alanlı olacak şekilde ayarlanmıştır (Aydın, 2011).

Hristiyanlığın ilk zamanlarında ve Bizans Kiliselerinde apsisin ön bölümünde ruhban sınıfının durduğu, halkın girilmesine müsaade edilmeyen kutsal alan (Doğan, 2002). Gökyüzünün sembolüdür ve kutsal içerikler taşır. Bemada var olan nişler litürjik sebeple yararlanılan birtakım ikonaların ve kutsal eşyaların var olduğu mekanlardır. Apsis olduğu bölüme önünde var olan atlar, İsa'nın etinin ekmeğe, kanının şaraba

anlatan Eukharistia vardır ve bunun altar üzerinde oluşturulduğuna inanılıyordu (Karaca, 2008). Bemanın ön kısmında koro mahali bulunmaktadır. Bu alanda ayakta durularak dini ezgiler söylenir.

3.5.2.4.Apsis

Apsis (*apsid*), kiliselerde çoğunlukla mekanın doğu tarafında bulunan eğrisel veya çokgen şeklinde tasarlanmış, yarım kubbe veya tonoz ile kaplı alanlardır (ESA, 1997). Apsisin doğu tarafında çıkıntı yaptığı yapılara ek olarak, cephenin çıntısız olduğu durumlar da mevcuttur. Apsisin temeli, Roma bazilikalarının bir tarafında olan çıkıntıdır (Sözen ve Tanyeli, 1994). Apsis, camilerdeki mihrabın kilisedeki benzeri yapılaşma olarak, ilk Hristiyanlık zamanlarından beri kutsal şekilde tanınan alandır (Karaca, 2006). Tek veya ortadaki daha geniş olmak üzere kiliseler üç apsisli olabilir (Karaca, 2006). Apsisin iki tarafında, kuzeyindekine *protesis*, güneydekine *diakonikon* olarak adlandırılan, kutsal objelerin, adakların ya da kıymetli malların korunduğu, *pastoforium* denilen odalar olabilir (Ahunbay, 1997).

Apsis Yunancada “kavis”, “yay” olarak adlandırılmaktadır. Çoğunlukla yarım daire tarzındadır. Daha az bulunsa da çokgen veya dörtgen şekillerinde de vardır. Dini görevin yerine getirildiği mekanın Bema’nın arka kısmında var olan alandır. Naosun ekseninde bulunup yönü doğudadır. Kimi kiliselerde apsis yan neflerde yer alır. İstanbul'daki Rum Ortodoks kiliselerinde apsis çoğunlukla bir tanedir ve yarım çember şeklinde dışa çıkmıştır (Karaca, 2006). Apsis içerisinde daha yüksek mercideki din görevlilerinin bulunduğu "synthronon", apsis yarım çemberinde dizili basamaklardır; kathedra" en tepedeki basamakta eksende, kutsal makam koltuğu " bulunur. Apsis olduğu yerde litürjinin gereği olarak nişler bulunur (Sönmez, 2014).

3.5.2.5.Galeri

Kiliselerde, ana nefi gören, narteksin, veya yan neflerin üstünde bulunan (Karaca, 2006), kimi örneklerde kadınlar alanı olarak işlevini yerine getiren bölüme galeri (*gynekaion*) denir (Sözen ve Tanyeli, 1994). Narteksin üstünde dikdörtgen şeklinde tasarlanmış, “L”, veya kuzey ve güney neflere doğru dönen “U” şeklinde galerisi olanlara ek olarak, galerisi olmayan kiliseler de bulunmaktadır (Karaca, 2006,; Aydın, 2011).

Galeriye iç kısımdan merdivenle kavuşulur. Galeri merdivenleri, galerinin yönüne göre naosta, narteksteveya naosun kuzey ve güney kalın duvarları içerisinde çözümlenmiş olabilir. Kimi kiliselerde bu merdivenlerin ilk kısmına dışarıdan açılan giriş mevcuttur (Karaca, 1995).

3.5.2.6.Vaftizhane

Yunanca vaptisma, Farsça hane'den vaftizin meydana getirildiği kutsal alan; bu sebeple bazilikaların olduğu alanda kurulan küçük bir yapıdır (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986).

3.5.2.7.Çan kulesi

Bölgede yaşayanları kiliseye davet etmek için Çan Kulesi'nden yararlanılır. Erken dönem kilise mimarisinde kiliseden farklı bir biçimde meydana getirilirken daha sonradan beraber tasarımı oluşturulmuştur. Bizans dönemindeki çan kulelerinin ayrı olmasının nedeni Tanzimat Fermanından sonra eklenmiş olmasındandır.

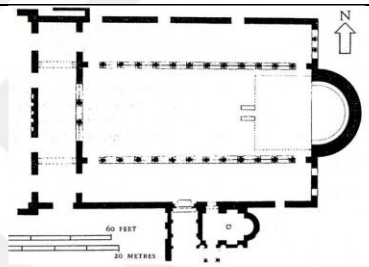
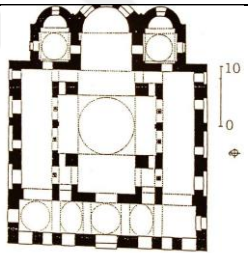
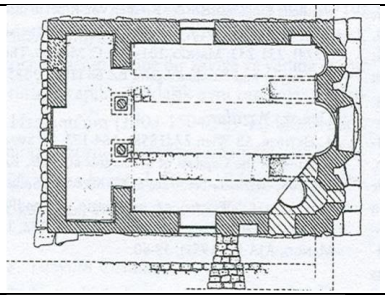
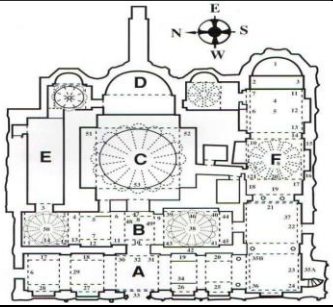
"Bölgedeki yaşayanların kiliseye davet edilmesi içim çanların var olduğu kule"dir; ilk örnekleri IX. yüzyıla aittir (Sözen ve Tanyeli, 1994). Kuleler, kiliseye yapışık, kilise binasından ayrı, kilisenin çatısında bir alana ya da avlu duvarına oturtulmuş olabilir. Çan kuleleri, çoğunlukla düzgün kesme taşla, arada da demirden oluşturulabilirler. Kare planlı, baldaken tipi ve piramidal çatı ile kaplı istisnalar haricinde, çoğunlukla bir kubbeyle kaplı yapılardır (Karaca, 1995).

3.5.3.Kilise Plan Tipleri

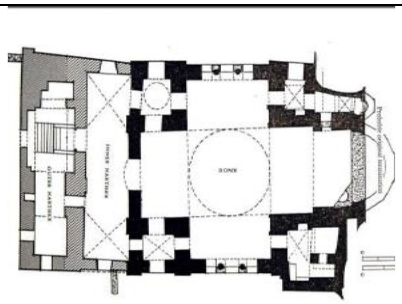
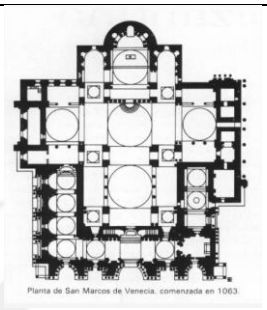
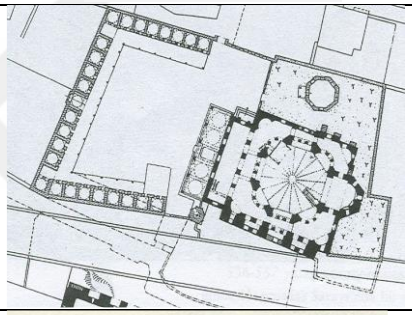
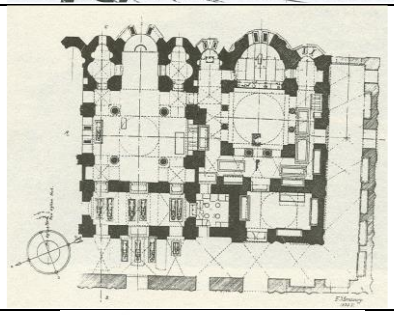
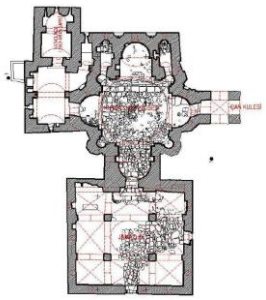
Bizans Dönemindeki kiliseler, çoğunlukla doğu-batı aksında olup, girişleri arazi elverişli olduğunda batı yönünde bulunan ve arada sırada da doğu yönünde bulunan yapılardır. Kilise yapılarının plan tipleri, nef sayısı, üst örtü sistemi ve taşıyıcı sistemlerine göre bölümlere ayrılmaktadır. Kilise mimari gelişimine paralel olarak üst örtüde ortaya çıkan farklılıklar, iç mekana da aksetmiş ve bunun neticesinde farklı plan tipleri meydana gelmiştir (Yenice, 2015).

Bu plan tipleri şu şekildedir;

- Bazilikalar
- Haçvari ve kubbeli bazilikalar
- Tek nefli kiliseler
- Kiborion planlı kiliseler
- Kapalı yunan haçı planlı kiliseler
- Serbest haç planlı kiliseler
- Merkezi plan tipli kiliseler
- Dehlizli plan tipli kiliseler
- Yonca planlı kiliseler

• **Plan Tipi**	**Örnek Kilise**	**Plan**
Bazilika	Selanik Meryem Ana (Akheiropoietos) bazilikası (Yenice, 2015)	
Haçvari kubbeli bazilikalar	Selanik Ayasofya Cami (Yenice, 2015)	
Tek nefli kiliseler	İstanbul'da bulunan Manastır Mescidi (Yenice, 2015)	
Kiborion Planlı Kiliseler	İstanbul'daki Kariye Cami (Yenice, 2015)	

Tablo.1. Erken Hıristiyanlık ve Bizans Mimarisi Plan Tipleri

Plan Tipi	Örnek Kilise	Plan
Kapalı yunan haçı planlı kiliseler	Akataleptos Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Cami) (Yenice, 2015)	
Serbest haç planlı kiliseler	San Marco Bazilikası Venedik (Yenice, 2015)	
Merkezi plan tipli kiliseler	Küçük Ayasofya Cami (Sergio ve Bakkhos Kilisesi) (Yenice, 2015)	
Dehlizli plan tipli kiliseler	İstanbul Feneri İsa Kilise Cami (Yenice, 2015)	
Yonca planlı kiliseler	Van Akdamar Kilisesi (Öztürk, 2021)	

Tablo.2. Erken Hıristiyanlık ve Bizans Mimarisi Plan Tipleri

3.5.3.1. Bazilikalar

Bazilika Antikçağ'da kamusal ya da dinsel işlevli apsisli, dikdörtgen planlı yapıdır (Germaner 1997). Baş yargıç Basile'nin adaleti uyguladığı yapılara ilk olarak Atina Pazar yerinde bu ad verilmiştir. İlerleyen zamanlarda Romalıların adli işlerini gerçekleştirdikleri dikdörtgen planlı yapılara bu isim verilmiştir (Gombrich 2007) . Din dışı kamusal amaçlara hizmet eden bu yapıların kısa kenarlarında, hakimin bulunacağı bir niş ve içine tanrının veya imparatorun heykelinin koyulacağı yuvarlak bir hücre bulunmaktaydı. Duruşmaların görüleceği alan, ahşap çatı sistemini taşıyan sütün sıraları ile neflere bölünmektedir. Yan geçişleri olan, nefler üzerinde ikinci bir katı olan veya olmayan yapıların ana plan tipi erken Hristiyan ve ortaçağ mimarilerinde bazilika olmuştur. Anadolu, İtalya, Kuzey Afrika, ,Suriye, Balkanlar'da hıristiyan dini mimarisinde, bazilika plan tipi çok fazla kullanılmıştır. MS 4. yy'dan itibaren çoğunlukla kilise yapılarında kullanılan bu plan tipinde, dikdörtgen mekan sütun dizileri ile üç nefe bölünmekte ve neflerin üzeri ahşap çatı ile örtülmektedir. Yan neflere göre daha geniş ve yüksek tutulan orta nefe girişler batıdan olup, bu nefin doğusunda yarım daire planlı bir apsis bulunmaktadır.

Tarihlenebilen ilk bazilika Constantinus'un Roma Piskoposu için MS. 313 yılında yaptırdığı S. Giovanni in Laterano Kilisesidir(Salvator Kilisesi) (Koch 2007). Anadolu'da gelişmiş bazilika planlı kiliselere ise Selanik Meryem Ana (Akheiropoietos) bazilikası örnek verilebilir (Mango, 2006)

3.5.3.2. Haçvari kubbeli bazilikalar

Çoğunlukla haç biçiminde planı olan yapılara Haçvari plan denilmektedir. Bu plan tipinde orta nefin üzerini dört adet destek üzerine oturan bir kubbe kapatmaktadır. Yan neflerden ayrı olarak orta nefteki kubbeli merkezi mekan dört yöne doğru tonoz veya kemerler ile genişletilmiştir. Böylelikle yapılan bu işlem ile merkezi mekanda haçvari bir şekil oluşmaktadır. Yunan haçı plan tipi ile bu plan tipini neflerin olması farklılaştırmıştır. Genellikle İkonoklazma Dönemi'nde (MS 726-842) kullanılan bu plan tipi, Orta Bizans Dönemi'nde (MS 842-1204) fazla olarak kapalı yunan haçı plan tipinin kullanılması sonucu ortadan kalkmıştır (Sözen 2001).

Bu plan tipinin en önemli örneği ise Selanik'te bulunan Ayasofya Cami (MS. 7. yy'ın sonu) (Mango, 2006), doğu-batı yönünde kareye yakın dikdörtgen planlı (34,50x40) üç nefli, haçvari kubbeli bazilikadır. Ana mekan merkezde payeler üzerine oturan bir

kubbe ve dört yönde farklı derinlikte haç kolları ile genişletilmiştir. Mekan üç yönden galerili yan nefler ve *narteks* ile kaplanmıştır.

Aynı plan tipinde oluşturulmuş olan Ankara Aziz Klemens Kilisesi (Eyice 1991) de (MS 7-8. yy) galerili yan nefler ve *narteks*e sahip ufak boyutlu haç planlı bir kilisedir. Galeri katı, her iki yanda dikdörtgen ikişer mermer paye ile taşınmaktadır. Merkez mekanı kaburgalarla ayıran on iki içbükey bölümden oluşan deniz kabuğu şeklinde bir kubbe ile kaplı yapı, küçük ölçüleriyle bu plan tipinin farklı bir şeklini oluşturmaktadır. Kilise yapılarının plan tipleri, taşıyıcı sistemleri, üst örtü ve nef sayısına göre türleri oluşmaktadır. Kilise mimarisinin gelişimine aynı doğrultuda üst örtü sisteminde meydana gelen değişimler, iç mekana da yansımış ve bunun sonuncunda çok çeşitli plan tipleri meydana gelmiştir.

3.5.3.3. Tek nefli kiliseler

Gayet sade olan bu şekildeki kiliseler için çoğunlukla kullanılmıştır. Bir köşesi dar, diğer köşesi uzun bir alana sahip olan ve küçük ölçekteki yapılarda kullanılan plan şeklidir. Çoğunlukla küçük olan bu yapı tiplerinin bazı alanları basit, bazı alanları ise bağı büyük boyutlardaki düzgün kesme taştan oluşturulmuştur (Yıldız 2009). İstanbul'da var olan Manastır Mescidi bu plan tipine örnek gösterilebilir. Yapı dikdörtgen plan şeklinde olup yapının batısında bulunan *narteks*i oluşturan çapraz tonozlarla kaplı üç alan, iki mermer sütun bulunan üçlü kemer dizisi ile naos kısmına açılır (Freely, 2005).

3.5.3.4. Kiborion planlı kiliseler

Bu plan tipinde kare planlı *naos*'un üstü köşe duvarlarına oturan pandantif geçişli tek bir kubbe ile kapatılmıştır. Hepsi kubbeyle kapalı olan yan neflerin çıkarıldığı bir alan meydana getirilmiştir. Daha küçük boyutlarda oluşturulan bu plan tipindeki yapılar, kalabalık cemaatlere yönelik olmadığı için ve kubbenin yanlardan çok fazla destek görmemesi sebebiyle çok yayılmamıştır. Kiborion planlı kiliselere örnek İstanbul'daki Kariye Cami (Qusterhout, 2002) (Khora Manastırı Kilisesi) verilebilir. İlk oluşturulma dönemi MS 4. Yy olan yapı farklı zamanlarda onarılmıştır. Pandantif geçişli on altı dilimli bir kubbe ile örtülmüş olup, merkez mekan kare planlıdır. Kare mekan dört yönde haç kolları ile genişletilmiştir. Batıda mozaikler ile süslü iki geniş *narteks,* kapının yer aldığı revaklı cephesi ile dışa açılmaktadır. Yapı doğuda içten yarım

yuvarlak dıştan çokgen bir apsis ve apsisin her iki yanında *pastaforium* hücreleri ile bitmektedir.

3.5.3.5. Kapalı yunan haçı planlı kiliseler

Bu plan tipi MS 8. yy'ın ortaları ile MS 9. yy'ın başında ortaya çıkmaya başlamış, dört serbest desteğin üzerinde yükselen kubbe ile örtülü merkez mekan, dört yönde haç kolları ile genişletilmiştir. Merkez mekanın dört köşesine yerleştirilen odalar çapraz tonoz, kubbemsi tonoz ya da kubbeler ile kapatılmaktadır. Apsisin her iki tarafında *pastaforium* hücreleri bulunmaktadır. Böylelikle *naos*, doğusuna ilave edilen üç apsisi ile simetrik merkezi bir mekan şeklini almaktadır. Bu plan tipinde kuzeydoğu ve güneydoğu köşe odaları bulunmamaktadır. Köşe odası niteliğindedir; *Pastaforium* hücreleri. Meryem Diakonissa veya Akataleptos Manastırı Kilisesi (Kalenderhane Cami) ve Hagia Theodosia (Gül Cami) bu plan tipine verilecek örneklerdendir.

3.5.3.6. Serbest haç planlı kiliseler

Serbest haç planlı kiliseler Bizans mimarisinde üç farklı plan tipi ile şeklindedir. Bunlar;

- 'Yunan Haçı' tipli: merkezde bulunan kare planlı mekanın doğuya, batıya, kuzeye ve güneye genişletilmesiyle dört haç kolu meydana getirilmiştir. Ana apsis, doğu haç koluna açılmaktadır. Bazı planlarda ana apsisin iki tarafında kuzey ve güney haç kollarının doğusuna gelecek şekilde oluşturulmuş yan apsislerde bulunmaktadır (Sözen, 2001).

- 'T' tipli: merkezde kare planlı mekanın kuzeye, güneye ve batıya genişletilmiş üç haç kolu oluşturulmuştur. Ana apsis burada doğrudan kare planlı mekana açılmaktadır (Sözen, 2001).

- 'Köşe Mekanlı T' tipi: bu üç haç kolu ve merkezdeki kare planlı ile T tipi planla benzerlik göstermektedir. Kuzey ve batı haç kolları arasında dikdörtgen planlı bir köşe mekanın yer alması tek farkıdır (Sözen, 2001).

3.5.3.7. Merkezi plan tipli kiliseler

Yuvarlak bir ana mekan oluşacağı biçimde meydana gelen kiliselerdir (Roth, 2000) . Bu planlı yapılarda mekanın üzeri yapının tümünü kaplayan bir kubbe ile kapatılmıştır. Bu plan tipli yapılara örnek olarak Küçük Ayasofya Cami (Arseven 1998, s.260) adını almış eski adı ise Sergio ve Bakkhos Kilisesi gösterilebilir. Bu plan tipi, İmparator I. Justinianus tarafından MS 526- 530 yılları arasında oluşturulan yapıda, dış duvarların düzgün olmayan bir kare oluşturduğu görülmektedir. Kilise planını çok düzensiz bir dikdörtgen içinde eğri olarak yerleştirilmiş yamuk bir sekizgen meydana getirmektedir (Freely, 2005)

3.5.3.8. Dehlizli plan tipli kiliseler

Geç Bizans döneminde kullanımına başlanan bu plan tipi Kapalı Yunan Haçı plan tipinden farklıdır. Yapının *naos* bölümünde dört kemer üstünde yükselen bir kubbesi bulunmakta ve orta mekan bu kubbe alanının alt bölümünde kalmaktadır. Bu orta kısım da, üç yandan at nalı gibi saran basık tonozlu dehlizler bulunmaktadır. Bu plan tipinin 1261'den sonra ortaya çıktığı bilinmektedir (Eyice 1963, s.74). Yapıda pandantifli ve yüksek kasnaklı bir kubbe ile yüksek bir *naos* bölümü bulunmakta, bu mekanı üç taraftan basık ve tali bir rol oynayan dehlizler çevirmektedir (Eyice, 1963). Bu plan tipine İstanbul'dan Feneri İsa Kilise Cami ve Fethiye Kilise Cami örnek olarak gösterilebilir.

3.5.3.9. Yonca planlı kiliseler

Yonca plan tipli kiliseler, merkezi bir planı bulunmakla birlikte dört yandan genişleyen mekanların olduğu da bilinmektedir. Bu plan tipine örnek olarak, günümüze kadar varlığını koruyabilen ve halen daha amacını yerine getiren, İstanbul'daki Panayia Muhliotissa Kilisesi verilebilir (Eyice, 1963).

3.5.4. Ermeni Kiliseleri

Ermeniler Hristiyanlığı ilk olarak M.S. 1. yüzyılda tanımaya başlamışlardır. İsa'nın havarilerinden olan Aziz Tadeos, Aziz Bartolomeos ve takipçilerinin verdikleri mücadele sayesinde o zamana kadar putperest olan büyük bir Ermeni topluluğu Hristiyanlığı benimsemiştir. Bu nedenle Ortodoks Ermeni Kilisesi havarilere dayandığından direkt olarak apostolik kilise grubu içinde yer almaktadır. Nesturi ve

Süryani kiliseleri çıkış noktası bu iki havariye dayandırılan diğer doğu kiliselerindendir. 2. ve 3. Yüzyıllarda Ermeniler tarafından Hristiyanlık Romalıların baskılarına rağmen daha fazla alan yayılmaya ve tanınmaya devam etmiştir (Seyfeli, 2002).

IV. yüzyılın başlarında Surp Krikor Lusavoriç'in önderliği ile Ermenilerin toplu olarak Hristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır. Aziz Lusavoriç Ermenistan'da ortaya çıkan bazı siyasi olaylar ile ailesinin öldürülmesi üzerine Kayseri'de vaftiz edilerek Hristiyan olarak yetişmiştir. Kral Dırtad'ın (Tihridates) başa geçtikten sonra Ermenistan'a dönmüş ve Ermenistan'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi onun verdiği mücadeleler sayesinde olmuştur. Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul eden ilk devlet Ermenistan (301 yılında) olarak bilinmiştir (Seyfeli, 2002).

Ermeni Kilisesi, Aziz Krikor'a Ermenileri İncil'in ışığı ile aydınlattığından sebep aydınlatıcı (illuminator) manasında verilmiş Ermenice Lusavoriç lakabından dolayı Lusavorçagan Ermeni Kilisesi adını almıştır. Batıda ise kurucusunun vaftiz adının Doğu Ermenice'deki söyleyişi olan Grigor'dan (Gregory) sebep Gregoryan Ermeni Kilisesi adı verilmiştir (Seyfeli, 2002).

Surp Krikor Lusavoriç; Ermeni Kilisesi'nin müstakil bir kilise özelliği kazanmasında en büyük katkıya sahiptir. Surp Krikor; Hristiyanlık Ermenistan'da resmi din olarak kabul edildikten sonra ruhani baş olarak seçilen, bölgede Hristiyanlık insanlar arasında yayılmaya devam etmiştir. Bölgede kiliseler oluşturularak, pagan-putperest mabetleri yıkılmıştır. Bu dönemde eskiden sürdürülen Pagan-Putperest geleneklerini ortadan kaldırabildiklerini kaldırmış, kaldıramadıklarını ise yeni dinin ayin ve törenlerine çevirmiştir (Seyfeli, 2002).

Surp Krikor Lusavoriç, bir taraftan kilisenin örgütlenmesine yönelik çalışmaları sürdürürken, öte taraftan da Hristiyanlığı yaymaya devam etmiştir. 4. yüzyılda Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşisi ve yönetimi düzene koyulmakla beraber, Ermeni alfabesi henüz meydana getirilmediğinden kendi dillerinde yazıya dökülmüş İncilleri ve ayin usulleri bulunmamaktaydı. Bu sebeple Ermeni litürjisi∗ henüz meydana gelmemişti (Küçük, 1997).

M.S. 404 yılında Ermeni alfabesinin meydana getirildikten sonra İncil, Ermenice'ye diline çevrilmiştir. Daha sonra Ermeni litürjisi, Kayseri litürjisinden ve Ermenilerin

kendi daha önceki kültürlerinden esinlenilerek meydana getirilmiştir. Böylece Ermenilere ait kendilerine has olan milli bir usul oluşturulmuştur (Küçük, 1997).

3.5.5. Elazığ Kiliseleri

Kentte Bulunan Kiliseler	Kırsal Kesimde Bulunan Kiliseler
1.Meryem Ana (Kızıl) Kilisesi 2.Ermeni Protestan Kilisesi 3. Surp Hagop Kilisesi 5. Surp Garabed (Kızıl) Manastırı	1. Khule Vank Manastırı 2. Surp Gatoğige (Meryem Ana) Kilisesi 3. Mor Ahron (Muşar Dağı) Manastırı 4. Surp Krikor Lusavoriç (Keklikdere) Kilisesi 5.Surp Asdvadzadzin (Hoşmat) Kilisesi 6. Kağtsrahayiats Surp Asdvadzadzin Manastırı 7. Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi 8.Kindik Kilisesi 9. Surp Asdvadzadzin (Küşne) Kilisesi 10.Surp Sarkis (Tirke) Kilisesi 11. Kallar Mahallesi Kilisesi

Tablo.3. Elazığ'da Bulunan Tarihi Kiliseler (KVKB Arşivi)

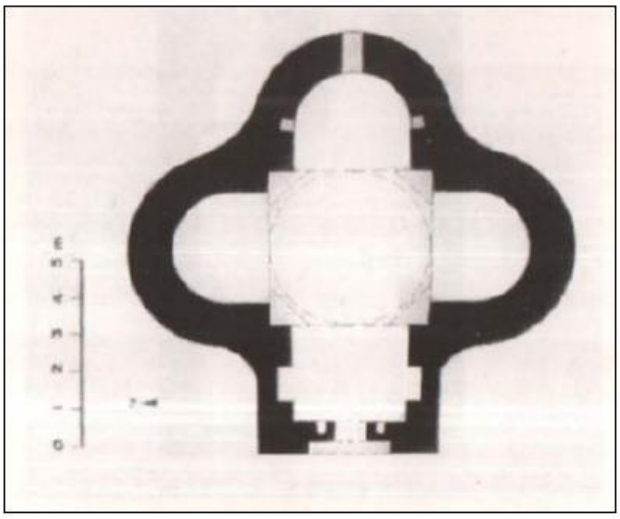
Bugüne gelemeyen kiliseler :

İğdeli Kilisesi İshak Sungurluoğlu'na göre bu kilise Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Cebeci Mahallesinde bulunmaktaydı. Kilise hakkında mimari olarak kerpiç duvarlı ve düz damlı olduğu, çan kulesi olmasa Harput mimarisinden ayırt edilemeyeceğine değinmiştir. Dama yan taraftan ve açıktan ahşap bir merdivenle ulaşıldığını ve Meşrutiyetten sonra kilisenin genişletilip etrafına önemli okul yapıları eklendiğini ifade etmiştir (Sungurluoğlu, 1958).

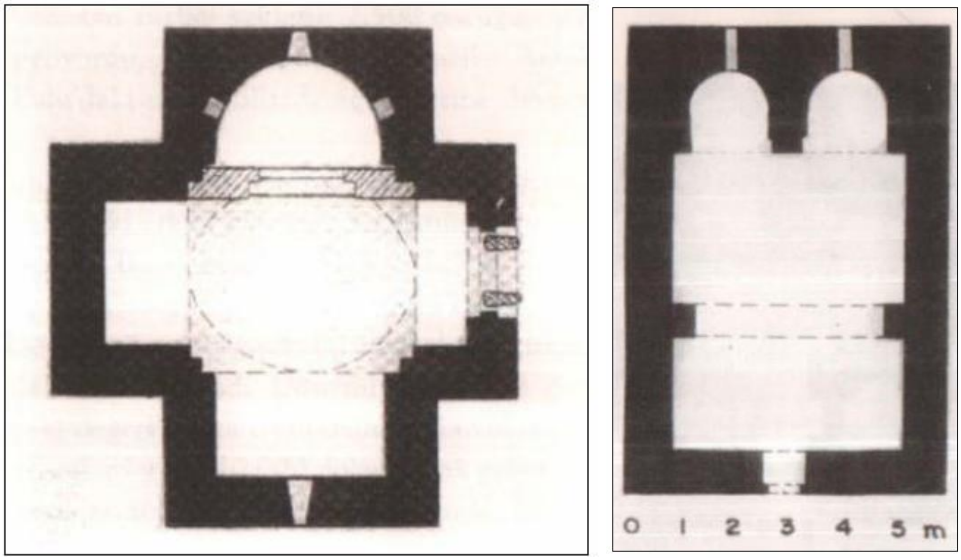
Sinabut Kilisesi İshak Sungurluoğlu'na göre Sinabut Mahallesinde ve bu mahallenin tam ortasında bulunmaktaydı. Mimari özelliklerinden bahsedilmeyen yapı kaleden

kopan bir kayanın yıkımına neden olduğunu ve tekrar inşa edilmediğini Sungurluoğlu aktarmıştır (Sungurluoğlu, 1958).

Til Kilisesi Fırat Nehrini besleyen kollarından biri olan Murat Çayının eteklerinde bulunan kiliseler Keban Barajı yapımı sırasında sular altında kalmıştır. Hovannisian 3 kiliseden bahsetmektedir. Birinci kilise Trikonkhos planlı ikinci kilise serbest haç plana sahipken , üçüncü kilise ise tek nef planlıdır (Hovannisian, 2016).

Şekil 3.19 Til 1 Nolu Kilise (Hovannisian. 2017)

Şekil 3.20 Til 2-3 Nolu Kiliseler (Hovannisian. 2017)

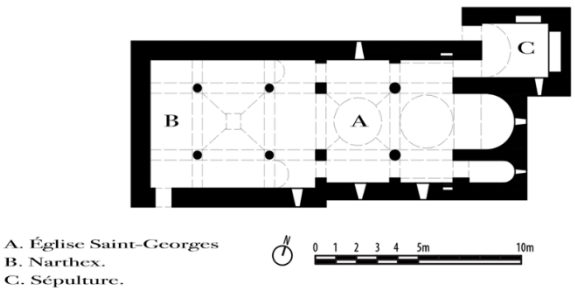
Elazığ geçmişten günümüze kadar birçok medeniyetin varlığını sürdürdüğü bir yerleşim merkezidir. Bu nedenle birçok kültürel miras barındıran Elazığ'da kiliseler

de bu yapılar içerisinde geniş bir yer kaplamaktadır. Gerek sosyo-kültürel gerek sosyo-ekonomik açıdan şehrin derin tarihine katkı sağlayan bu yapılar kısaca tanıtılmıştır.

3.5.5.1. Khule Vank Manastırı (Surp Kevork Kilisesi)

Khule Vank Manastırı Elazığ ili Şahinkaya Mahallesi'nde bulunup tescil tarih ve numarası TKTVYK 13.02.1986 - 1838; Diyarbakır KVKBK 30.03.2012 – 444 dir. Tarihi 6. Yy a uzanan manastır Murat Nehri'nin geçtiği bölgededir. Efesli Jan'ın 688 yılında kaleme aldığı 'Doğulu Azizlerin Yaşamı' kitabıda da yapı 'Hula' olarak geçmektedir. 15. yüzyılda büyük bir önem kazanan manastır Timurlenk döneminde terkedilir daha sonrasında rahipler tarafından restore edilmiştir. Büyük Kevork'un ölümünden sonra kilisenin kuzeydoğusunda bulunan pastoforium odasının yanında onun anısına mezar odası yapılmıştır. (Thierry, 1990-1991)

Kilisenin formu haç kubbeli bazilikadır. Ana kilisede yüksek kasnak üzeri kubbe örtülüdür. İkinci bir dönem eklentisi olan cemaat bölümü ve bugüne ulaşmayan mezar odası mekanları bulunmaktadır. Birinci dönem yapısı apsis ve ortada iki kolonun düşeyde doğu-batı doğrultusunda kemerlerin oluşturduğu, doğu yönünde ise kare kasnak üzerine köşe pandantifleriyle daire şeklinde oturan kubbenin yükselmesiyle oluşan nef bölümüdür. Ayrıca mezar odasına geçen bir geçit de fark edilmektedir. İkinci dönem kısmı ise, yapıya güneyden girişi sağlayan kapısı ve taşıyıcı dört kolonun bulunduğu jamatun bölümüdür. Dikdörtgen planlı olan jamatun bölümünün konstrüksiyon sistemi ana kilise ile aynıdır (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018).

Şekil 3. 21 Plan (Thierry, 1990-1991)

Yapının yığma duvarları harçlı moloz taştan örülmüştür. Hemen apsisin önünde ortada bulunan kare planlı nefin dört tarafı kemerle çevrili olup, üzeri yüksek bir kasnağa oturan kubbe ile örtülmüştür. Jamatun bölümü beşik tonoz ile örtülmüştür (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018).

Şekil 3. 22 Khule Vank Manastırı Elazığ 2011 (Union Internationale des Organisations, 2023)

Şekil 3. 23 Khule Vank Manastırı Elazığ (Union Internationale des Organisations, 2023)

Şekil 3. 24 Khule Vank Manastırı (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018)

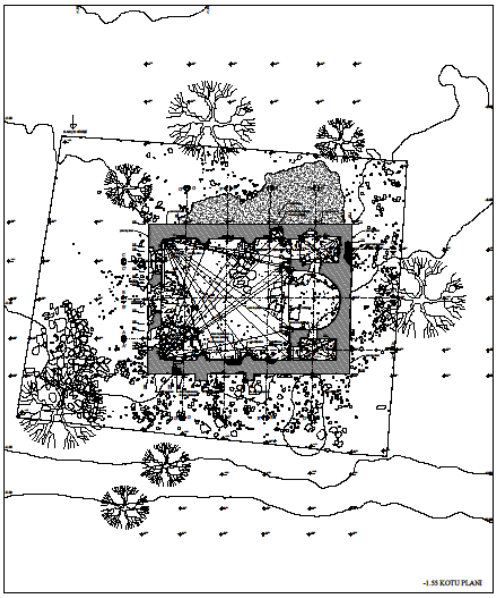

Şekil 3. 25 Khule Vank Manastırı Elazığ (Armenian Of Web, 2023)

3.5.5.2. Surp Gatoğige Kilisesi

Surp Gatoğige Kilisesi Elazığ ili Kovancılar ilçesi Ekinözü Köyü'nde bulunup tescil tarih ve numarası Diyarbakır KVKBK 15.02.2006 - 584 dir. Yapım tarihi tam olarak bilinmemekle beraber 1878 de bölgeye gönderilen rahip Natanya'ya göre bölgede iki kilise bulunmaktadır, bunlardan biri de Surp Gatoğige Klisesi'dir. Bu yüzden yapım tarihi ortaçağ olarak bilinmektedir (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018).

Günümüzde etrafı metal kapı ve tel örgülerle çevrili yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, tek nefli, yarım kubbe şeklinde apsislidir. Ancak apsis dıştan düz duvarlarla çevrilidir. Üst örtü apsis hariç tamamen tahrip olmuştur. Batıda orta aksta birer kapı, kapının her iki yanında da pencere bulunmaktadır. Pencere ve kapı açıklıkları yuvarlak kemerli olarak tasarlanmıştır. Girişi batıdan yapılan kilise, kemerli bir yapı olup, içinde iki adet destekleyici kemer ile tonozlu bir yapı olduğu düşünülmektedir. Destek kemerinin üzengi çizgisine kadar olan kısmı günümüze ulaşmıştır. Apsisin kuzey ve güney duvarları, beşik tonoz ve yarım daire kemerli ayrı girişleri olan dikdörtgen planlı iki küçük hücreye (pastoforiumlar) sahiptir. Pastoforium yapılarında biri apsise biri dışarıya açılan iki tane pencere bulunmaktadır. Kuzey duvarında iki adet niş vardır. Bunlardan biri yuvarlak kemerlidir, diğeri dikdörtgen formdadır. Güney duvarının ortasında yıpranmış niş dikkat çekmektedir. Doğu duvarının merkezinde yer alan yarım kubbeli Apsisin iç kısmında, genişliği yaklaşık 70 cm, derinliği 45 cm olan iki adet nişe sahiptir.

Şekil 3. 26 Surp Gatoğige Kilisesi Planı (Çapkur, 2020)

Şekil 3. 27 Surp Gatoğige Kilisesi, Apsis ve doğu duvarı (Çapkur, 2020)

Şekil 3. 28 Surp Gatoğige Kilisesi, Batı Cephesi (Çapkur, 2020)

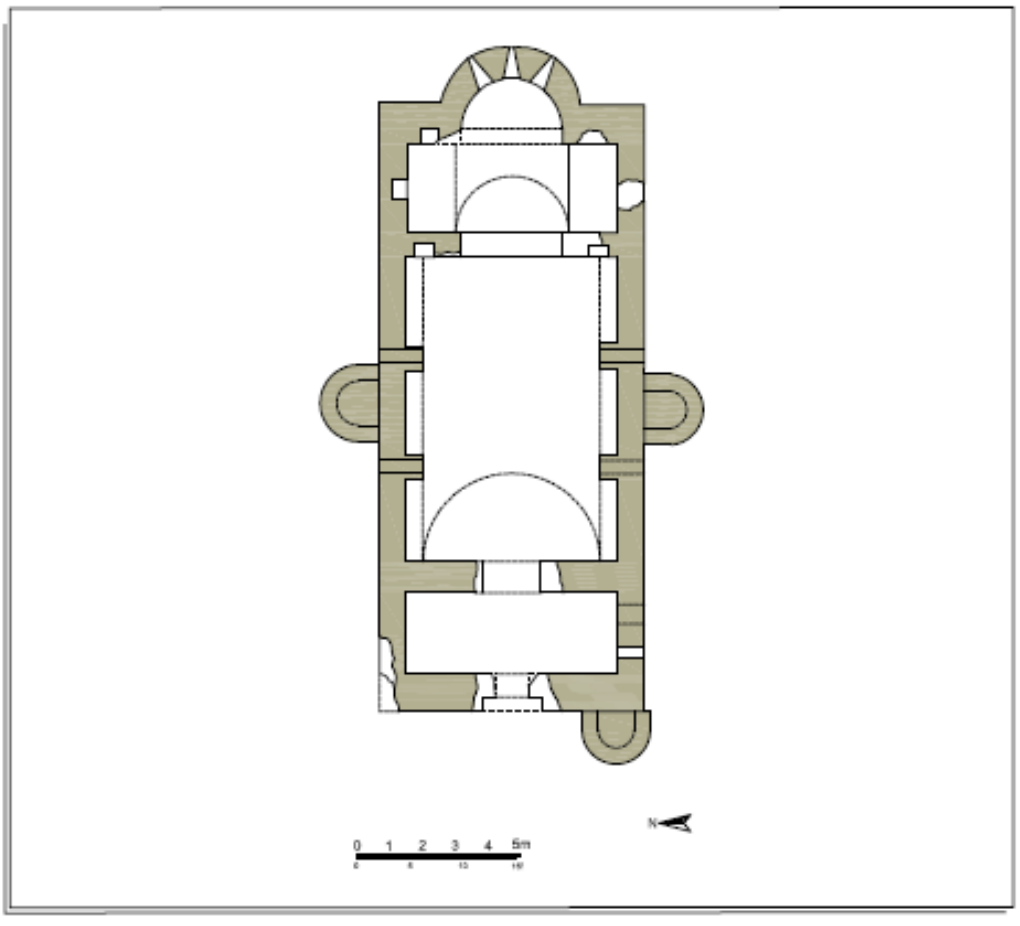
3.5.5.3. Mor Ahron Manastırı

Mor Ahron Manastırı Elazığ ili Baskil ilçesi Işıklar Köyü'nde bulunup tescil tarih ve numarası Diyarbakır KVKBK 23.06.2000 - 2417 dir. Tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunamayan manastır yerel halk tarafından anlatılanlara göre Ermenilere aittir. Eski bir kale-kilise olan bu yapı Muşar Dağı Kilisesi olarak da bilinmektedir. Dağın tepesinde bulunan kalıntılar görkemlidir.

Yapı batı ve doğu doğrultusu boyunca yerleşir ve güneyden dağın kayalık kısmına bağlanır. İlk bakışta, binanın alçak kabartmalarla çevrili kuzey tarafı tanınmaz. Yapıya bu yönden yaklaşıldığında batı cephe aksında yapının tek girişine ulaşılmaktadır. Doğu uçta apsisli (3.10 m genişliğinde ve 2 m derinliğinde) uzun tonozlu ana mekana (12.76 x 6.45 m) geçiş alanını enine bir narteks oluşturur. Ana oda mekanın kuzey ve güney duvarları, her biri 5.71 m genişliğinde tonoz örtüyü destekleyen farklı kesitlerde 3 adet gömme sütuna sahiptir. Bu sütunlardan ikisi 50 cm duvar mesafesine sahipken, apsise yakın üçüncü sütun ise diğer ikisinden farklı olarak 1.70 m yüksekliğinde bir çıkıntı yaparak apsis kısmını mekandan ayırmaktadır. Bu çıkıntılı sütunlar ve onları birbirine bağlayan kemerler, kilisenin ana mekanını doğudan (sunak ve apsis) ayırır. Apsisin kenarlarında dikdörtgen nişler vardır. Sütunların impostları ve kemerlerin üzengi taşı

doğu sütunlarında olması, kilisenin naosunun geçmişte yeniden inşa edildiğini gösterir (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018).

Yapının ana ışık kaynakları apsiste bulunan ve içeriye doğru genişleyen pahlı pencerelerdir. Yan duvar pencere açıklıkları, konumları ve derinlikleri açısından sıra dışıdır. Bu pencereler sütunların arasındaki kemerlerin üstünde bulunmaktadır. Klişenin planı dikdörtgen şeklindedir ancak 4 tane çıkıntı vardır. Bu çıkıntılar; yarım daire biçimli apsis, kuzey ve güney duvarlarına yakın iki uzun kule ve batı cephesinin güney kısmına yakın benzer biçimli bir kule yer almaktadır. Kuzey-güney dikey duvarlarının ortasındaki yarım daire biçimli kuleler apsis ile aynı zamanda yapılmış ve batı cephedeki ana girişin yanına dördüncü bir kule sonradan eklenmiştir. Bu nedenle orijinal plan 11.60 x 20.25 m'lik bir triconte (kare bir merkezi mekanın yanında üç tarafı apsisli bir yapı) olmalıdır. Apsis altında bir mahzen vardır. Diğer tüm duvarlar ve kuleler kayalıkların üzerindedir (Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu, KMKD, 2018).

Şekil 3. 29 Mor Ahron Manastırı (KMKD, 2018 s.25)

Şekil 3. 30 Mor Ahron Manastırı (Habertürk, 2023)

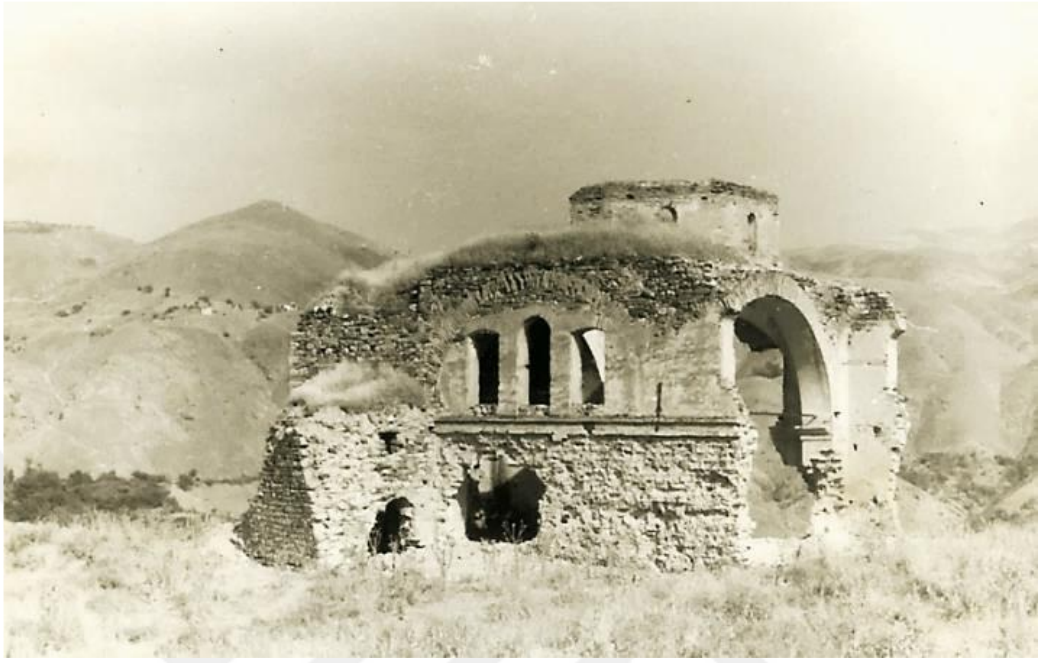

Şekil 3. 31 Mor Ahron Manastırı (Habertürk, 2023)

3.5.5.4. Surp Lusavoriç Kilisesi

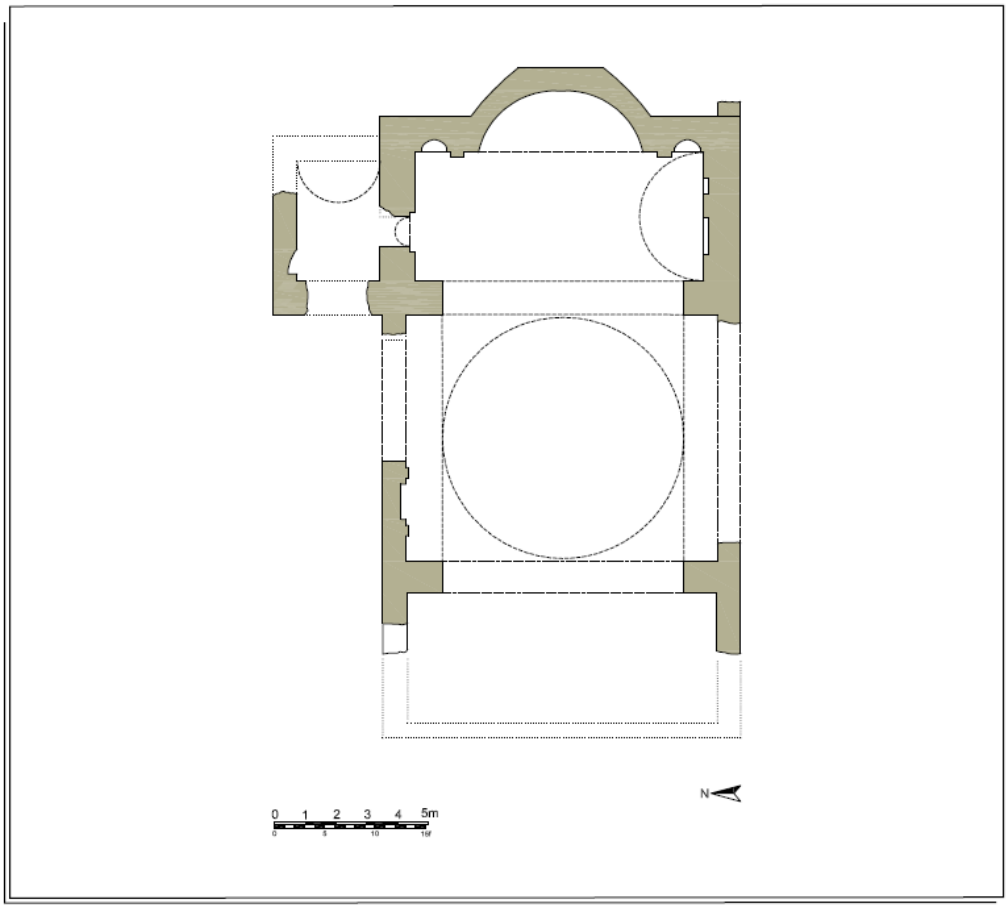
Surp Lusavoriç Kilisesi Elazığ ili Palu ilçesi Aşağı Palu Mahallesi'nde bulunup tescil tarih ve numarası TKTVYK 13.02.1986 - 1838dir. Yapı üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır ve tarihlendirme olarak net bir bilgi yoktur. Yapı üzerinde bir

çalışma yapan Sınclair kiliseyi XIX. Yüzyıl başları olarak tarihlendirmiştir (Sınclair,1989).

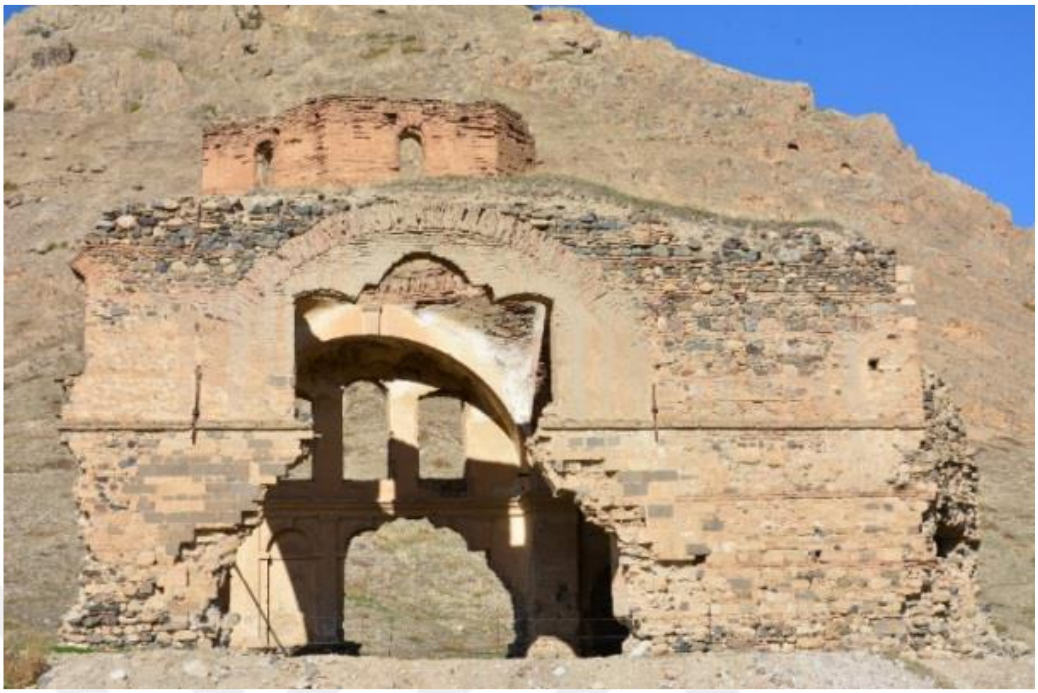
Şekil 3. 32 Surp Lusavoriç Kilisesi (F. Şedele'den- 1985)

Kilise Doğu Batı yönünde konumlandırılmış olup 60x22.60 m boyutlarında tek nefli bir dikdörtgen plana sahiptir. Tek kubbeli yapının üst örtüsü tamamen yıkılmış olup yapı apsis, bema, naos ve narteks bölümlerinden oluşmaktadır. Narteks tamamen yok olmuş olmasına rağmen yapılan kazılarda duvar izleri ve giriş kapısı ortaya çıkarılmıştır (Aytaç, 2020).

Şekil 3. 33 Surp Lusavoriç Kilisesi Rölöve (KMKD, 2018)

Apsis bölümü doğuda bulunup bemadan apsise geçerken 4 basamaklık bir yükselti farkı bulunmaktadır. Apsisin her iki yanında postaforium odaları bulunup bu mekanlardan apsise açılan kapı ve pencereler vardır. Bu mekanın üstü yarım kubbe örtülüdür, kesme taş ve sal taşları ile kaplıdır. Apsisin önünde bulunan bema bölümü 4.17x9.13 m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Tuğla tonoz ile örtülü olan mekanın kaplama sıvası neredeyse tamamen yok olmuştur. Bemanın kuzeyinde bulunan kemerli bir koridor ile vaftiz veya papaz odasına geçiş vardır. Narteks ve naos bölümleri kuzey cephesinde bulunur. Bemadan bir basamak aşağıdadır. Naos kısmına bakan duvarda üçlü pencere grubu bulunup bunlardan ortadaki yuvarlak her iki yandakiler de basık kemerlidir. Nartekse bakan kısımda ise tek pencere vardır ve yuvarlak kemerlidir. Güney cephesi, nartesin tamamı naosun ise büyük bir bölümünün yıkıldığı cephedir (Aytaç, 2020).

Şekil 3. 34 Surp Lusavoriç Kilisesi Güney Cephesi (Aytaç, 2020)

Kilisenin büyük bir kısmı yıkılmış olup kesme taş silme ile ayrılan üst kısımlarda sıva izleri net bir şekilde görülmektedir. Apsisin üst örtüsü olan yarım kubbede kaba yonu taş ve sal taşları bulunmaktadır. Kapı pencere boşlukları bulunan yapıda herhangi bir kapı pencere kasası yoktur.

4.BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1 Tadem Kilisesi Surp Asdvadzadzin Klisesi Tarihçe ve Konum

Tadem Kilisesi Elazığ ili Yalnız Köyü Venk Mahallesi'nde bulunup tescil tarih ve numarası Diyarbakır KVTVKK 03.03.2000 - 2334; 30.03.2012 - 444 (I. Grup) olan I. Grup yapı olarak tescillenmiştir.

Şekil 4. 1 Köy İçerisinde Kilisenin Konumu Ortofoto Harita (Google Earth, 2023)

Şekil 4. 2 Kilisenin Konumu Ortofoto Harita (Google Earth, 2023)

Nicolas Adontz'a göre, Dzovk bölgesinde (bugün Kharpert'in 14 km güneyinde) yer alan Büyük Ermenistan'ın dördüncü eyaleti Tadem, Ermenistan'ın merkezi olmuştur. 1.450 Ermeni nüfusuyla 20. yüzyılın başında bir Kilise olan Surp Asdvadzadzin ve yaklaşık yüz öğrencili bir okula sahip olan bir kasabaydı. Tarım, hayvancılık ve el sanatlarıyla uğraşılıyordu. Kale, Bizans dönemine (10. yüzyıl) ait altın eşyaların ve parçaların bulunduğu tepelerle çevriliydi; ancak 20. yüzyılın başında tamamen tahrip olmuştur. Manastır, Meryem Dağı'nın yamacında yer almaktaydı. Surp Asdvadzadzin şapeli, ortasında bir kubbe olan taştan inşa edilmiştir (7. yüzyıl). Bir piskoposluk merkezi olarak hizmet vermiştir; çevredeki 9 köyün yerleşimleri ise 19. yüzyılın ortalarında harap olmuştur. Üzüm bağlarıyla ünlüdür ve çeşitli ağaç türleriyle de dikkat çeker (Mardirossian, 2013).

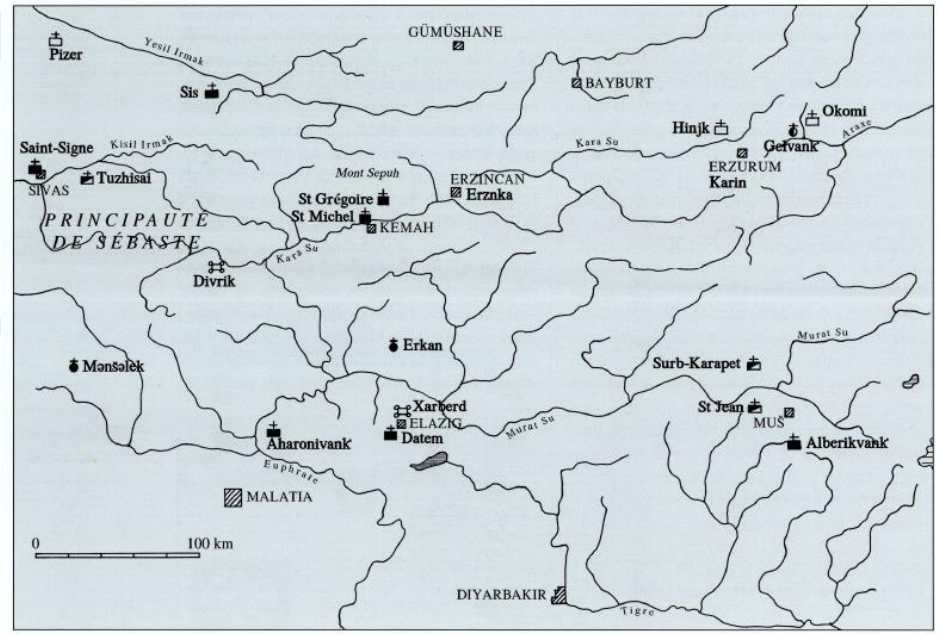
Şekil 4. 3 1911 yılında Tadem Ermeni Okulu öğrencileri (Union Internationale des Organisations, 2023)

Yerel bir geleneğe göre Havari Thaddeus tarafından kurulan kilise 6.-7. yy dönemine tarihlendirilmiştir. Kilisenin mimari üslubu çok eski bir yapı olduğunu göstermekle birlikte kiliseye ait en erken yazılı örnekler 1628 yılındadır. 1628,1651 ve 1775 tarihlerinde yazılan el yazması metinlerde belirtildiği şekilde Harput Başpiskoposluğu ilk kurulduğunda Surp Kevork Kilisesi'nde olup daha sonrasında Khule Vank'den Tadem Kilisesi'ne geçmiştir (Thierry, 2000).

Kilisenin benzersiz planı ve küçük boyutları, onu 7. yüzyılda inşa edilen bazı yapılarla benzer kılmaktadır. Batıya açılan narthex, yakın bir Khoulé Manastırı'ndakinin oldukça benzeri ve muhtemelen en geç 13. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında eklenmiştir. 1255 yılında Khoulé'deki St. George Manastırı'nın başrahibi olan Arşakuni Arkepiskoposu Mikayel'in (Mihail) hükümdarlığından bahsedilmektedir ve bu dönemde Khoulé, Zartaridj (Değirmenönü)'deki St. Abdelmeseh ve Tadem manastırları aynı anda restore edilmiştir. Tadem Meryem Ana Manastırı, 1628, 1651 ve 1775 yıllarında metinlerde adı geçen ve bir süre Kharpert başpiskoposluğuna ev sahipliği yapan bir yerdir. İlk olarak Khoulé'deki St. George Manastırı'nda yer alması gereken Kharpert başpiskoposluğu aslında Tadem Manastırı'nda bulunmuştur. St. George Manastırı'nın başrahipleri genellikle Kharpert başpiskoposları olmuşlardır, eğer aynı anda başrahip olarak görev yapmamışlarsa çoğunlukla koropiskopos olmuşlardır. Çevresindeki dokuz köy doğrudan ona bağlıydı. Bir topluluğun 1852 yılında burada var olduğu belgelenmiştir; ancak 1870'lerden itibaren manastır bir mülkiyet yöneticisi ve kısa bir süre sonra bir dünyevi papaz tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Tadem Meryem Ana ve Khoulé St. George Manastırlarının başrahiplerinin listesi, 1551'den 1915'e kadar bazı eksikliklerle birlikte yeniden oluşturulmuştur. 1915'te sürgüne gönderilen Peder Bsag Der Khorénian, Büyük Savaş öncesi bu görevin son sahibi olmuştur (Union Internationale des Organisations, 2023)

Şekil 4. 4 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi (Thierry, 2010,)

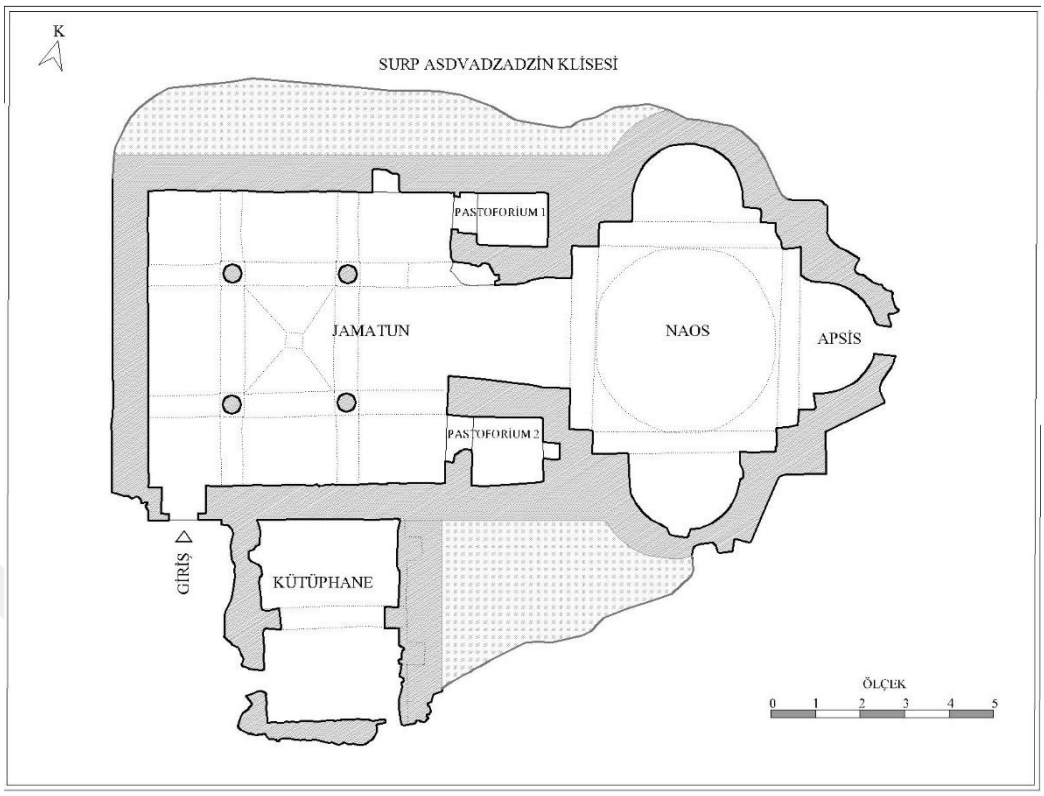
Şekil 4.5 Elazığ ve çevresi haritası (Thierry, 2010)

Surp Asdvadzadzin, Ermenice'de "Kutsal Tanrı'nın Annesi" anlamına gelir ve kilise, Aziz Meryem Ana'ya adanmıştır. Birçok Ermeni Kilisesi Meryem Ana'ya ithaf edilmiş ve Surp Asdvadzadzin olarak anılmıştır. Ermeni Apostolik Kiliseleri'nin ana sunakları hiç istisnasız Surp Asdvadzadzin adıyla kutsanmıştır. Yan sunakları veya yan

şapellerdeki sunaklardan biri ise kiliseye adını veren azize adanmış ve sunak onun portresi ile değerlendirilmiştir (Hançer, 2020)

4.2. Mimari ve Yapım Özellikleri

Kilise bir arazinin ortasında bulunup yakın çevresinde birkaç köy evi yer almaktadır. Yapının cephelerinin bir kısmı zamanla oluşan toprak dolgu yüzünden görünmemektedir. Yapı alanı içerisinde kilise ve güney cephesinde sonradan eklenen kiliseye bitişik ama bağımsız bir mekan olarak çalışan moloz taş örgülü neredeyse tamamen tahrip olmuş papaz odası ya da kütüphane olarak tanımlayabileceğimiz bir oda bulunmaktadır. Kiliseye giriş güney cephesinden sağlanmaktadır. Kilisede iki dönemde inşa edilmiştir. İlk dönem yani ana kilise yonca plan tipli olup kare bir plan üzerinde sekizgen kasnakla oturtulmuş bir kubbeden oluşmaktadır ve kesme taş kullanılarak yapılmıştır. İkinci dönem bu sonradan eklenen cemaat kısmına jamatun da denmektedir. Böylelikle kilise 6 bölümden oluşmaktadır. Bunlar apsis, naos, jamatun, jamatuna açılan 2 pastoforium odası ve dışarıdan bağımsız olarak yapılan kütüphane ya da papaz odasıdır. İlk döneme ait apsis ve naos kısmı kesme kalker taşlarından oluşmaktadır. Cephede kalın iç mekânda ince kireç harcı kullanılmıştır. İkinci dönem olan jamatun, pastoforiumlar ve kütüphane kısmı kalker moloz taşlarla sıralı moloz taş örgü sistemi kullanılarak inşa edilmiştir.

Şekil 4. 6 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Şematik Plan (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 7 Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

4.3.Tadem (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi Plan Özellikleri

Kilise yonca planlı serbest taşıyıcısız kare planı üzerine sekizgen kasnakla oturtulan kubbe, pastoforiumlar, 3 nefli jamatun ve kütüphane (papaz) odasından oluşmaktadır. Yapının güncel durumunda güneyde bulunan giriş kapısı toprak altında kalmış olsa da fark edilmektedir.

4.3.1.Apsis

Kilisenin doğu yönünde bulunan bu mekan 1.76 m yarıçapında yarım daire şeklindedir. Apsis kısmında bir pencere görülmektedir ve duvarları kesme taş ile örülüdür.

Şekil 4. 8 Apsis - Apsis doğu ve güney duvarlarının birleştiği pandantif (Çapkur, 2023)

4.3.2.Naos

Ana kilisenin tamamı yani birinci döneme ait olan bu bölüm tamamen apsisi oluşturmaktadır. Naos kısmı 5.14 m ve 5.20 m boyunda kare plana eklenen yarıçapı 1.71 m olan iki yarım daireden oluşmaktadır. Merkezden kubbe yüksekliği 7.15mdir. Naosu oluşturan bu bölümde kesme taşlar kullanılıp üzeri ince kireç sıvası ile kaplanmıştır. Bu sıvalar yapının büyük kısmında dökülmüştür. Kare plana oturan kubbeyi ayaklara bağlayan dört tane kemer bulunmaktadır. Bu kemer başlangıç noktalarında kesme taş silmeler vardır. Naosa açılan doğu, kuzey ve güney akslarında pencerelerden ışık sağlanmaktadır. Ayrıca kasnakta dört adet aydınlatma penceresi bulunmaktadır.

Şekil 4. 9 Naosun güney ve batı duvarlarının birleştiği pandantif -Naosun Güney duvarı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 10 Naosun batı duvarı -Naosun kuzey duvarı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 11 Naosun kubbe örtüsü- Naosun kuzey duvarında bulunan işleme (Çapkur, 2023)

4.3.3.Jamatun

Jamatun kısmı kiliseye sonradan eklenmiş cemaat bölümüdür. Yapım özellikleri ve karşılaştırmalı çalışmalar sonucunda 16-17. yy mimarisi özelliklerini göstermektedir. Jamatun içten 6.8m ve 6.57m boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Daire kesitli kesik piramidal şeklinde impostları bulunan dört sütunun taşıdığı 12 kemer bulunan 3 nefli bir mekandır. Orta mekan fenerli beşik tonoz ile örtülü olup onun çevresindeki

mekanlar da tonoz ile örtülüdür. Kemerlerin duvarları kestiği yerde toplam 16 adet testi formunda toprak kaplar harç ile duvara gömülmüştür.

Güney duvarı jamatun bölümünde pencere bulunan tek duvardır. Cepheden kütüphanenin üst örtüsüne açılan 2 adet pahlı pencere bulunmaktadır. Güneyden açılan giriş kapısında düzgün kesme taşlar kullanılmıştır ve üzerinde ahşap hatıl bulunmaktadır.

Şekil 4. 12 Giriş Kapısı – Jamatun

Kuzey duvarında iki adet vaftiz nişi bulunmaktadır. Duvarın üst kısımları yok olmuştur ve dış ortama doğrudan açılmıştır. 2 adet taş üzerine belirgin şekilde işlenmiş haç motifleri (haçkar) taşları bulunmaktadır.

Doğu duvarından jamatuna açılan iki pastoforium odası bulunmaktadır. Üzeri tonoz ile örtülü mekandan apsise geçilir. Duvar taşlarında sade haçkar görülmektedir.

Batı duvarı moloz taşlardan örülü sağır bir cepheyi oluşturmaktadır.

Şekil 4. 13 Kuzey Duvarı Niş – Jamatun (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 14 Jamatun – Tonoz Örtü (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 15 Jamatun – Fenerli Beşik Tonoz (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 16 Haç Motifli Taşlar (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 17 Kilisenin İçinde Serbest Halde Yerde Bulunan Haç Motifli Taş – Naosa geçişte bulunan haç motifli taş (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 18 Haç Motifli Taşlar (Çapkur, 2023)

4.3.4.Pastoforium 1-2

Jamatuna açılan bu bölümlerden Pastoforium 1, 1.2m ve 1.59m boyutlarında, Pastoforium 2, 1.52m ve 1,6m ebatlarındadır. Bu mekanlar yapıya jamatun bölümü ile aynı zamanda eklenmiştir. Üzerleri tonoz örtülüdür.

Şekil 4. 19 Pastoforium 1 (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 20 Pastoforium 2 (Çapkur, 2023)

4.3.5. Kütüphane (Papaz odası)

Kiliseden bağımsız bulunan bu kısmın büyük bir bölümü toprak altındadır. 2, 3.12m ve 4.54m ebatlarındadır. Ortasından bir kemer geçmektedir ve tonoz örtülüdür. Yapının güney cephesinde giriş kapısının hemen yanındadır. Çok fark edilmeyen bölüm moloz taş örgülüdür. İki adet niş bulunmaktadır. Kiliseden bağımsız bu bölümün işlevi hakkında yapılan araştırmalarda özellikle Thierry'in burayı kütüphane olarak adlandırması nedeniyle biz de kütüphane olarak adlandırmayı uygun gördük (Thierry, 2000).Mimar Alin D. Pontioğlu ile yapılan sözlü görüşmede bu bölümün Ermeni kiliselerinde yazımhane olarak, incil yazmak için kullanıldığını ifade etmiştir.

Şekil 4. 21 Kütüphane (Çapkur, 2023)

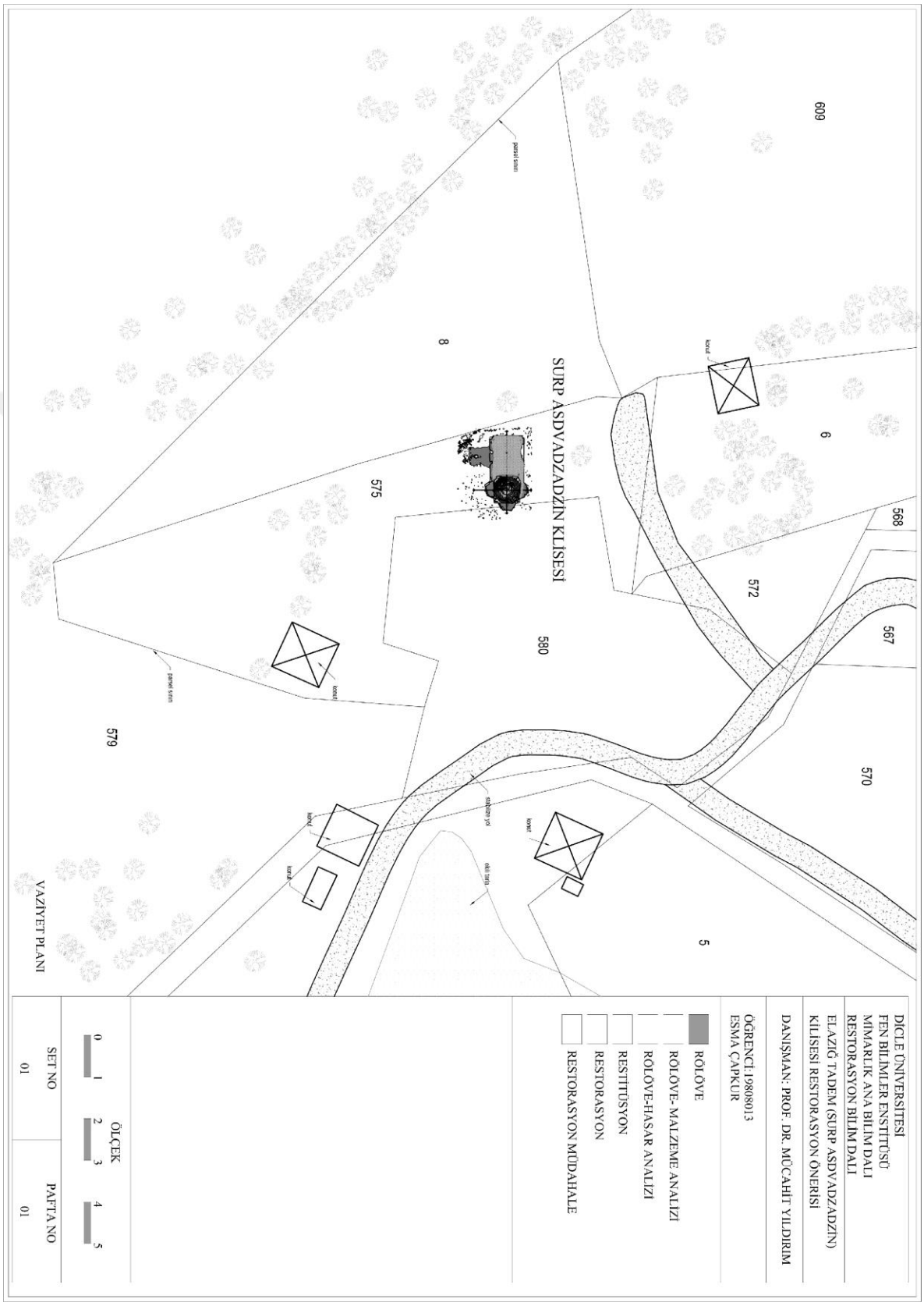
Şekil 4. 22 Kütüphane İçten Görünüm (Çapkur, 2023)

Ayrıca kilise yakınında bulunan köy evinin bahçesinde kiliseye ait olduğu düşünülen haç işlemeli taşlar bulunmuştur.

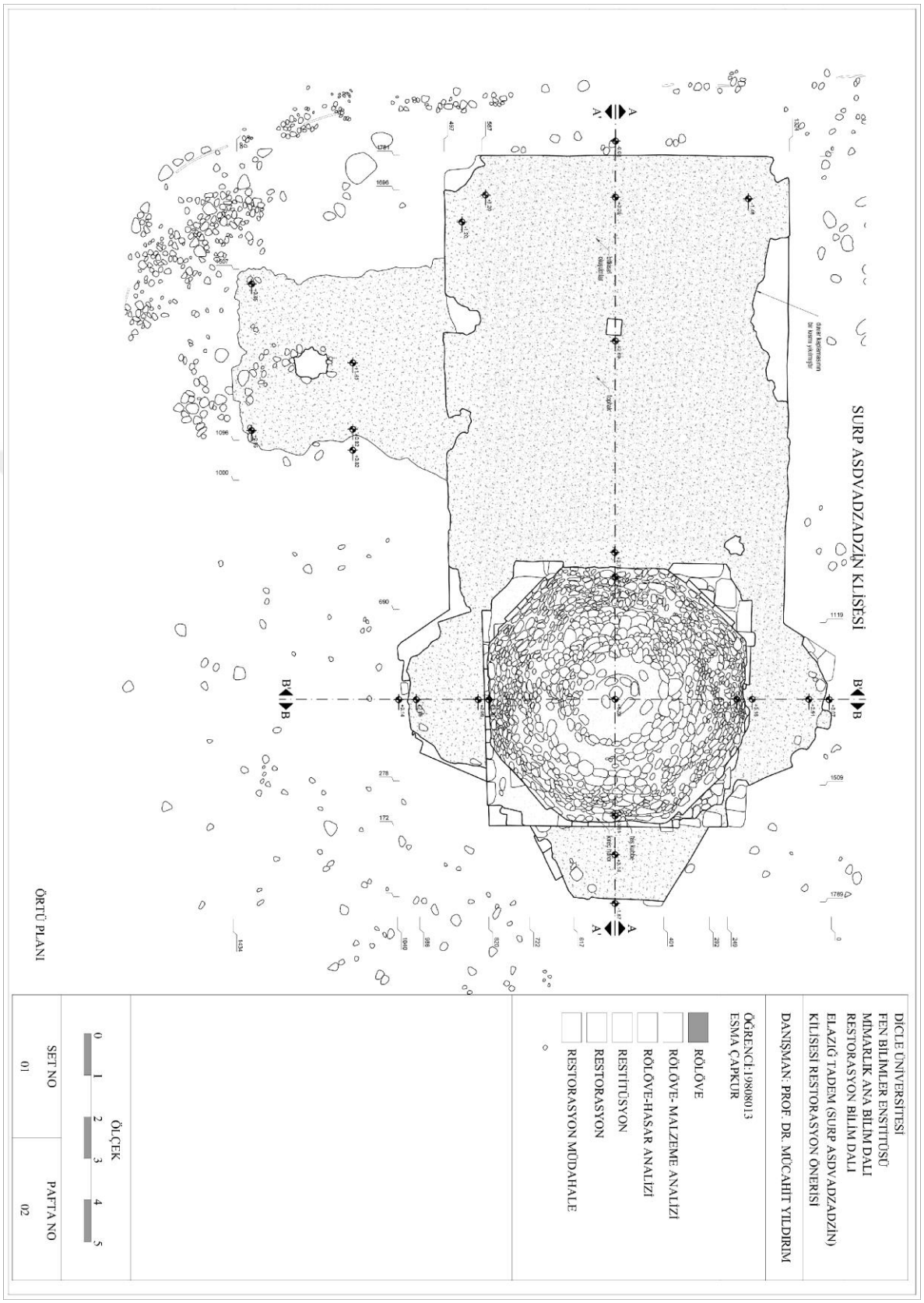

Şekil 4. 23 Köy evinin bahçesinde bulunan haç işlemeli taşlar (Çapkur, 2023)

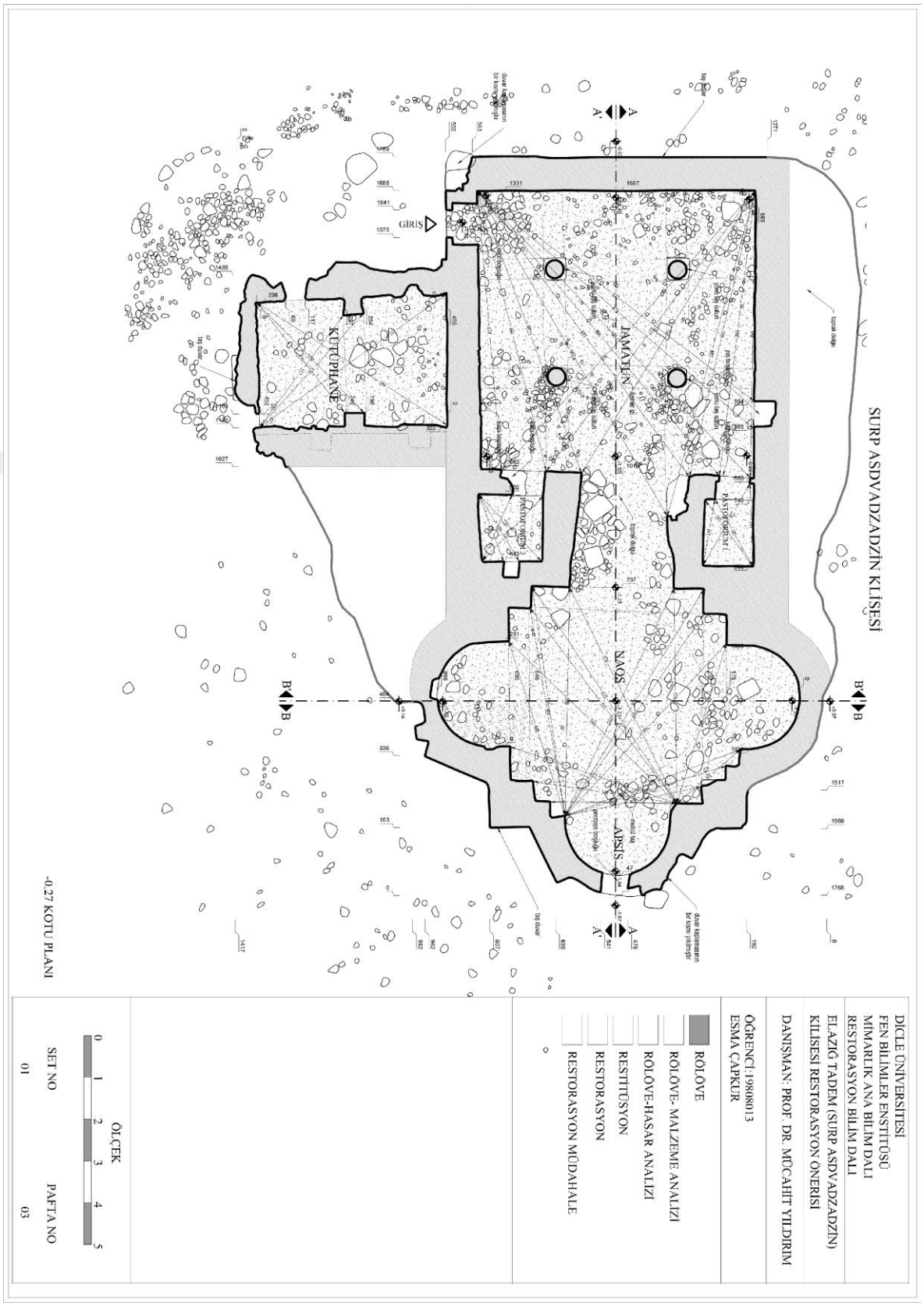
4.4.Rölöve Çizimleri

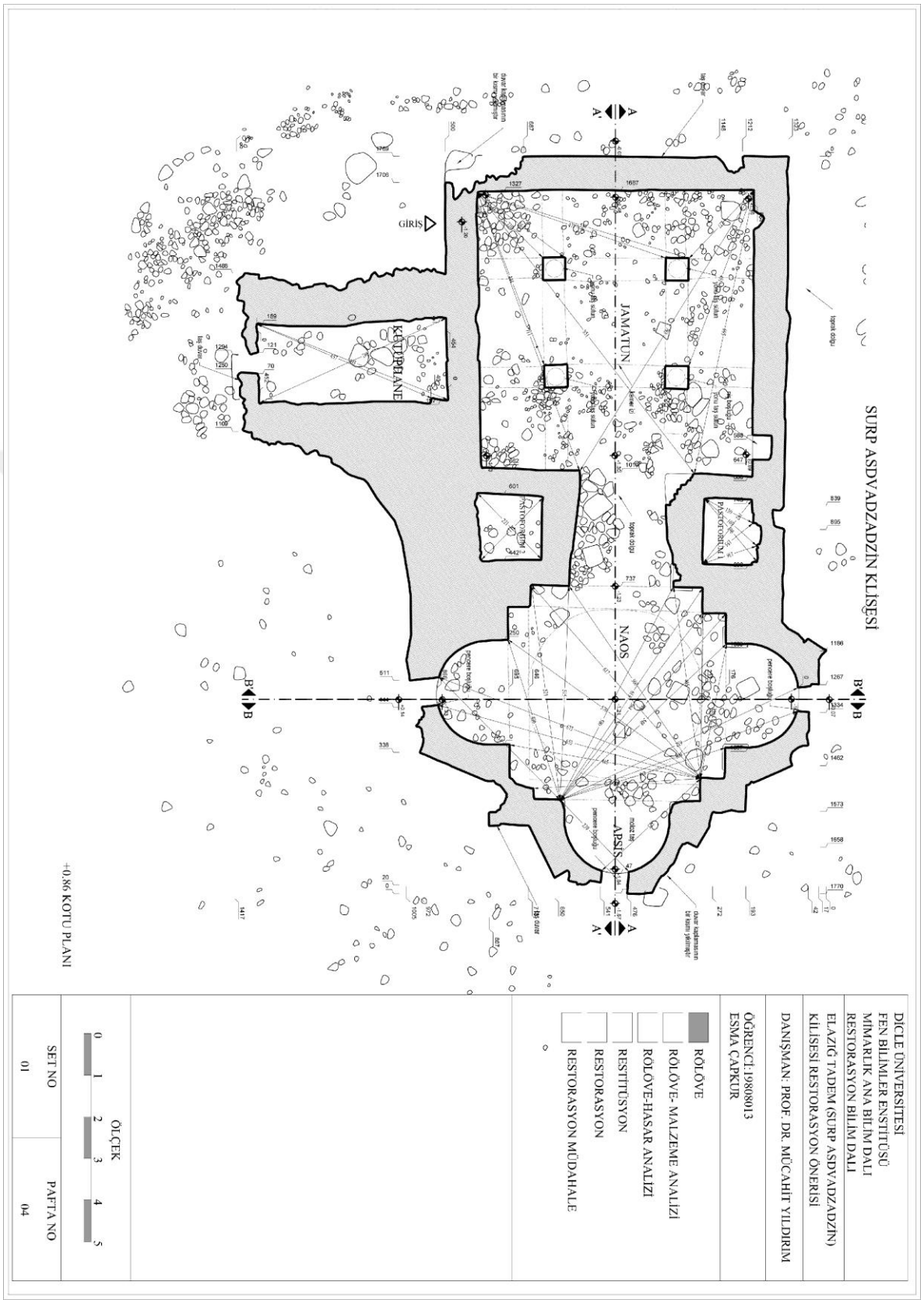
Şekil 4. 24 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Rölöve Vaziyet Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 25 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Rölöve Çatı Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 26 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

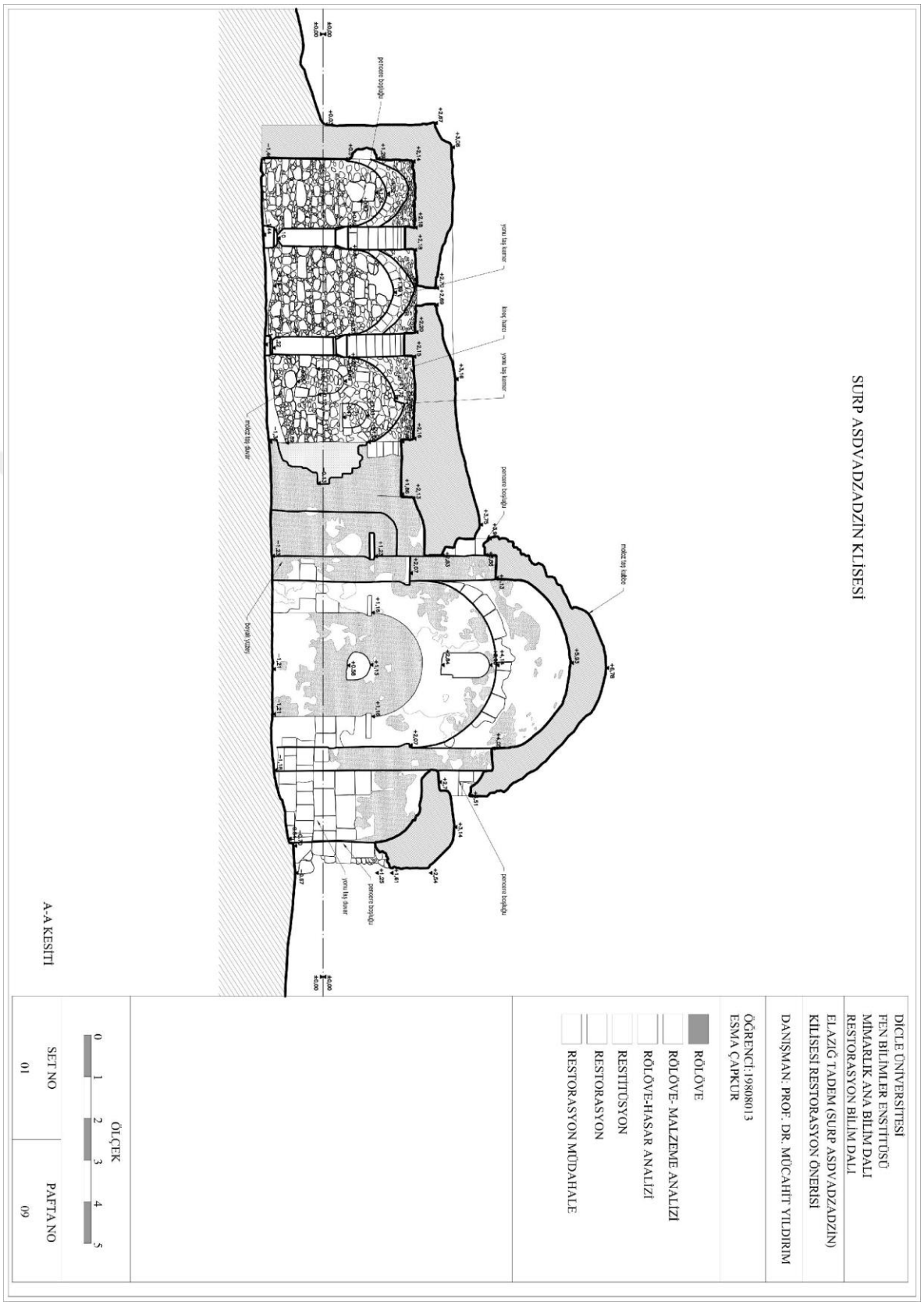
Şekil 4. 27 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 28 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 29 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

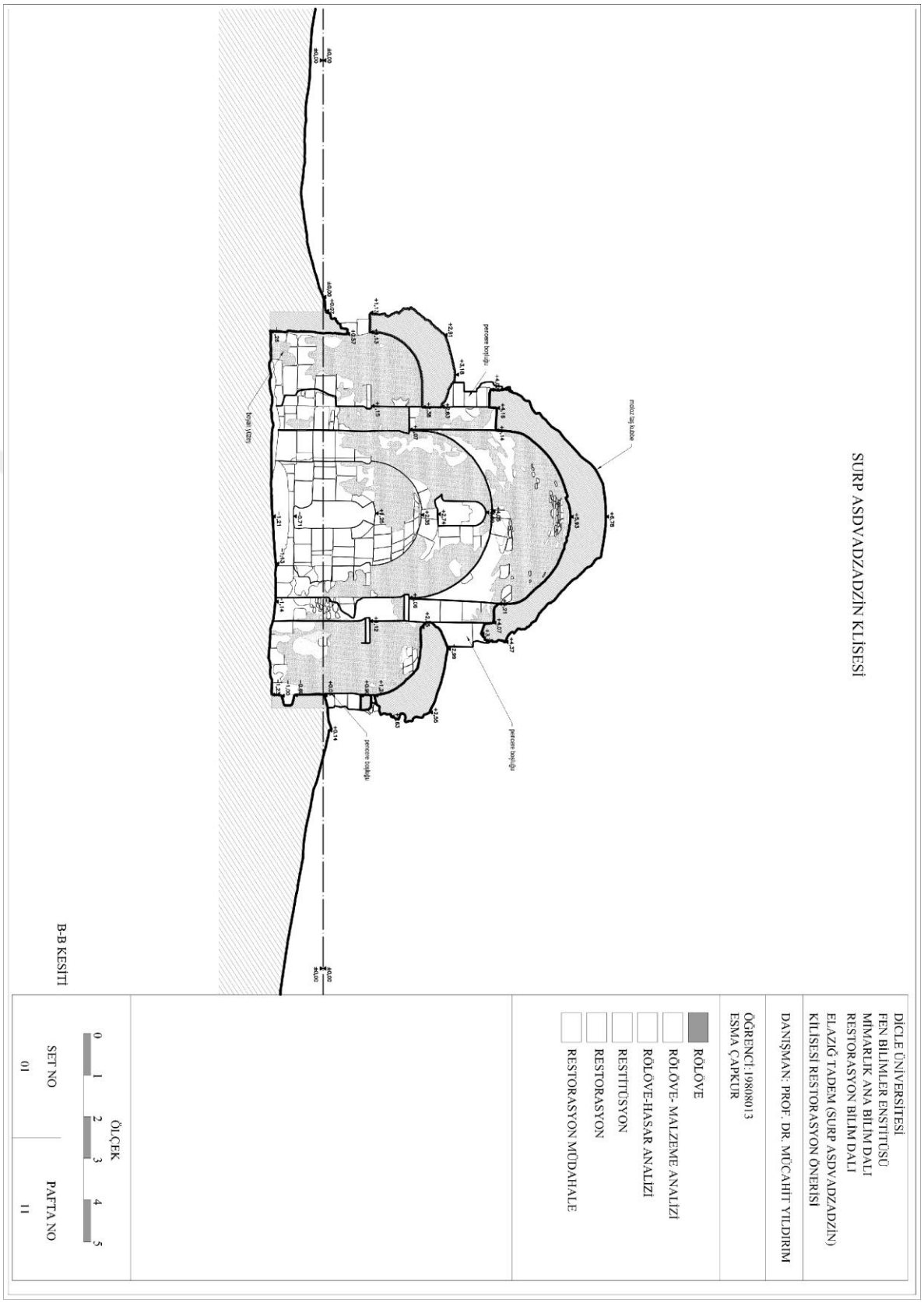
Şekil 4. 30 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 31 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

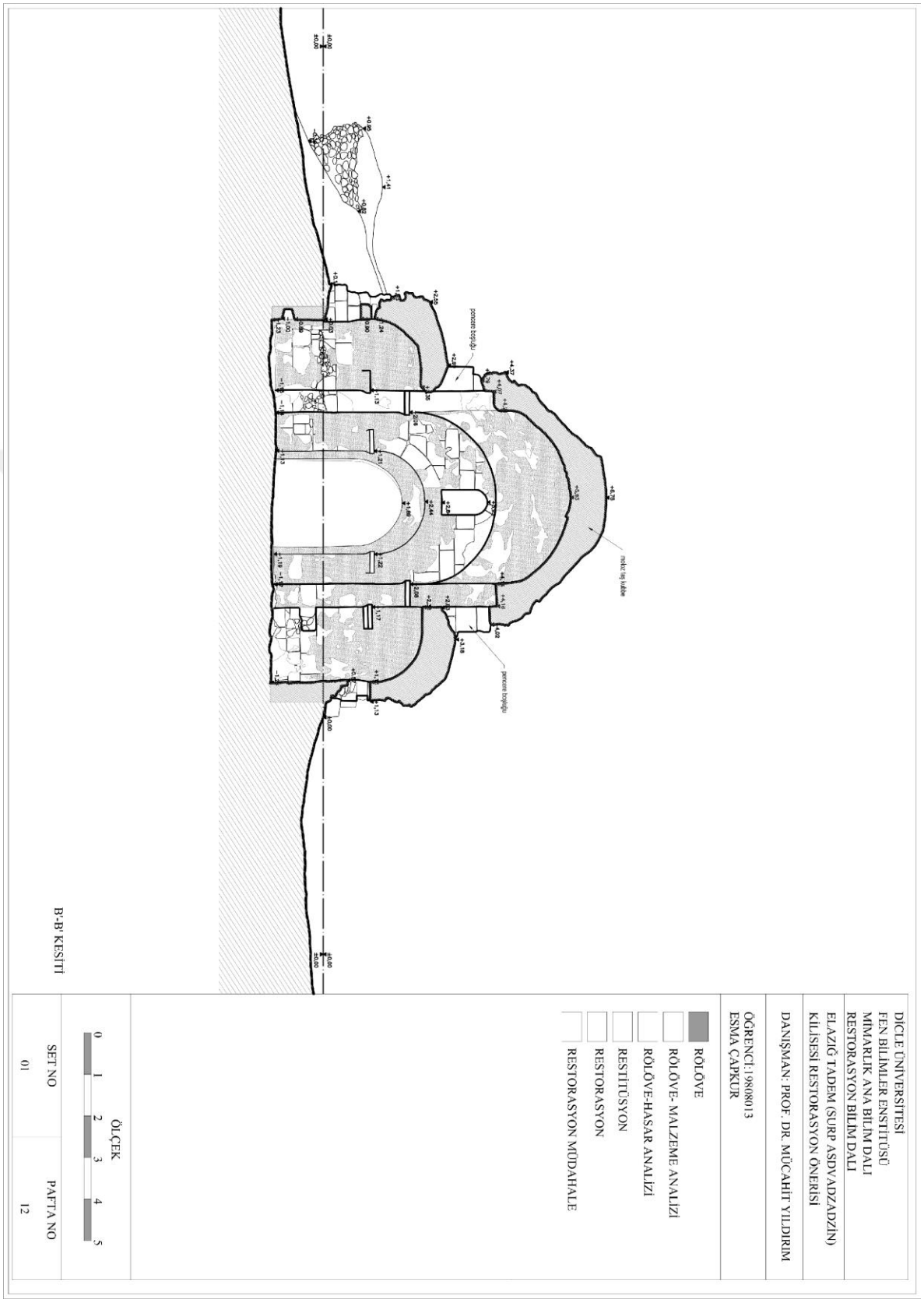

Şekil 4. 32 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 33 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

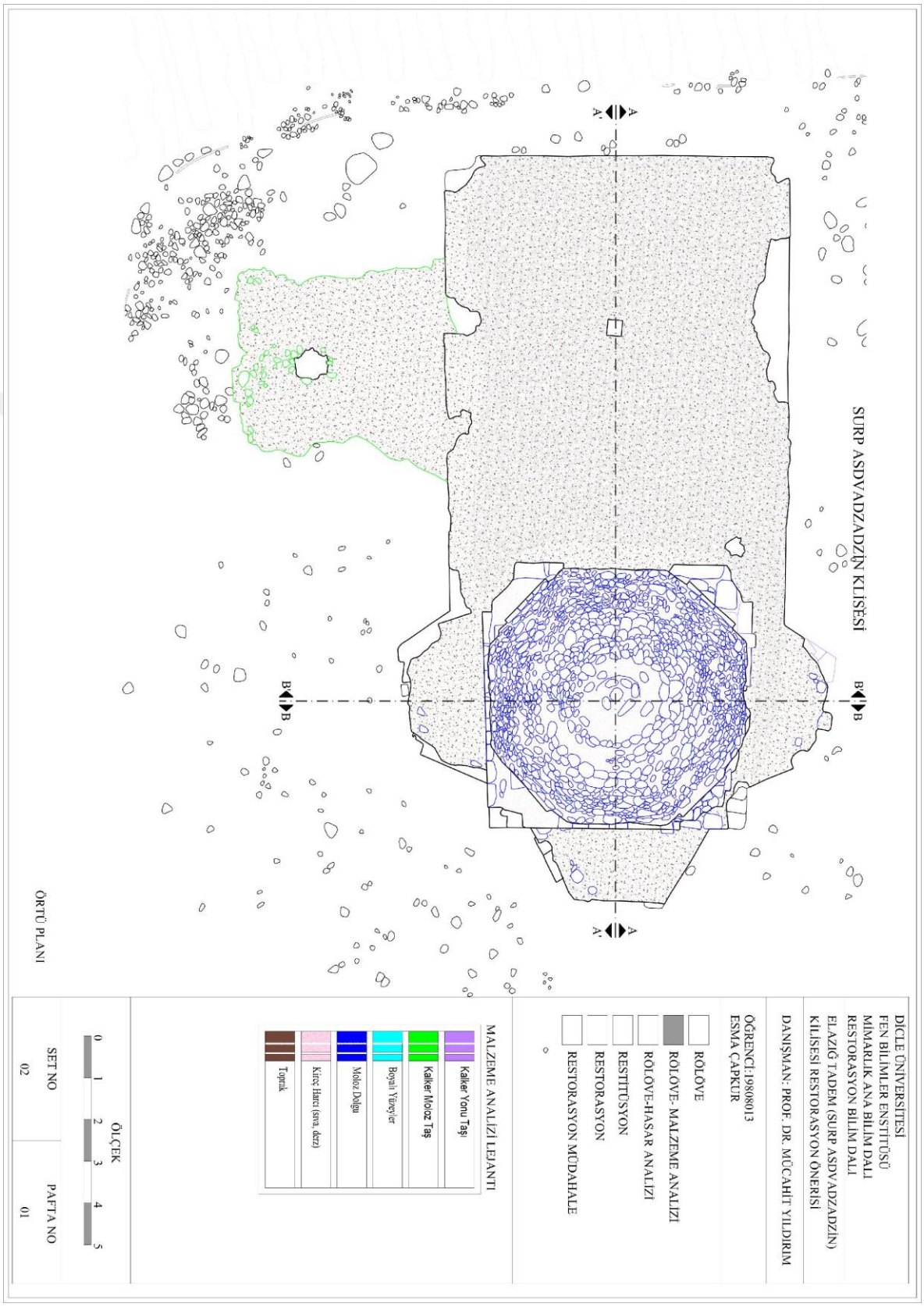

Şekil 4.34 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

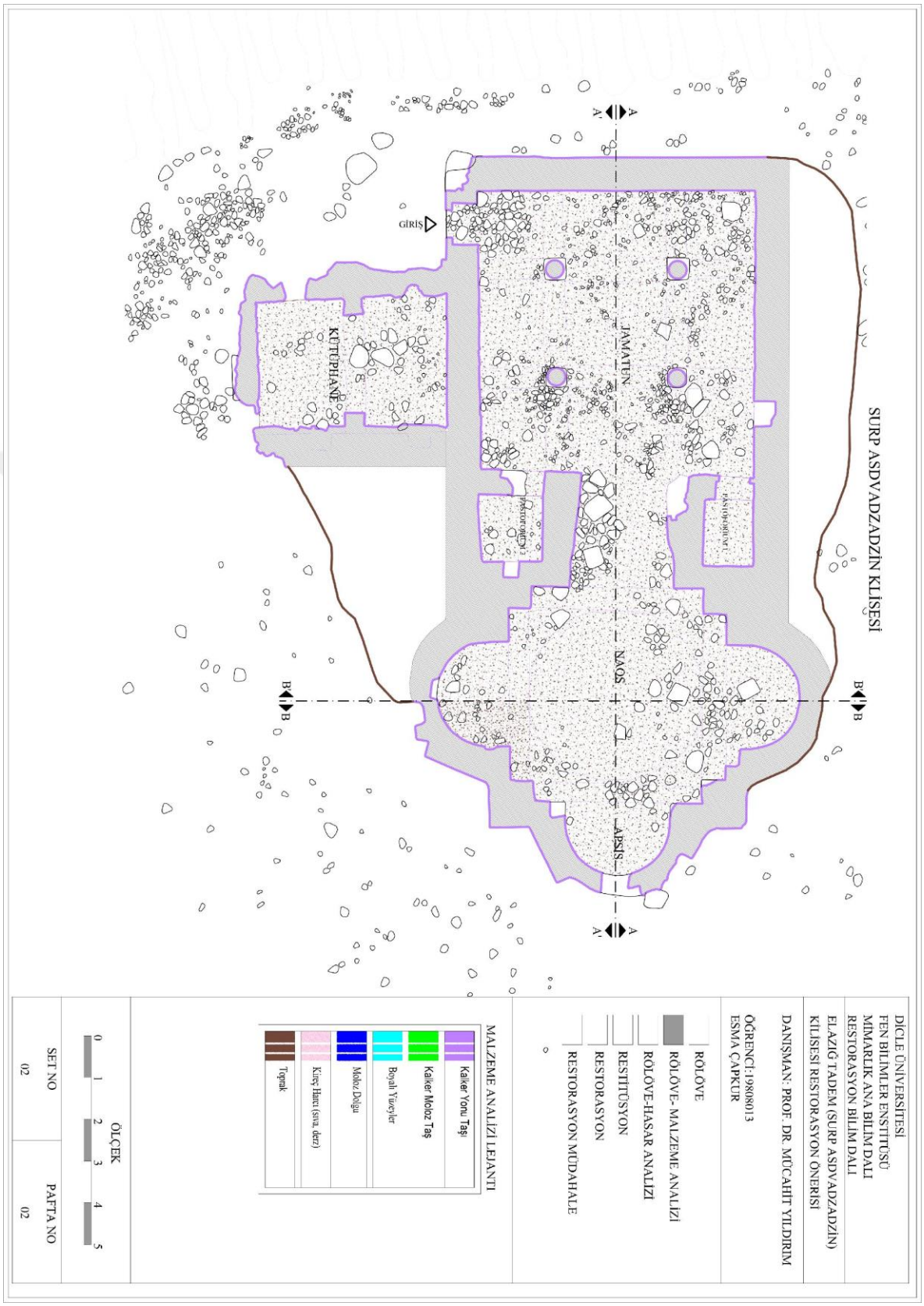

Şekil 4. 35 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023)

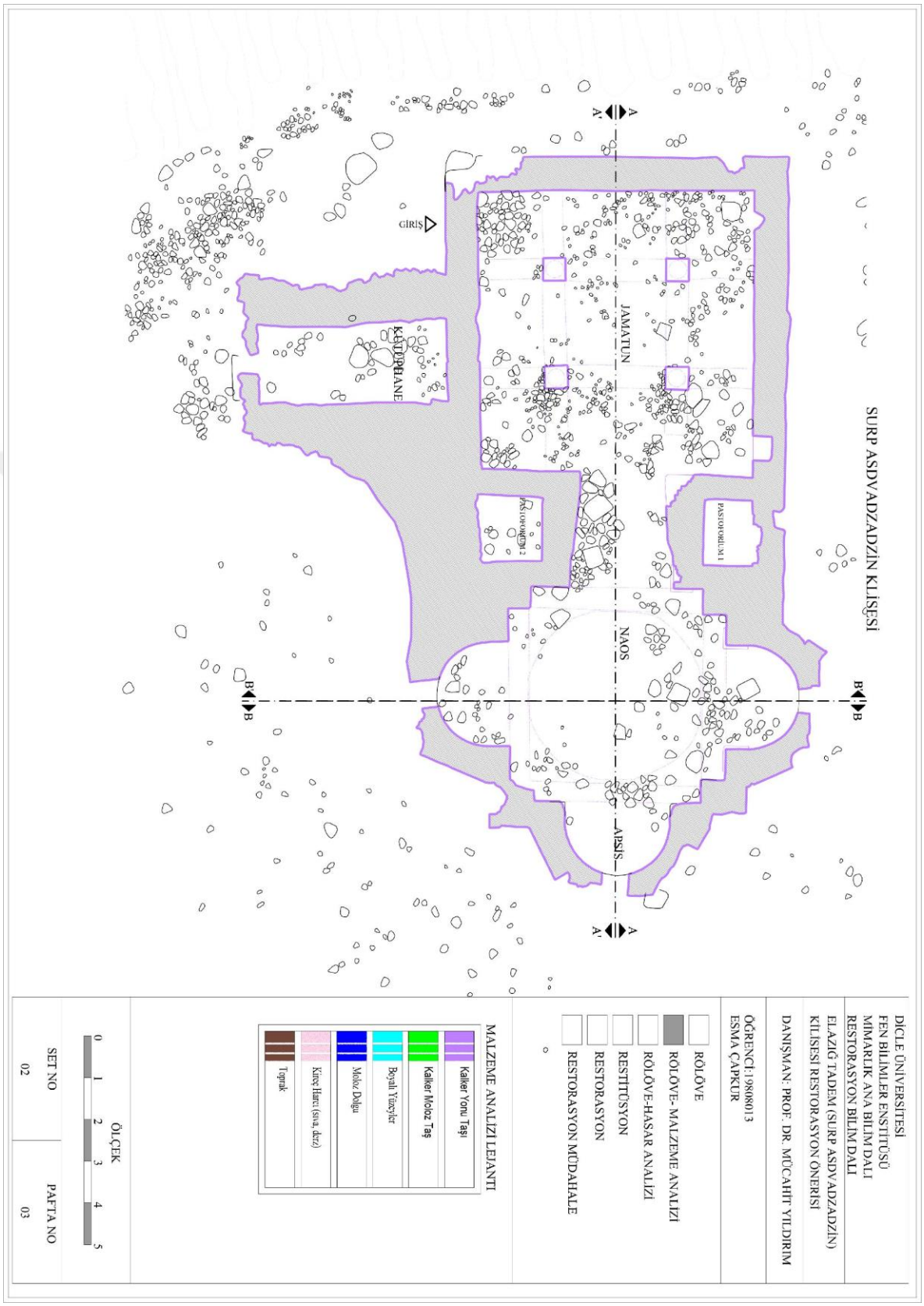
4.5.Malzeme Analiz Çizimleri

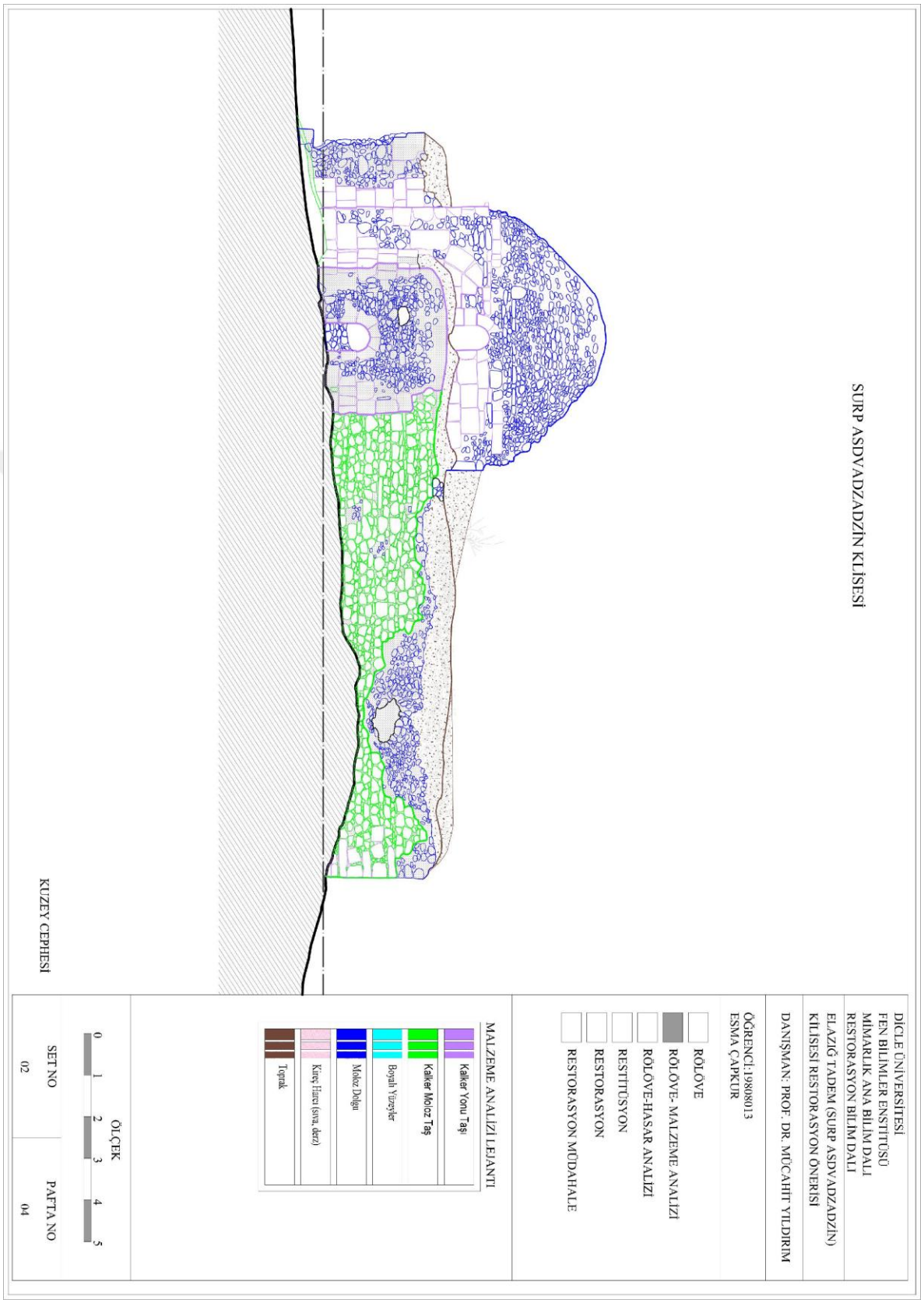
Şekil 4. 36 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Çatı Planı (Çapkur, 2023)

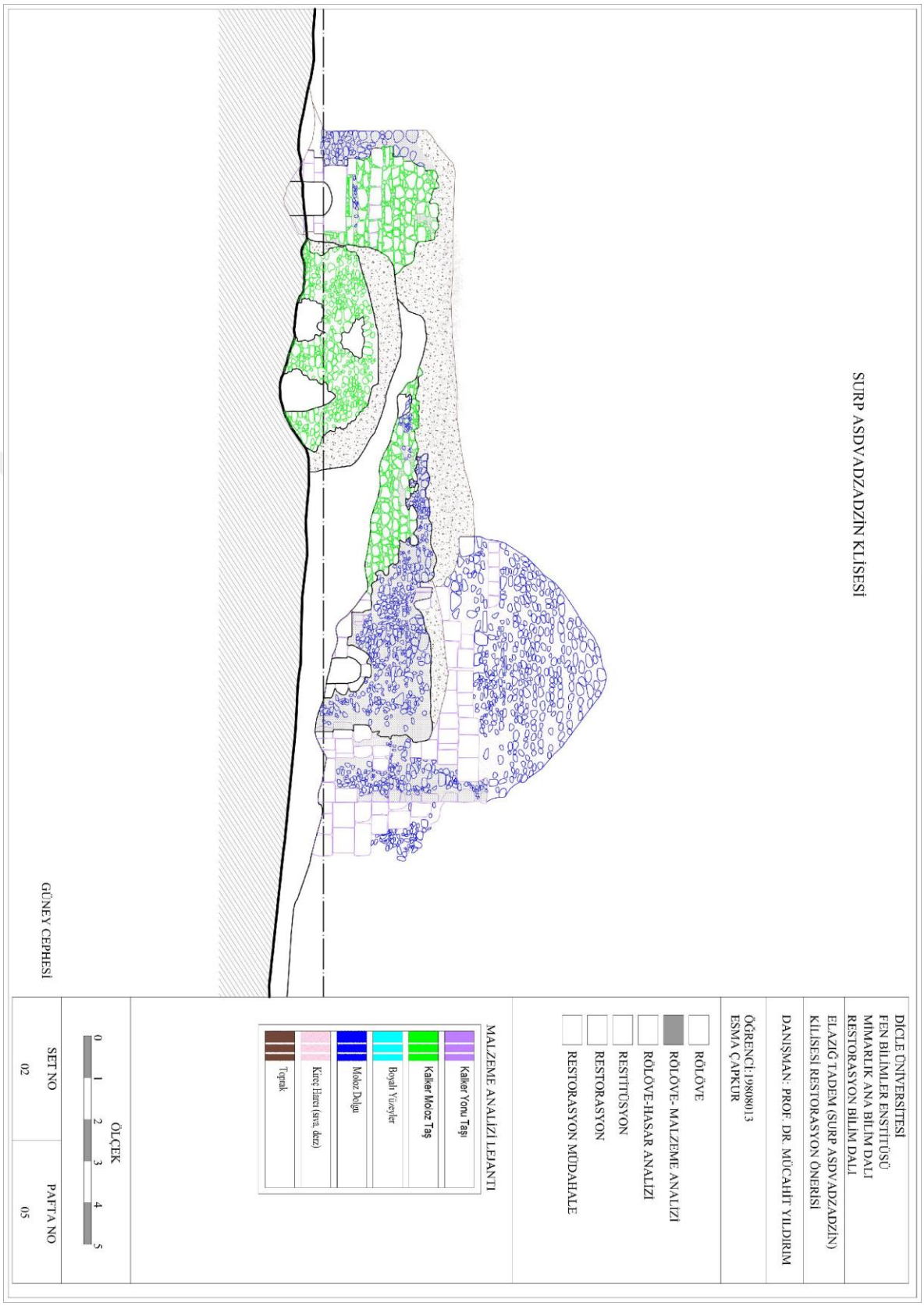
Şekil 4. 37 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz -0.27 Planı (Çapkur, 2023)

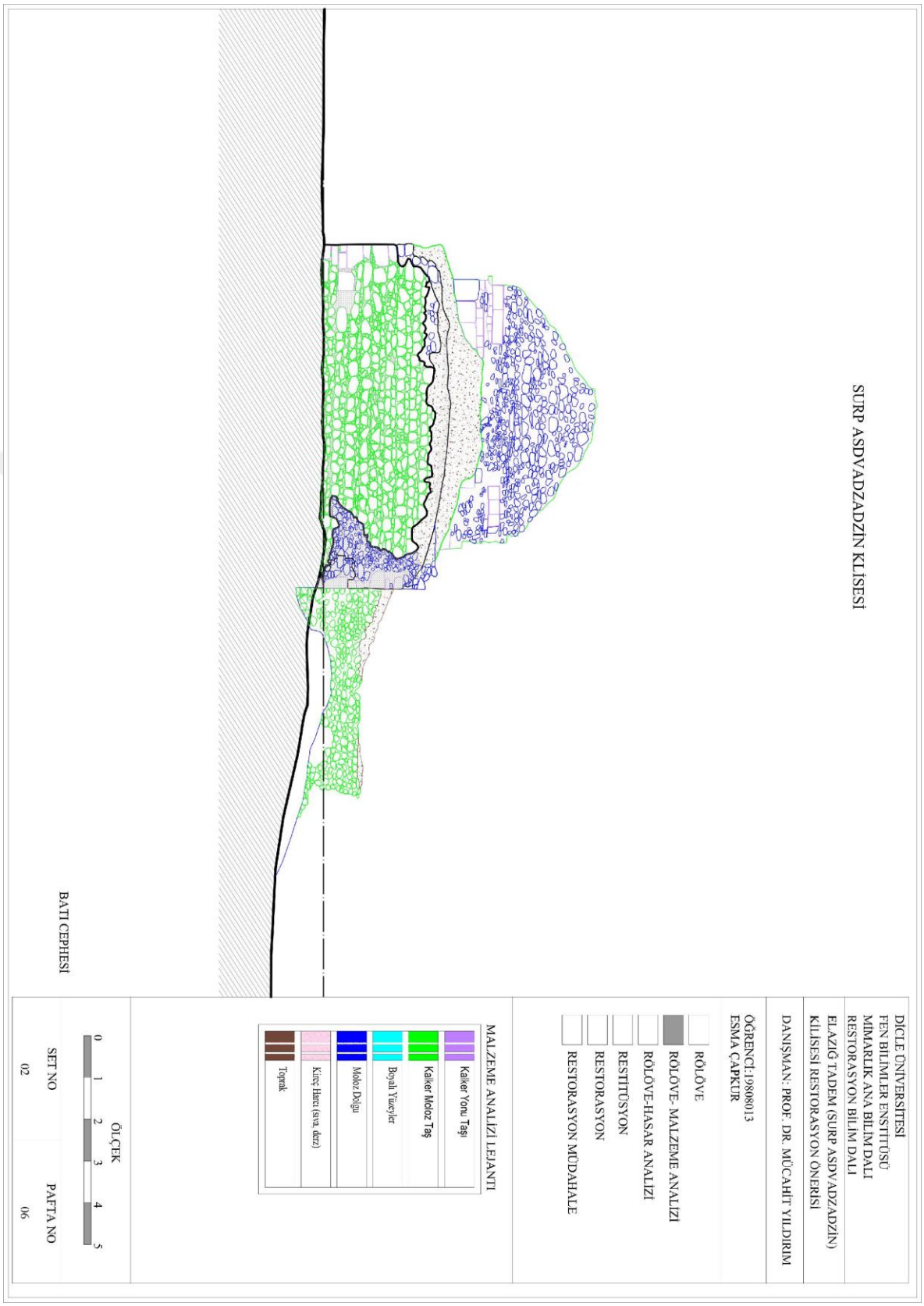
Şekil 4. 38 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz +0.86 Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 39 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

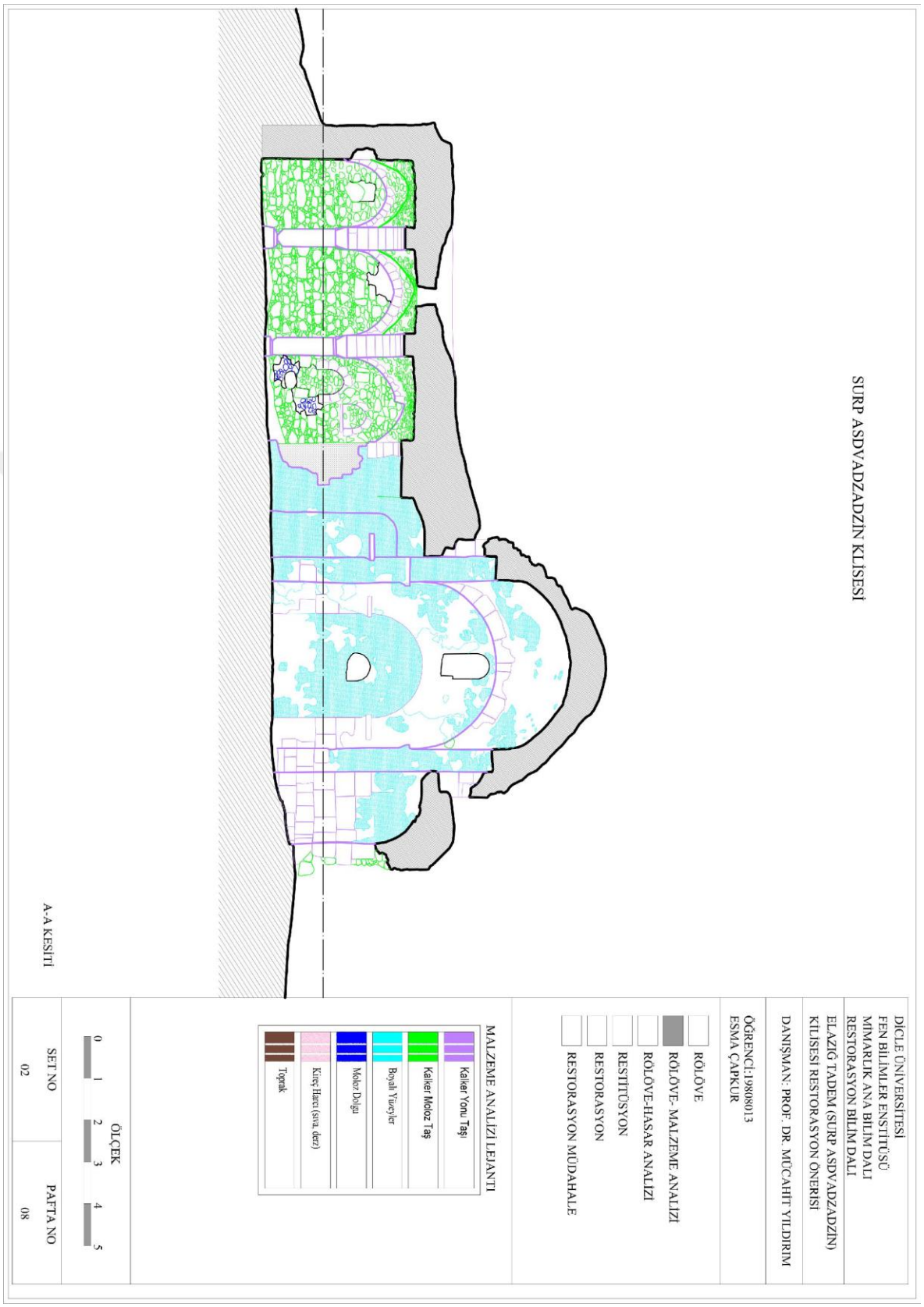

Şekil 4. 40 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

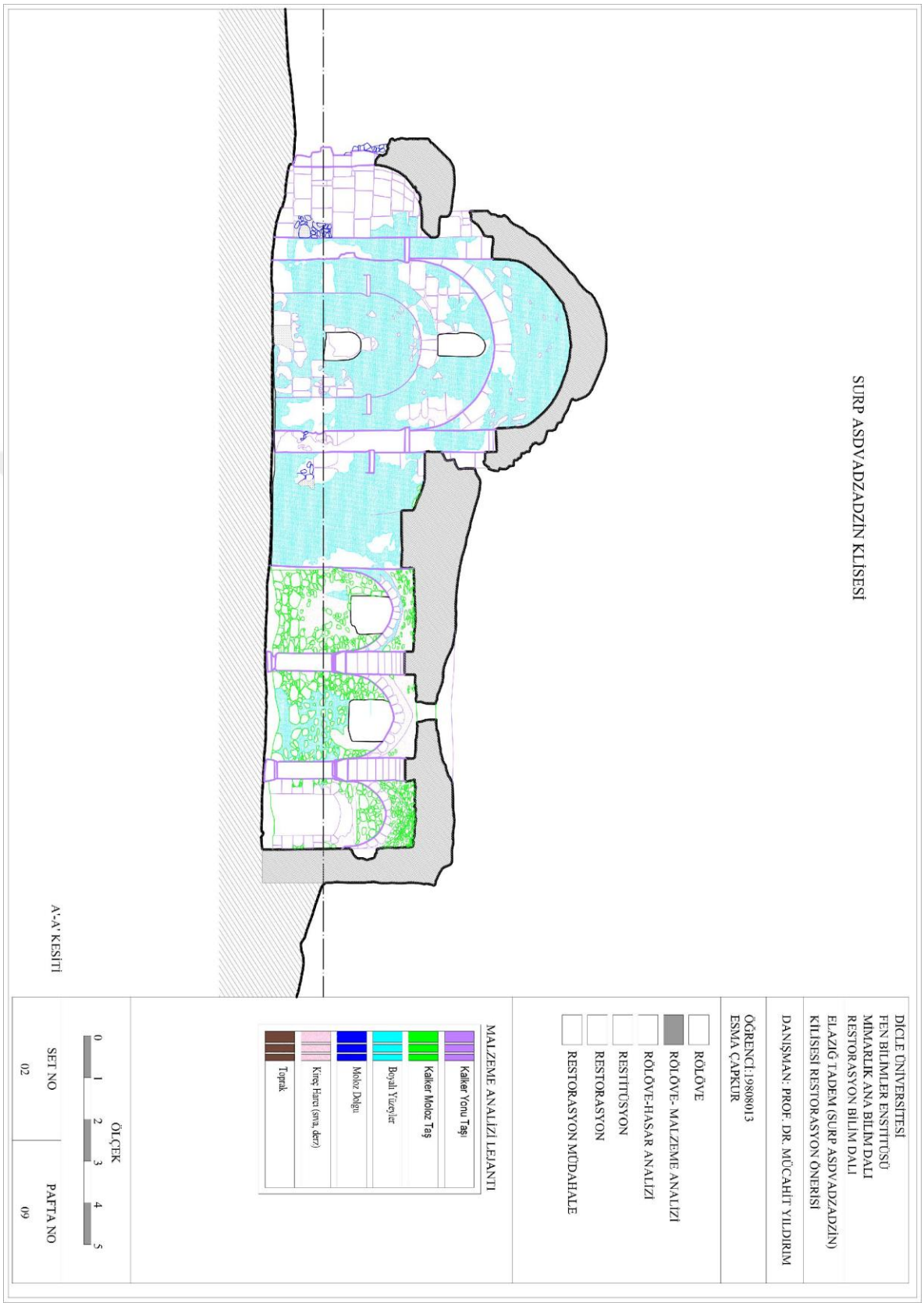

Şekil 4. 41 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

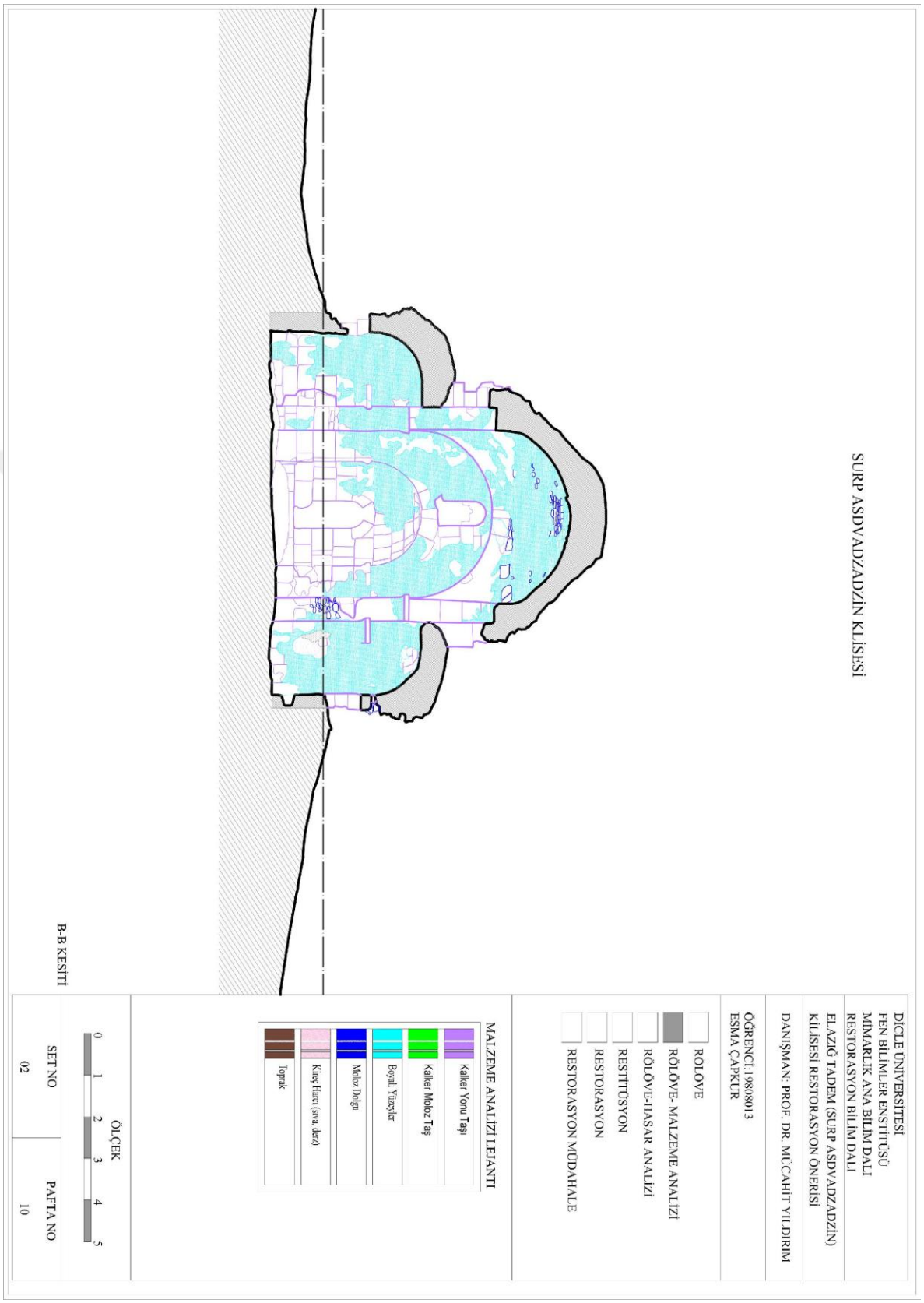
Şekil 4. 42 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

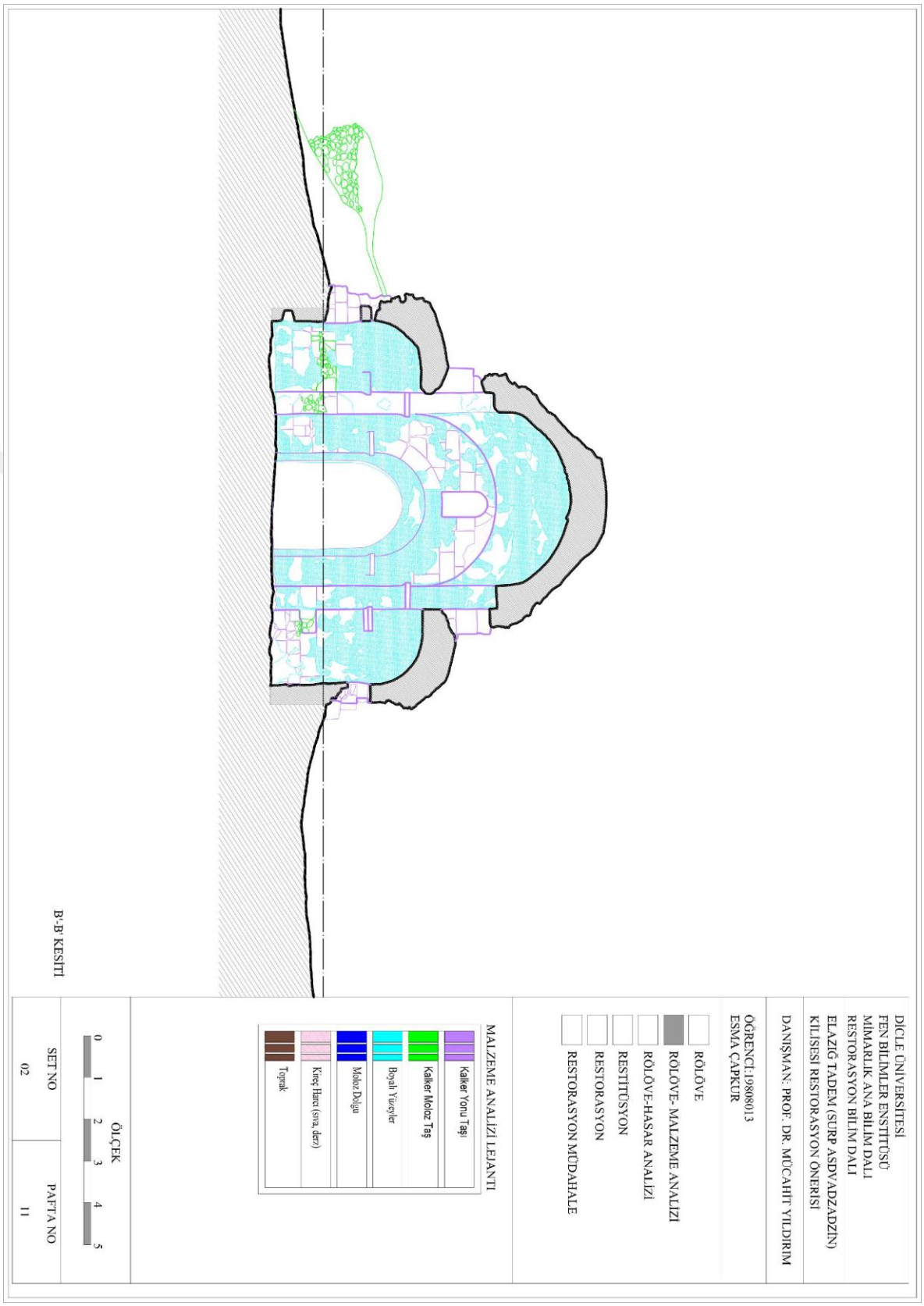
Şekil 4. 43 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 44 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 45 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 46 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Malzeme Analiz B’-B’ Kesiti (Çapkur, 2023)

4.6. Hasar Analizi

Tadem Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde meydana gelen bozulma ve hasarlar şu başlıklar altında ele alınmıştır.

- Taş Yüzeyinde Meydana Gelen Kırılmalar ve Erimeler
- Strüktürel Sorunlar
- Kaplaması Yıkılan Kısımlar ve Doku Kayıpları
- Derz Boşalması
- Yapıda Bulunan Toprak ve Taş Dolgular
- Bitkisel ve Otsu Oluşumlar
- Kararmalar

4.6.1. Taş Yüzeyinde Meydana Gelen Kırılmalar ve Erimeler

Yağmur, kar, donma ve çözünme olaylarının etkisiyle özellikle cephede bulunan taş yüzeylerde bulunan taşlarda erimeler ve kırılmalar oluşmuştur. Taşta oluşan kırılmalar zaman içerisinde yapının taşıyıcı sistemini etkilemektedir. Kırılma ve erimeler yapının ince yonu olan tüm cephelerinde görülmektedir.

Şekil 4. 47 Kuzey cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 48 Güney cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 49 Doğu cephesinde taşlarda oluşan kırılma ve erimeler (Çapkur, 2023)

4.6.2. Strüktürel Sorunlar

Yapının rijitliğini etkileyen sorunlar genellikle zeminde oluşan oturmalar ve deprem sonucunda oluşur. Tadem Kilisesi'nde bu tarz sorunlar jamatun kısmında bulunan sütunların alt kısımlarında görülmektedir. İnsan tahribatı kaynaklı sütunların kesitleri zayıflatılmıştır.

Örtü üzerine biriken toprak yapının yükünü arttırmaktadır.

Jamatun bölümünde kuzey nefde bulunan tonozun yükünü sütun ve duvarlara aktaran kemerin bir kısmı yıkılmıştır.

Şekil 4. 50 Jamatun bölümünda bulunan sütunlarda strüktürel sorunlar (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 51 Jamatun bölümünda bulunan yıkık kemer-Örtüdeki toprak dolgu (Çapkur, 2023)

4.6.3. Kaplaması Yıkılan Kısımlar ve Doku Kayıpları

Zaman içerisinde doğa olayları ve afetlerin etkisiyle kaplama aşları dökülmüştür, hatta yer yer moloz dolgu da tamamen dökülüp doku kayıpları meydana gelmiştir. Kubbe örtüsünün tamamı, doğu cephesinde ince yonu taşta kaplamalar yok olmuştur. Kuzey cephesinde ince yonu kısımda kaplama kısımları, moloz olan jamatun kısmında doku kayıpları izlenmektedir. Batı cephesinde moloz taş kısmında da bu bozunmalar vardır. Güney cephesinde özellikle kütüphane bölümünde doku kayıpları görülmektedir. Jamatun ve naos arasında ki geçişte duvarlarda kaplama kısımları dökülmüştür.

Şekil 4. 52 Doğu cephesi kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 53 Kuzey cephesi kaplaması yıkılan kısımlar ve doku kayıpları (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 54 Batı cephesi kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 55 Güney cephesi kaplaması yıkılan kısımlar ve doku kayıpları (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 56 Jamatun bölümünde kaplaması yıkılan kısımlar (Çapkur, 2023)

4.6.4. Derz Boşalması

Zamanla derzlerde oluşan aşınmalar ve çözünmelerle birlikte derzlerde boşalmalar oluşmuştur. Dekompoze olmuş bu derzler yapının tüm cephelerinde görülmektedir.

Şekil 4. 57 Derz boşalmaları (Çapkur, 2023)

4.6.5. Yapıda Bulunan Toprak ve Taş Dolgular

Yapının büyük bir kısmı zamanla yükselen arazi kotu nedeniyle toprak altında kalmıştır. Güney cephesinde giriş kapısı bu toprak dolgunun altından görülmektedir.

Üst örtü de doğa koşulları nedeniyle toprak ile dolup yapıya yük bindirmektedir. Yapının içinde ve çevresinde yapıdan kopan ya da arazide bulunan taş dolgu da bulunmaktadır.

Şekil 4. 58 Üst örtüde oluşan toprak dolgu (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 59 Güney cephesinde oluşan toprak ve taş dolgu (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 60 Jamatun bölümünde bulunan taş ve toprak dolgu (Çapkur, 2023)

4.6.6. Bitkisel ve Otsu Oluşumlar

Yapılar doğa koşullarına uzun süre maruziyetten ve bakımsızlıktan dolayı yıpranır. Yüzeye temas eden yağmur suları kapilarite ile yapıda bitkilenmeye neden olur. Taşın fiziksel ve kimyasal yapısını zamanla bozan bu durum ciddi hasarlara neden olur. Kilisenin üst örtüsü tamamen otsu ve bitkisel oluşumlarla kaplıdır.

Şekil 4. 61 Kilisedeki bitkisel ve otsu oluşumlar (Çapkur, 2023)

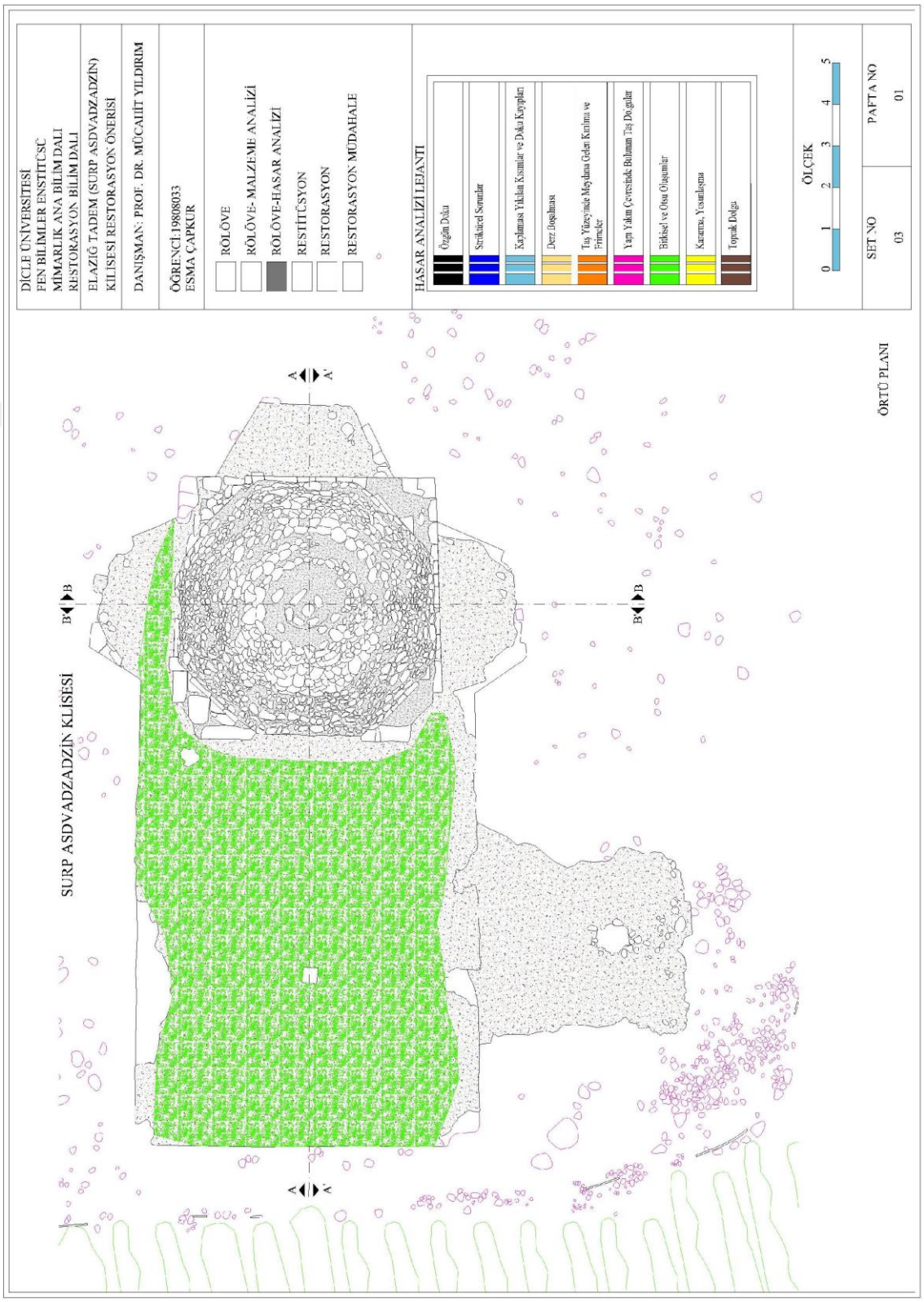
4.6.7. Kararmalar

Doğa koşulları ile uzun süre temas halinde olan taşlarda kirlenmeler ve kararmalar meydana gelir. Yapının yakın çevresinde ve içinde yakılan ateş sonrası islenme ile taş yüzeyinde karamalar oluşur. Bu bozunmalar kilisede jamatun ve naos arasındaki geçişte duvar yüzeylerinde kararmalar görülmektedir.

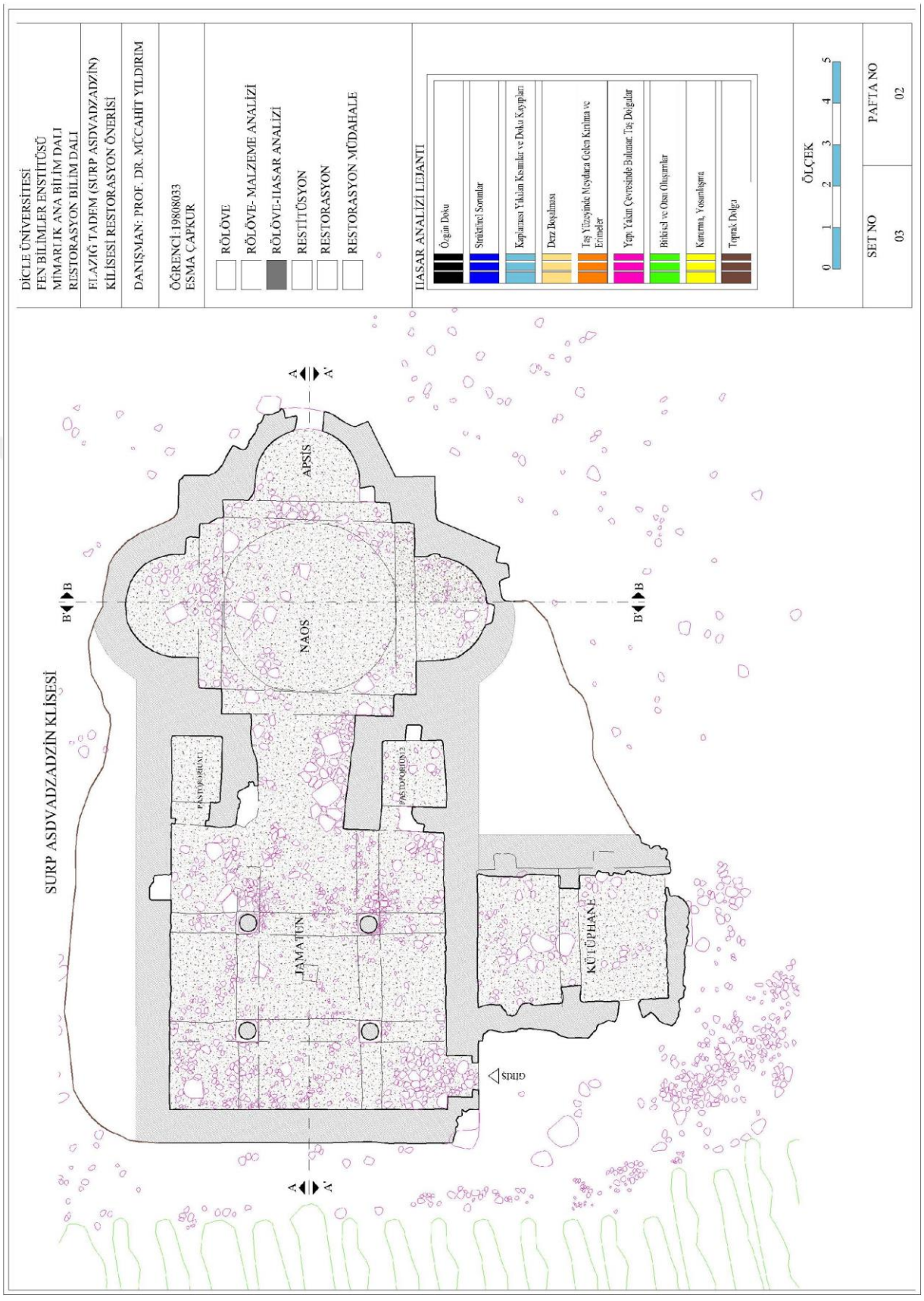

Şekil 4. 62 Kilisedeki jamatun ve naos arasındaki duvarlarda kararmalar (Çapkur, 2023)

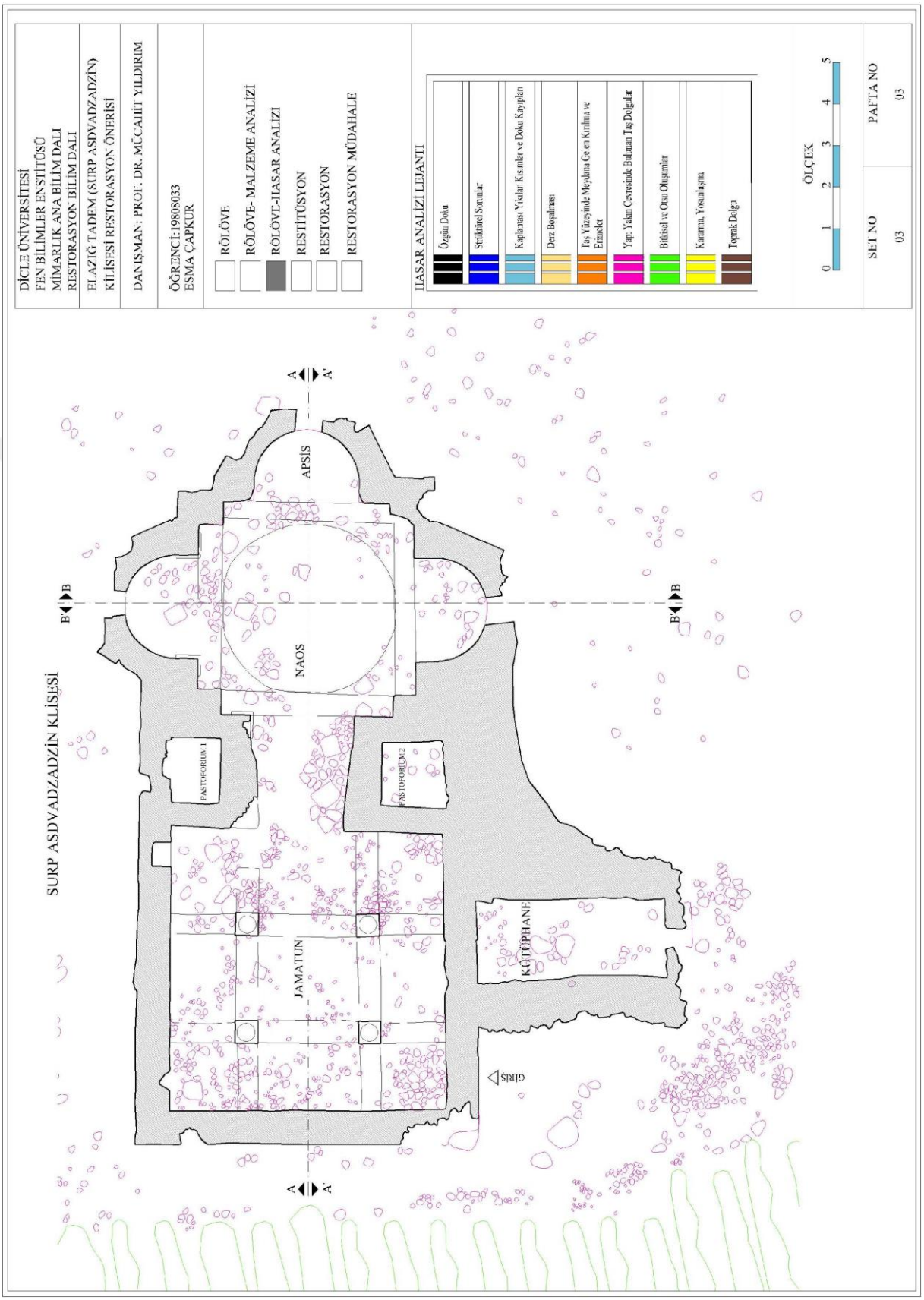
4.6.8. Hasar Analizi Çizimleri

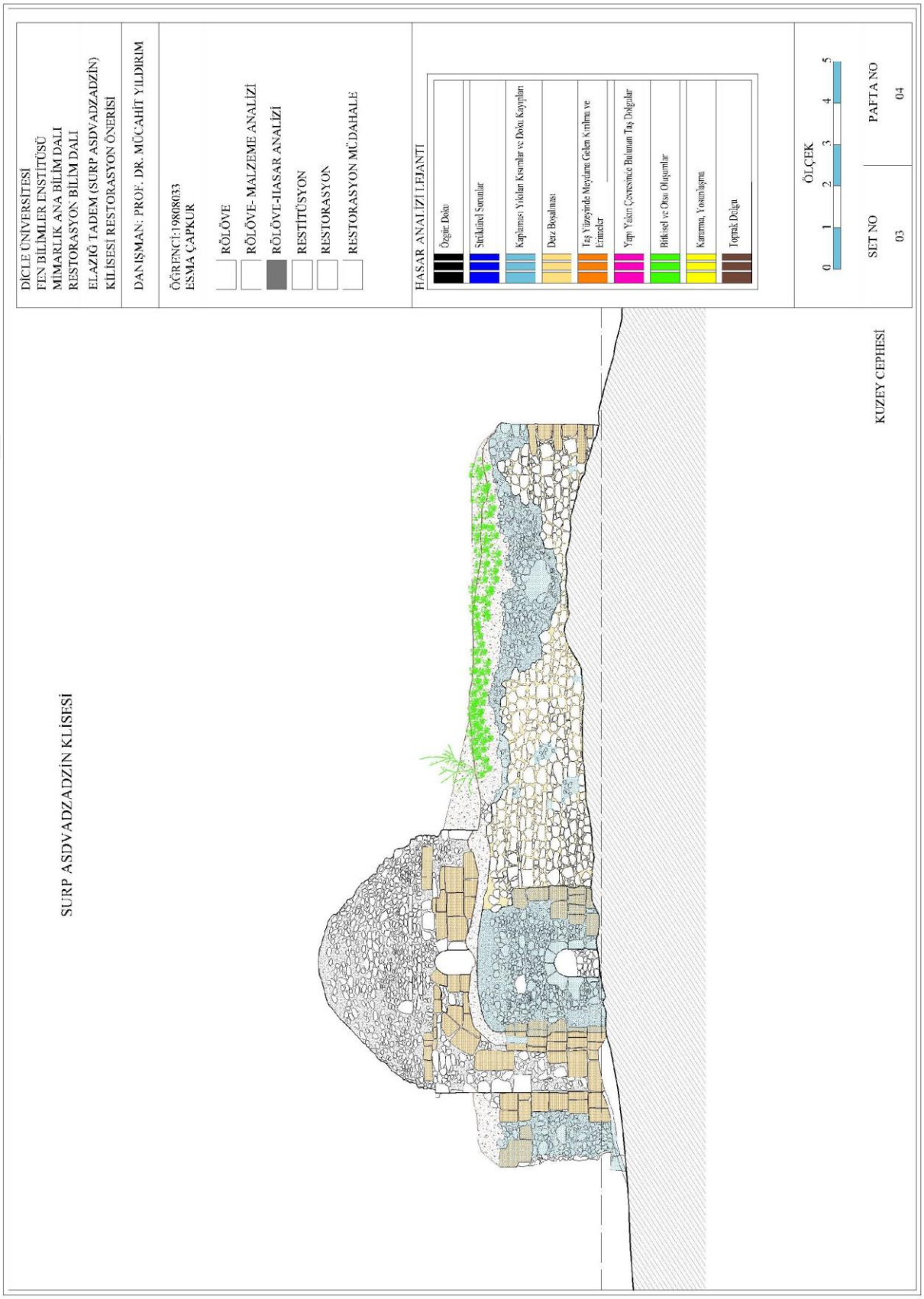
Şekil 4. 63 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Çatı Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 64 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

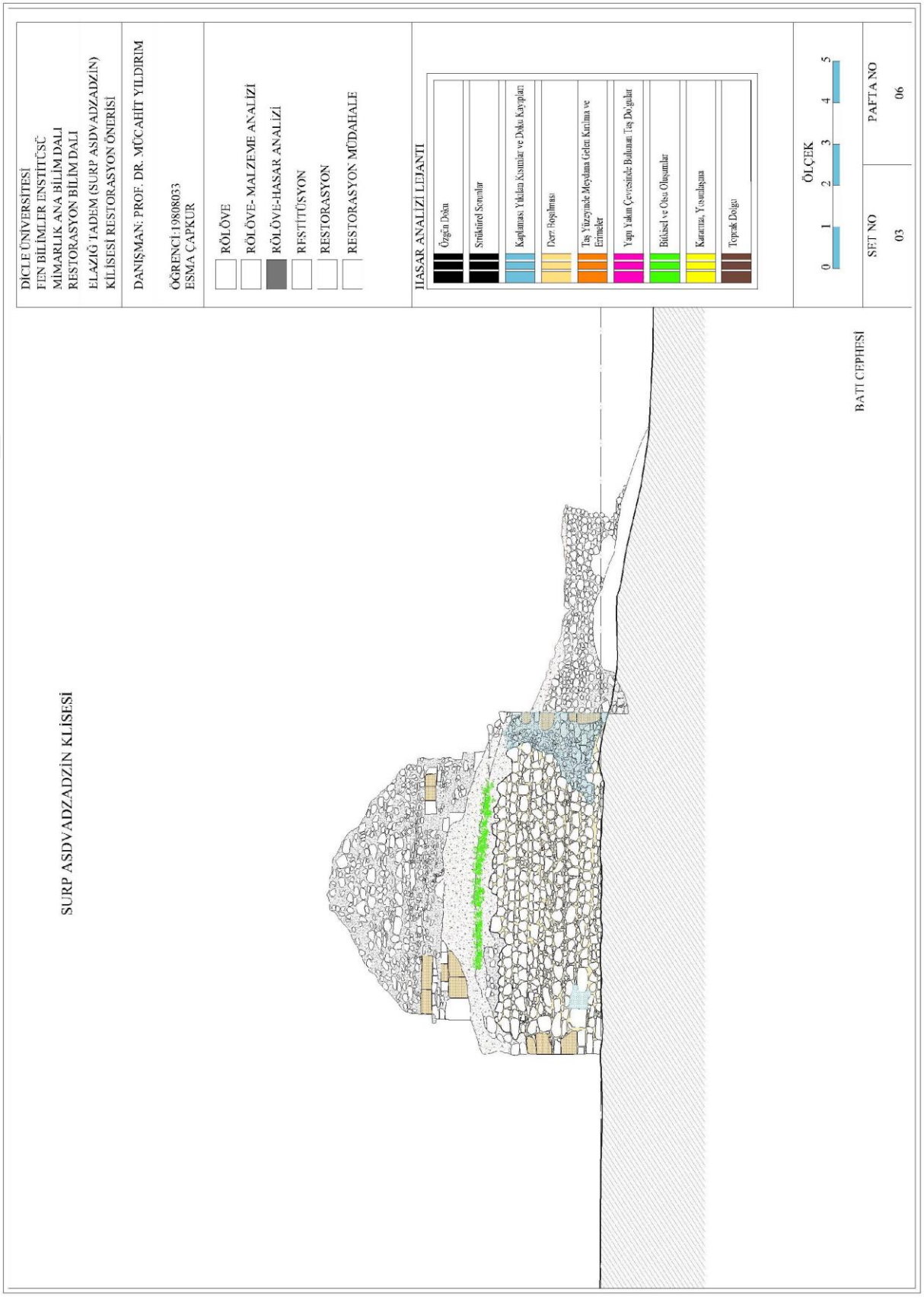
Şekil 4. 65 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 66 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

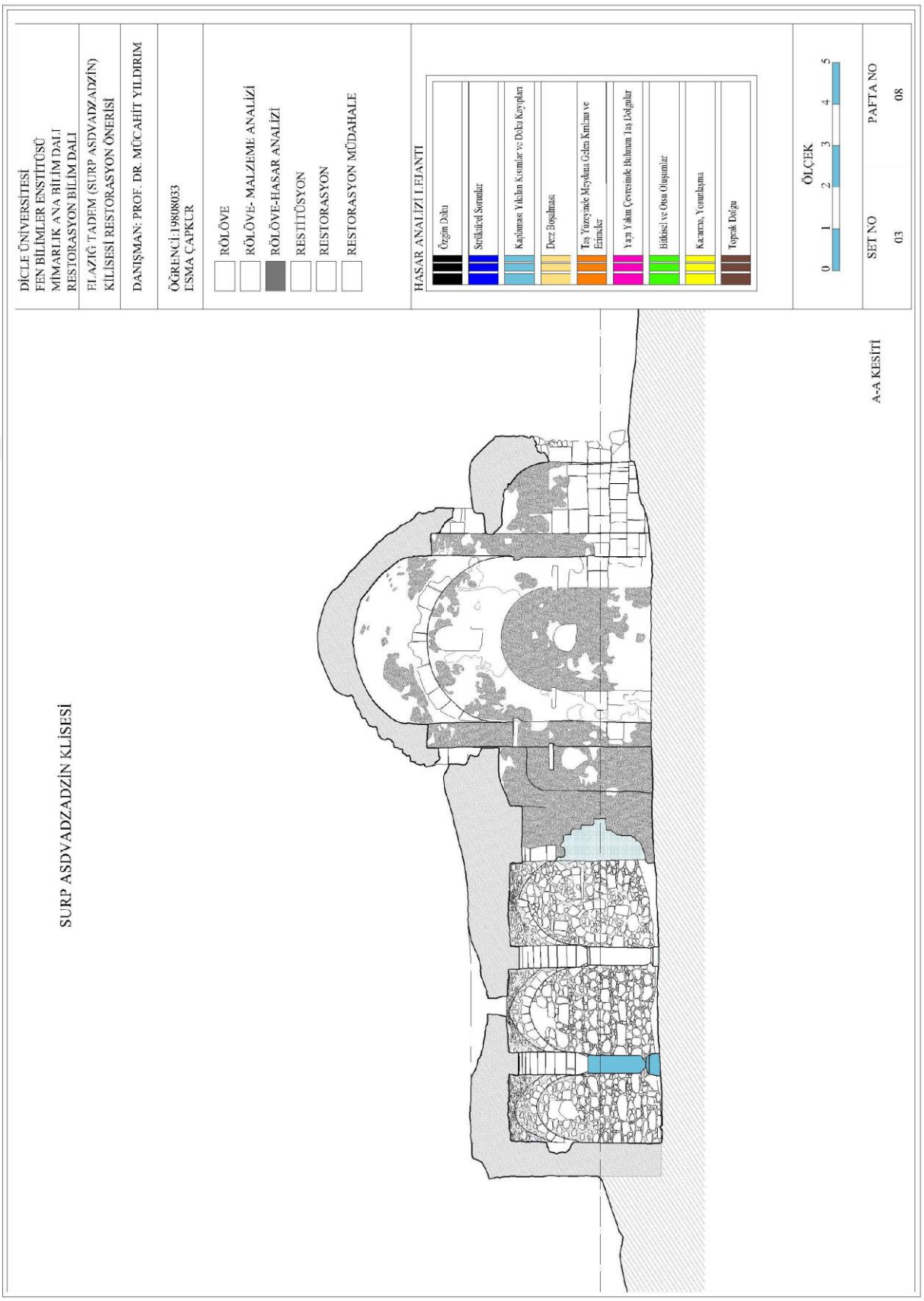

Şekil 4.67 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

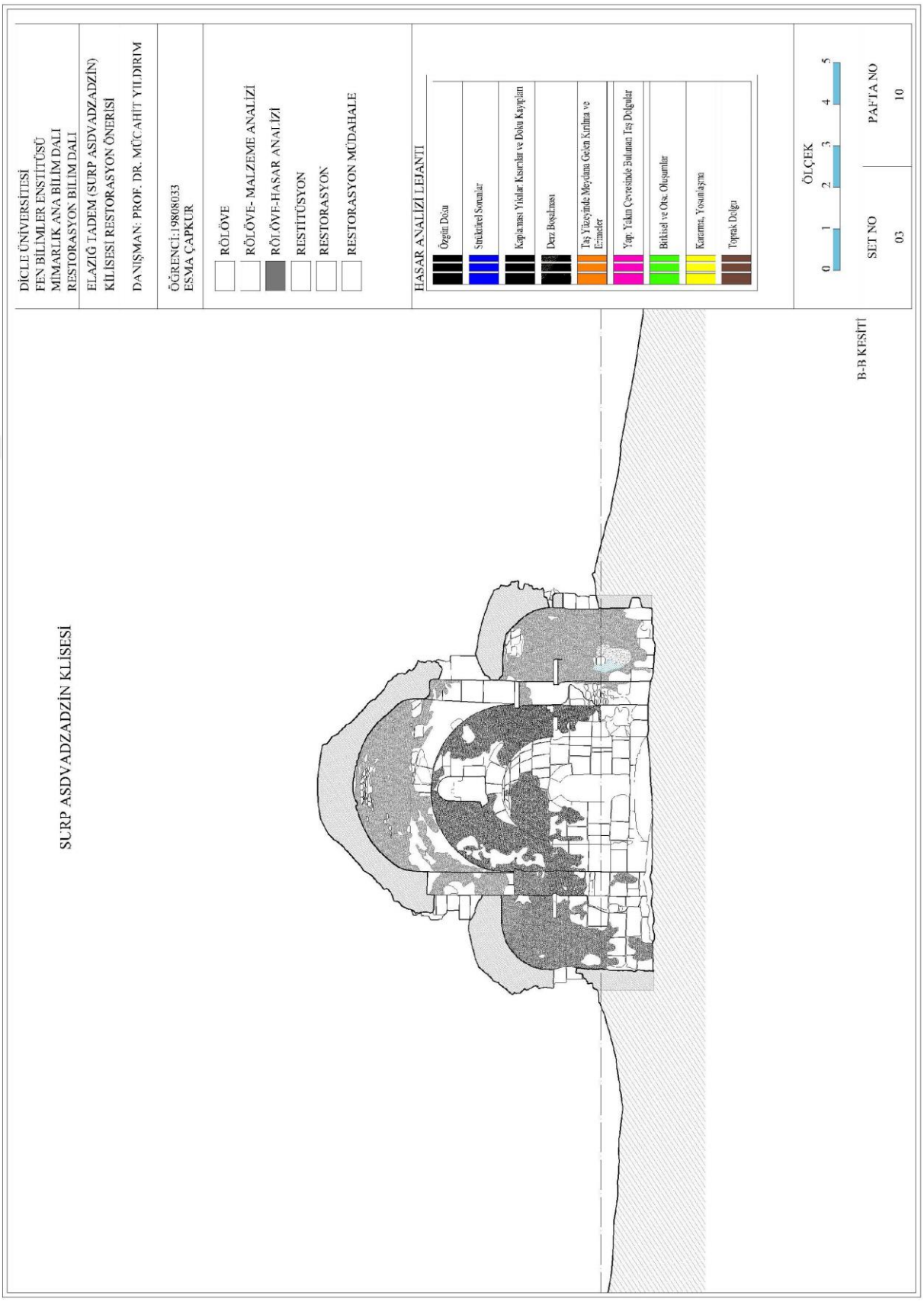
Şekil 4. 68 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 69 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

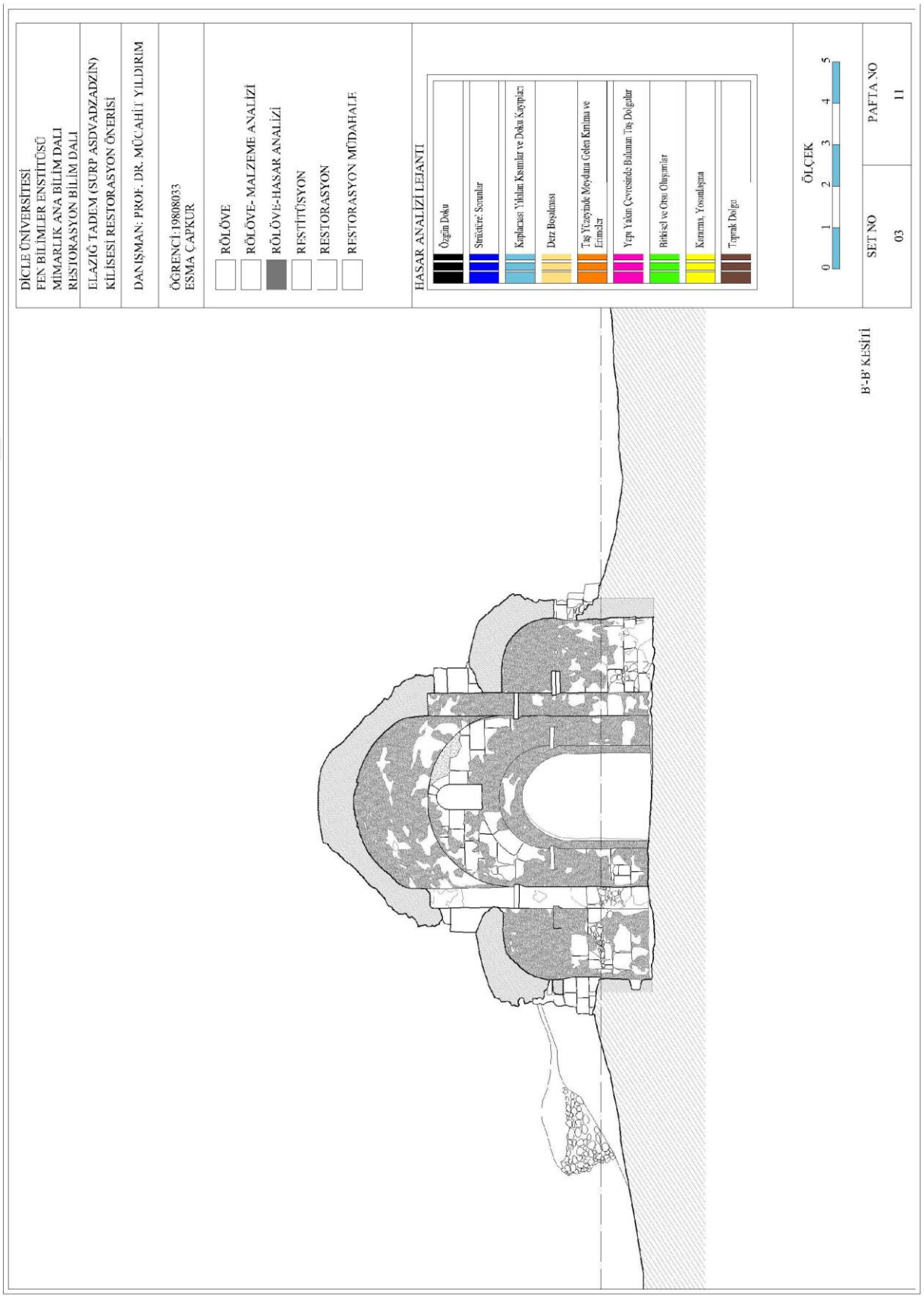

Şekil 4. 70 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 71 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 72 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 73 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Hasar Analiz B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023)

4.7. Restitüsyon

Sonradan değişikliğe uğramış, kısmen yıkılmış ya da yok olmuş öğelerin, yapıların veya yerleşmelerin ilk tasarımlarındaki, ya da belirli tarihteki durumlarının, arşiv kayıtlarından, yapı üzerindeki izlerden, yapıya, yerleşmeye ait çizim, fotoğraf, gibi belgelerden yararlanılarak plan, kesit, görünüş ve aksonometrik çizimlerle, ya da maketle anlatımına restitüsyon denmektedir (Ahunbay, 2009).

Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin), işlevini devam ettiremeyip bakımsız kalması nedeniyle özgün mimarisinden uzaklaşmış ve restitüsyon çalışması için çeşitli sorulara cevap aranması gereken bir durumdadır. Örtü öğeleri, kapı ve pencereler gibi unsurların araştırılmasını içermektedir. Restitüsyon çalışması, yapıdan elde edilen veriler, yazılı ve sözlü bilgiler, benzer yapılarla karşılaştırma ve dönemin özelliklerini dikkate alarak hazırlanmıştır.

Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) restitüsyon çizimleri hazırlanırken;

-Yeri, izi, boyutu ve malzemesi belli olup, yapıdan gelen bilgilerle tamamlananlar
-Karşılaştırmalı çalışma sonucu tamamlananlar
parametreleri dikkate alınmıştır.

4.7.1. Dönemsel (Kronolojik) Analiz

Kilisenin Khule Vank Manastırında da olduğu gibi havari Thaddeus adına yapıldığı düşünülmektedir (Yarman, 2010).

Tadem 7. yy başında Bizans'ın '4. Ermenistan' idari biriminin başkentidir. Köy yakınında bulunan Tadem manastırı 1628 yılından itibaren yazıtlarda kaydedilmiştir (Nişanyan Yeradları , 2023)

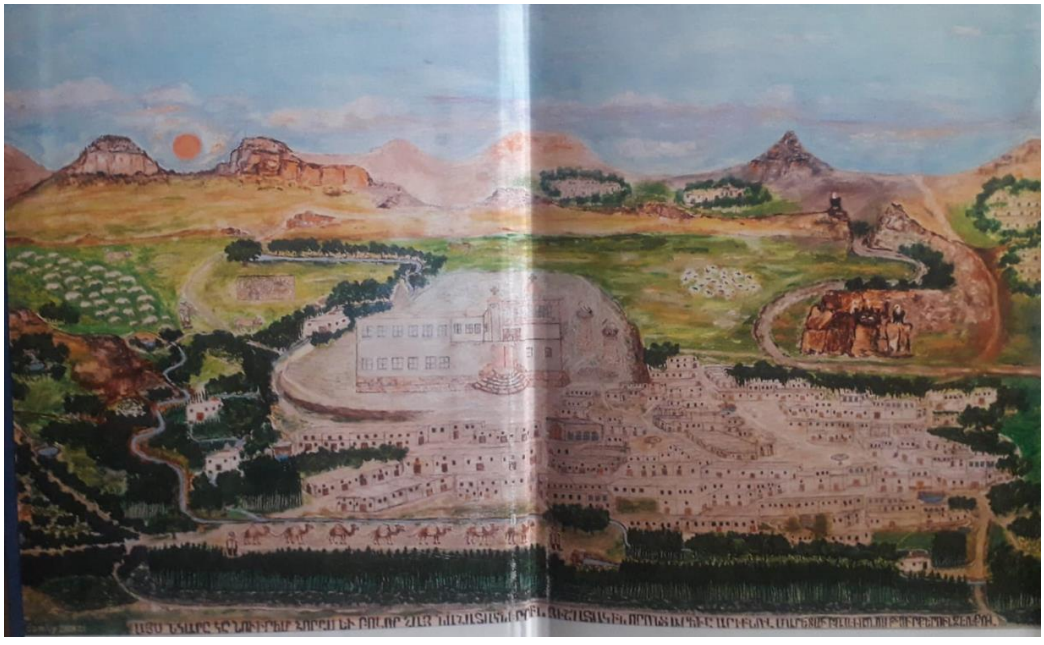
2003 yılında yapılan yüzey araştırmasıyla manastır yapısını inceleyen Ertuğrul Danık, yapı topluluklarından bahsetmektedir. Danık, kilise, jamatun ve güney bölümde temeli kalmış bir mekandan söz ederken, günümüzde bu temel yıkılmış durumdadır ve böyle bir kalıntı bulunmamaktadır. Yapılar şu anda harap bir durumdadır (Danık, 2003).

Kilisenin yapıldığı tarihten bu yana geçirdiği dönemlere ait veriler incelendiğinde, iki dönem tespit edilmiştir. Malzeme, yapım tekniği farklılığı iki dönemi birbirinden ayırmaya yardımcı olmaktadır. Birinci dönem ana kilisenin bulunduğu, yonca planlı

bölüm bu plan tipi Ermeni mimarisinde 7. yüzyıldan sonra görülmektedir. İkinci dönem eklentisi olarak düşünülen jamatun ve kütüphane bölümü ise yapım tekniği ve Khule Vank Kilisesi ile benzerliğinden dolayı 17. yüzyılda yapıldığı düşündürmektedir. İkinci dönem eklentisi jamatun kiliseye batı duvarından birleşerek cepheden bakınca yonca planı görüntüsünün üç haç kolu şeklinde algılanmasına neden olmaktadır.

Şekil 4. 74 Tadem Manastırında Görev Alan İki rahip, Peder Abaron Der Melkon (solda) ve Peder Der Koorken (Kaloosdian, 2018)

Şekil 4. 75 Tadem Köyü Tasviri (Kaloosdian, 2018)

4.7.2. Karşılaştırmalı Çalışma

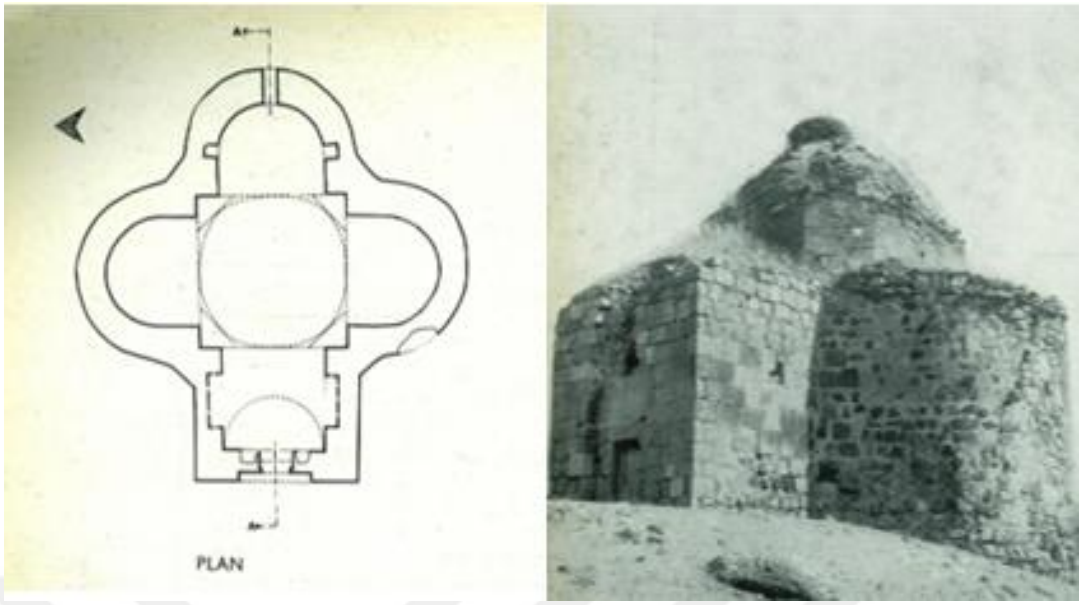
Tadem Kilisesi'nin yapıdan gelen izler ve tarihsel veriler yardımıyla tamamlanamayan kısımları üst örtü kısmı, döşeme, kapı ve pencereler karşılaştırmalı çalışma sonucunda elde edilmiştir.

Tadem Surp Asdvadzadzin Kilisesi yonca plan tipli ana kilise ve bu kiliseye eklenen jamatun, kütüphane ve pastoforium odalarından oluşmaktadır. Elazığ da bu plan tipinde örnek bulunmadığı için bölge genişletilerek tarama yapılmıştır.

4.7.2.1. Tunceli Üç Çıkıntılı Kilise

Bu yapı, yerleşim yerinin doğusunda bulunan ve günümüze ulaşmayan bir yapıdır. Kilisenin tam inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, iç duvarlardaki fresklerin üslup özelliklerine dayanarak 10. yüzyılın başından 11. yüzyılın sonuna kadar tarihlendirilmiştir (Thierry, 2005, Akçay, 2004)

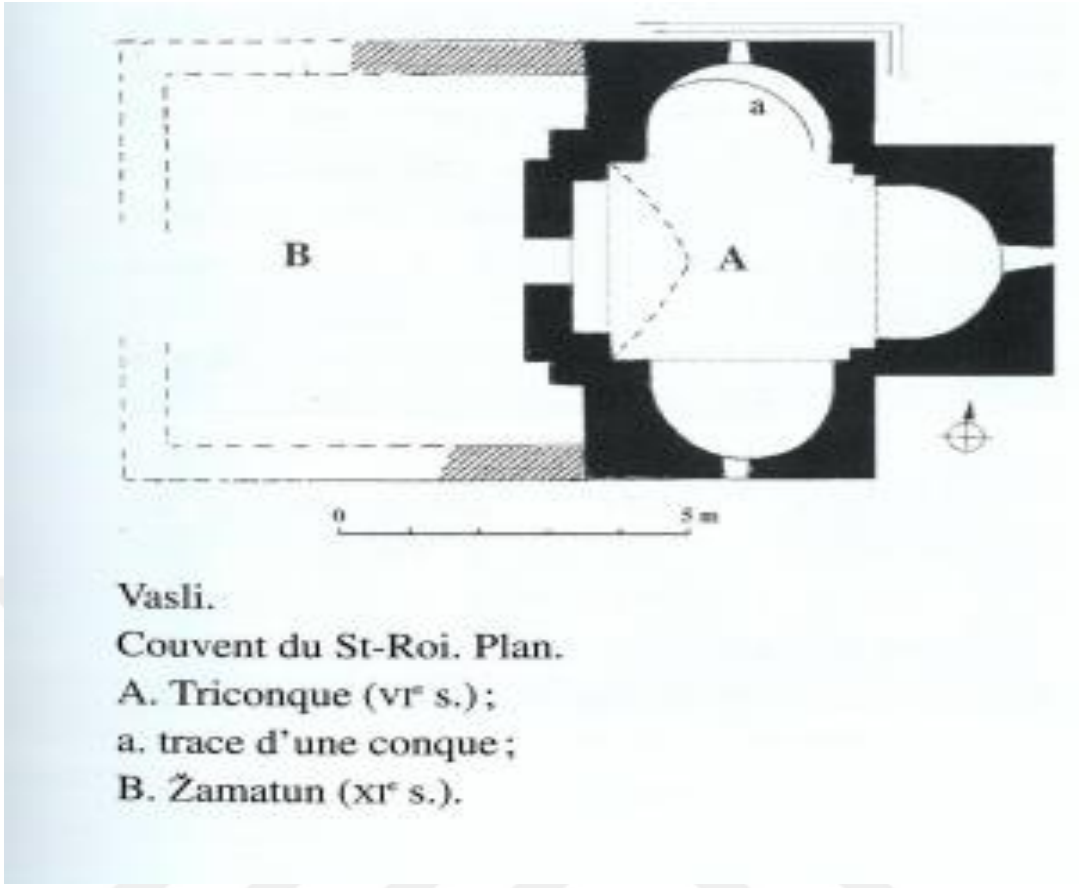
Kilise, dört yapraklı yonca formunda bir plana sahiptir, köşe odalarıyla birlikte üç çıkıntıya sahiptir veya üç yönde yarım dairesel ve giriş yönünde dikdörtgen bir şemaya sahiptir. Giriş kapısı, yuvarlak kemer içinde yer alan basık dikdörtgen bir kapıdır. Giriş kapısının üst kısmında bir pencere bulunmaktadır. Yapının yarım dairesel bölümleri yarım kubbelerle, dikdörtgen planlı giriş kısmı beşik tonozla ve merkezdeki ana mekan (naos) ise kubbe ile örtülmüştür. Yapının kubbe kasnağı alçakta yer almaktadır ve direk kemerlere oturur. Yapının alt seviyelerinde iç duvar örgüsü olarak moloz taş, dış seviyelerinde ise kesme taş kullanılmıştır (Fotoğraf 4). Dış yüzeyi ve düzensiz duvar örgüsü dışında (giriş kısmında kesme taş kullanılmış olsa da diğer bölümler moloz ve taşla yapılmıştır), mekanın iç duvarlarında dini resimlerin (freskoların) olduğu bilinmektedir. Bu duvar resimlerinin çoğu dökülmüş durumdadır ve kalan kısımlar bazı araştırmacılar tarafından 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Duvar resimlerinde İncil'den sahneler ve azizler bulunmaktadır. Kalan resimler kararmış durumdadır. İkonografik program açısından Bizans etkisi görülse de, üslup açısından daha çok Van bölgesindeki kilise resimlerinin özelliklerini çağrıştırmaktadır (Harman, 2013).

Şekil 4. 76 Tunceli Üç Çıkıntılı Kilise Planı- Görünüş (Harman, 2013)

4.7.2.2. **Erzincan Boğaziçi (Vaslı) Köyü Saint Roi Manastır Kilisesi**

Kilisenin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler olsa da, günümüzdeki duvar örgüsüne bakarak kilisenin daha uygun bir şekilde 10. yüzyıla tarihlendirildiği düşünülmektedir. Kilise, triconchos (üç yapraklı yonca) plan tipinde inşa edilmiştir. Yapıya batı yönde yer alan 0.78 m genişliğinde dikdörtgen çerçeveli bir girişten girilir. Girişin üzerinde yuvarlak kemerli bir alınlık bulunmakta ve burada bir mazgal pencere yer almaktadır. Giriş cephesinin toplam uzunluğu 3.28 m'dir. Kilisenin önünde bir jamatunun olduğu, izlerden anlaşılmaktadır. İç mekanda doğu, kuzey ve güney yöndeki apsisler yarım kubbe ile örtülmüştür. Güneydeki apsis 2.24 m, kuzeydeki apsis 2.45 m ve doğudaki apsis ise 2.53 m genişliğindedir. Apsisler dışa doğru köşeli olarak yansıtılmış ve dışarıda 3.70 m genişliğinde ve 2.06 m derinliğinde görünmektedir. Bu şekilde apsislerin dışarıda yansıtılmasıyla kilise dışarıdan haç planlı bir görünüm kazanmıştır. Orta bölüm, basık bir kubbe ile örtülmüştür. Yapılan kaçak kazılar ve çökme nedeniyle iç mekanın zemini, neredeyse yapının yarısına kadar hafriyatla dolmuştur. Doğudaki apsis bölümünde iki niş bulunmaktadır. Her üç apsiste içeride 0.40 m genişliğinde mazgal pencereler açılmıştır (Kındığılı, 2015).

Şekil 4. 77 Erzincan Boğaziçi (Vaslı) Köyü Saint Roi Manastır Kilisesi (Thierry, 2010)

Şekil 4. 78 Erzincan Boğaziçi (Vaslı) Köyü Saint Roi Manastır Kilisesi (Kındığılı, 2015,

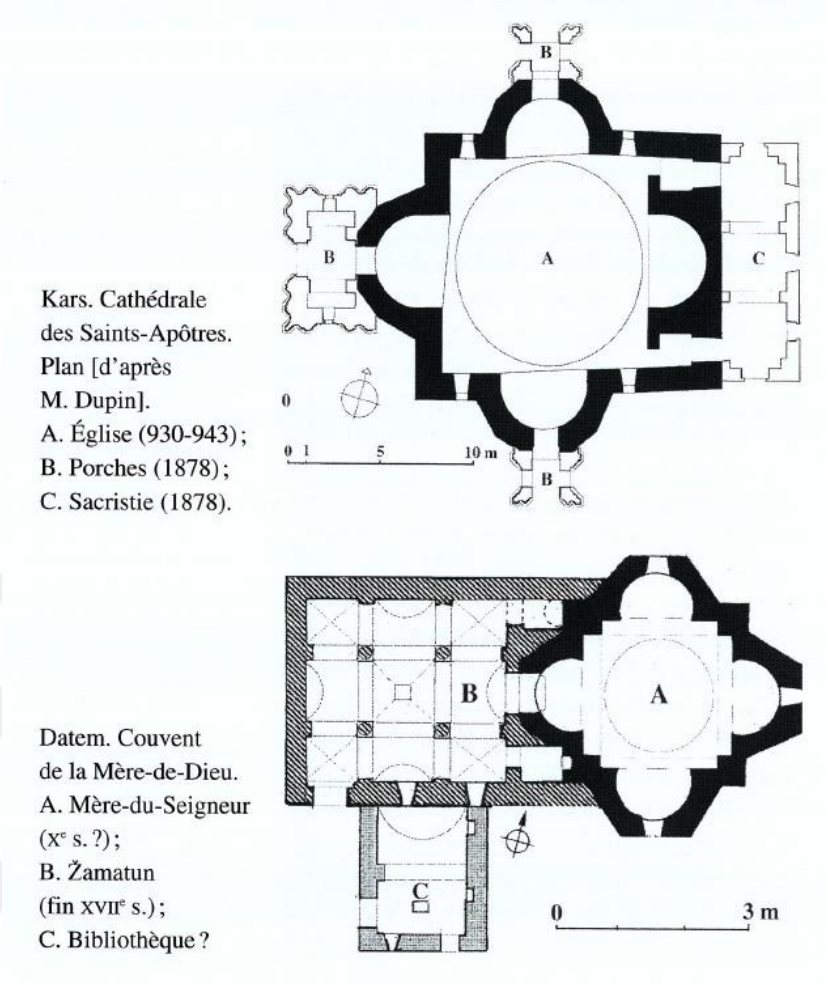
4.7.2.3. Kars Havariler Kilisesi (Kümbet Cami)

Kars'ın Aziz Havari Katedrali, 10. yüzyılın 30'lu yıllarında kurulmuştur. Daha sonra kilise birçok değişiklik geçirmiştir: 1064 ile 1877 yılları arasında camiye dönüştürülmüş, 1877 ile 1921 yılları arasında Rus Ortodoks Kilisesi olarak kullanılmıştır (bu döneme ait çirkin giriş holü ve bozuk resim kalıntıları vardır), daha sonra benzin deposu ve müze olarak kullanılmıştır. Uzun yıllar terk edilen kilise, şimdi tekrar İslam ibadetine tahsis edilmiştir (Thierry, 2010).

Kilise hala oldukça iyi durumdadır. Koyu bazalt kaplaması ona ciddi bir görünüm kazandırmıştır, ancak önemli bir oyma süslemesiyle canlanmıştır. Oyma süslemenin stilinin estetik kalitesi kesinlikle dikkat çeken bir özellik değildir, ancak Arap etkisi ve özellikle Bizans etkisinin belirgin olduğu ikonografisidir. "Lyra" motifinin tambur kemerlerindeki kullanımı için heykeltraşın Arap sanatından ilham aldığı açıktır. Bu motif, 9. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi sanatında (Samarra ve Kahire'de) yaygındı ve yaklaşık 900 yılında Ermenistan'da (özellikle Tat'ew ve Tayk'ta) benimsenecektir (Thierry, 2010).

Bizans etkisi, köşelerdeki hayvan figürlerinin tasvirinde ve özellikle iç mekanlardaki Bizans kiliselerinin resimlerinden dışarıda heykel olarak aktarılan Yükseliş kompozisyonunda açıkça görülmektedir. Heykeltraşın bu modellerin anlamını tamamen anlamadığı görülmektedir (Thierry, 2010).

Kars Katedrali'nin planı, bölgede kendisine benzer bir şekilde, Hariç ve Kümbet kiliselerinde taklit edilmiş, daha sonra Batı'da kervan yolu üzerinde Gelvank ve Datem'de daha küçük ölçeklerde uygulanmıştır, ancak doğu köşeleri eksik olan yapılar şeklinde (Thierry, 2010).

Şekil 4. 79 Kars Kümbet Cami ile karşılaştırmalı çalışma (Thierry, 2010)

Şekil 4. 80 Kars Kümbet Cami Görünüşü (Armenian Culture, 2023)

4.7.2.4. Van Akdamar Kilisesi

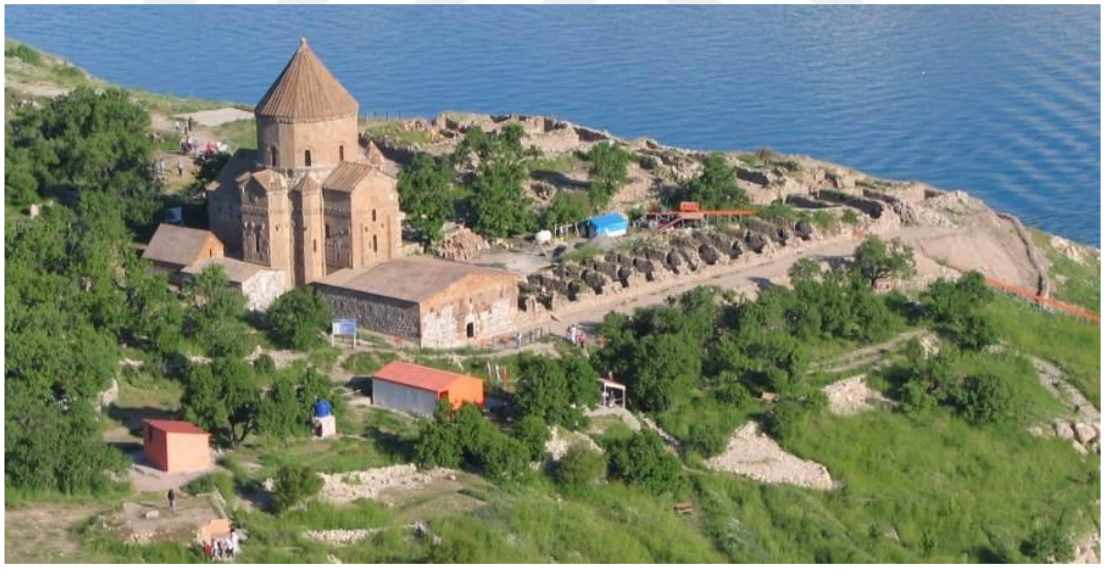
Akdamar Adası'ndaki Kutsal Haç Kilisesi, 908 tarihinde Vaspurakan Kralı I. Hacik Gakik Ardzruni tarafından Mimar Manuel'e bir saray kompleksinin kilisesi olarak inşa ettirilmiştir. Ardzruni Sülalesi'nin tarihini anlatan Thomas Ardzruni'nin eserine göre, Gakik, sarayın, kilisenin ve surların tasarımını kendisi yapmış ve inşaat sürecini yakından denetlemiş olup bu yapıların beş yıl gibi kısa bir sürede tamamlandığı ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir (Öztürk, 2021).

Jamatunu, Holly Cross Kilisesi'nin batı haç koluna dört yapraklı yonca planıyla birleştirilmiştir. Yapı, dıştan kare bir plana sahip olup ölçüleri 12.30x12.70 m'dir. Merkezi plan şeması kullanılarak inşa edilen kilisede, orta kare mekanda dört serbest paye bulunur ve duvar payelerinin üstünde yer alan sivri kemerler üst örtüyü destekler. Jamatunu'nun batı cephesinde, 1.80 m genişliğinde, sivri kemerli bir taç kapı alınlığı bulunur. Kapı açıklığı ise 0.95x1.45 m ölçülerindedir. Kapı sövelerinin yanlarında, 0.20 m eninde tek parçadan yapılmış söve taşları ve üzerine atılan 0.50x0.90 m ölçülerinde tek bir blok atkı taşı bulunur. Atkı taşı aynı zamanda kapı alınlığı şeklinde

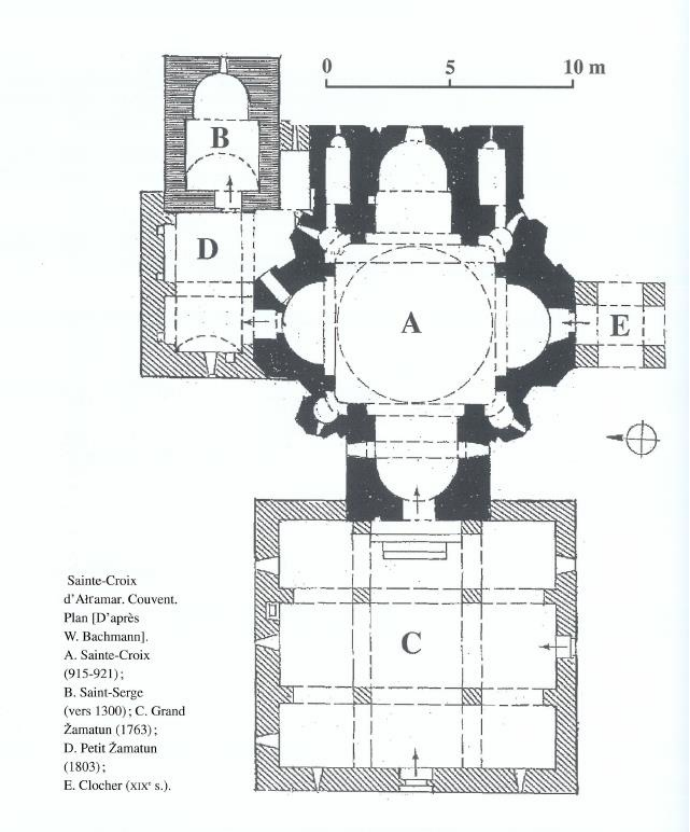
düzenlenmiş olup üzerinde yedi satırlık bir Jamatunu yapım kitabesi yer alır. Kapı sövelerinin iç köşelerinde, burma şeklinde yivlendirilmiş ince bir kaval silme bulunur ve atkı taşındaki kitabeyi dıştan sınırlayarak üst kısımda sivri kemer şeklinde sonlanır. Bu bölümler, duvar yüzeyine göre içeri doğru 0.20 m girinti yapar (Öztürk, 2021).

Şekil 4. 81 Van Akdamar Kilisesi (Öztürk, 2021)

Şekil 4. 82 Van Akdamar Kilisesi Görünüşü (Öztürk,2021)

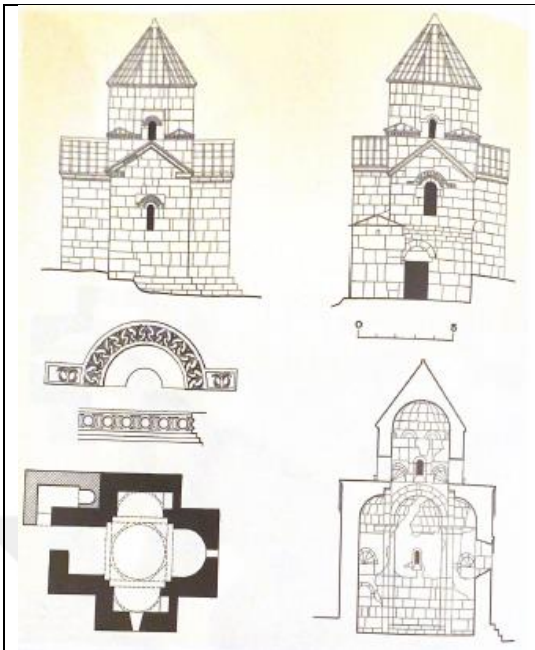
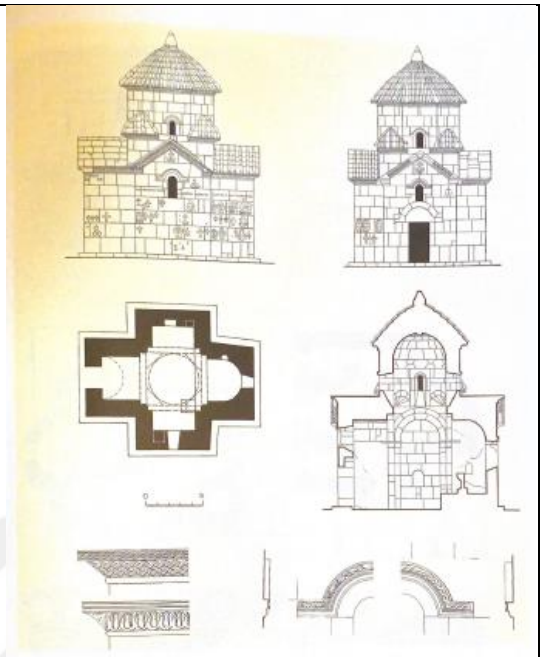
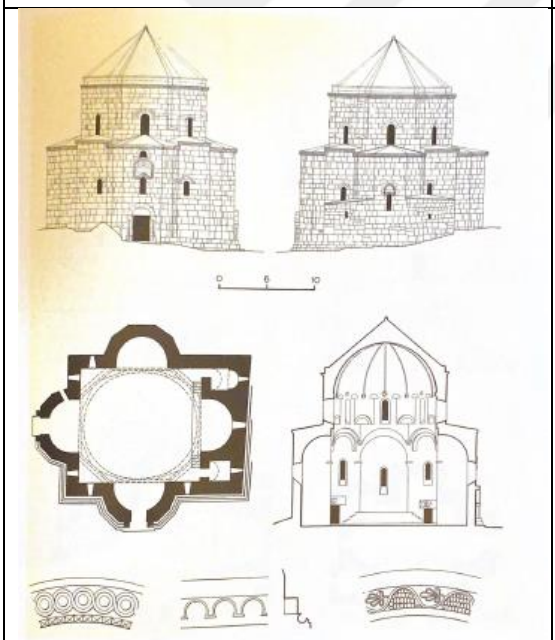
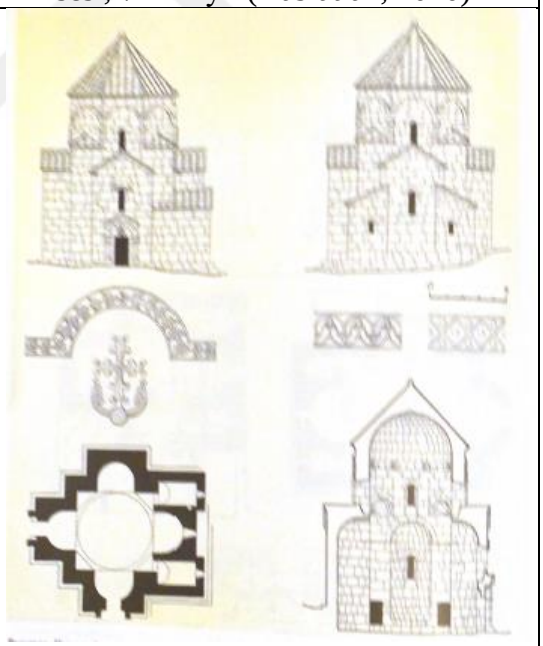

Şekil 4. 83 Van Akdamar Kilisesi (Thierry, 2010)

Karşılaştırmalı çalışmalar sonucunda Kubbenin üzeri geometrik primidal şekilde yapıdan gelen izlerin yardımıyla birlikte taş kaplama olarak restitüsyon çizimlerinde belirtildiği gibi tamamlanmıştır. Jamatun bölümünün Khule Vank ile benzerliğinden ve yörede kullanılan malzemeden dolayı çatı örtüsü sıkıştırılmış toprak olarak belirtilmiştir. Kapı pencereler çizilirken ana kilise kendinden gelen izlerle tamamlanmıştır. Jamatun kısımı için de incelenen yapılarda görüldüğü üzere ahşap ve o dönemin mimari anlayışıyla yapılacak şekilde çizilmiştir.

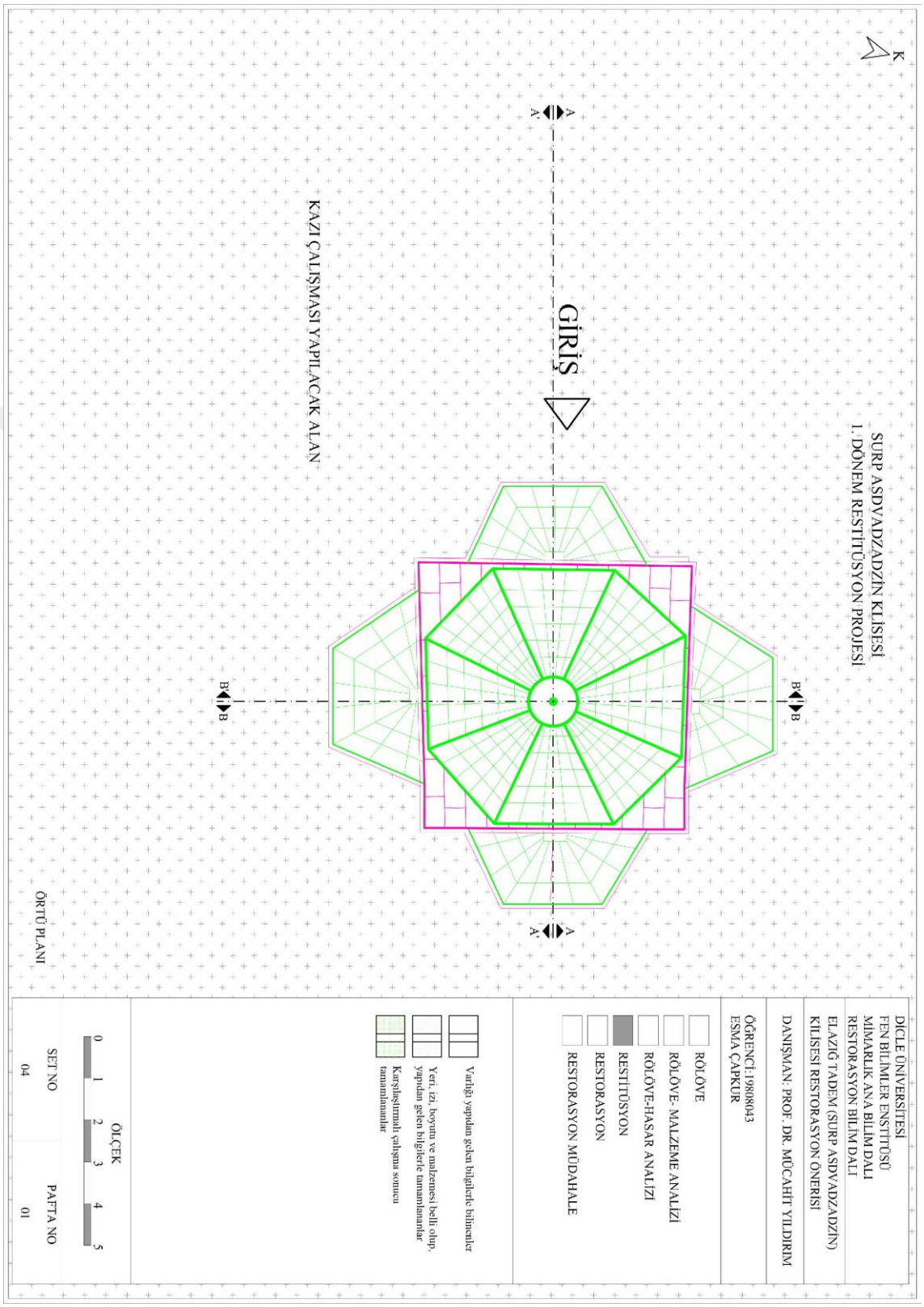
	Ermenistan- Kotayk Geğard Manastırı (Armenian Culture, 2023)
	Van Akdamar Kilisesi (Anadolu Ajansı, 2023)
	Kars Kümbet Cami Görünüşü (Wikipedia, 2023)

Tablo 4 Ermeni Kiliseleri İle Kubbe Karşılaştırması

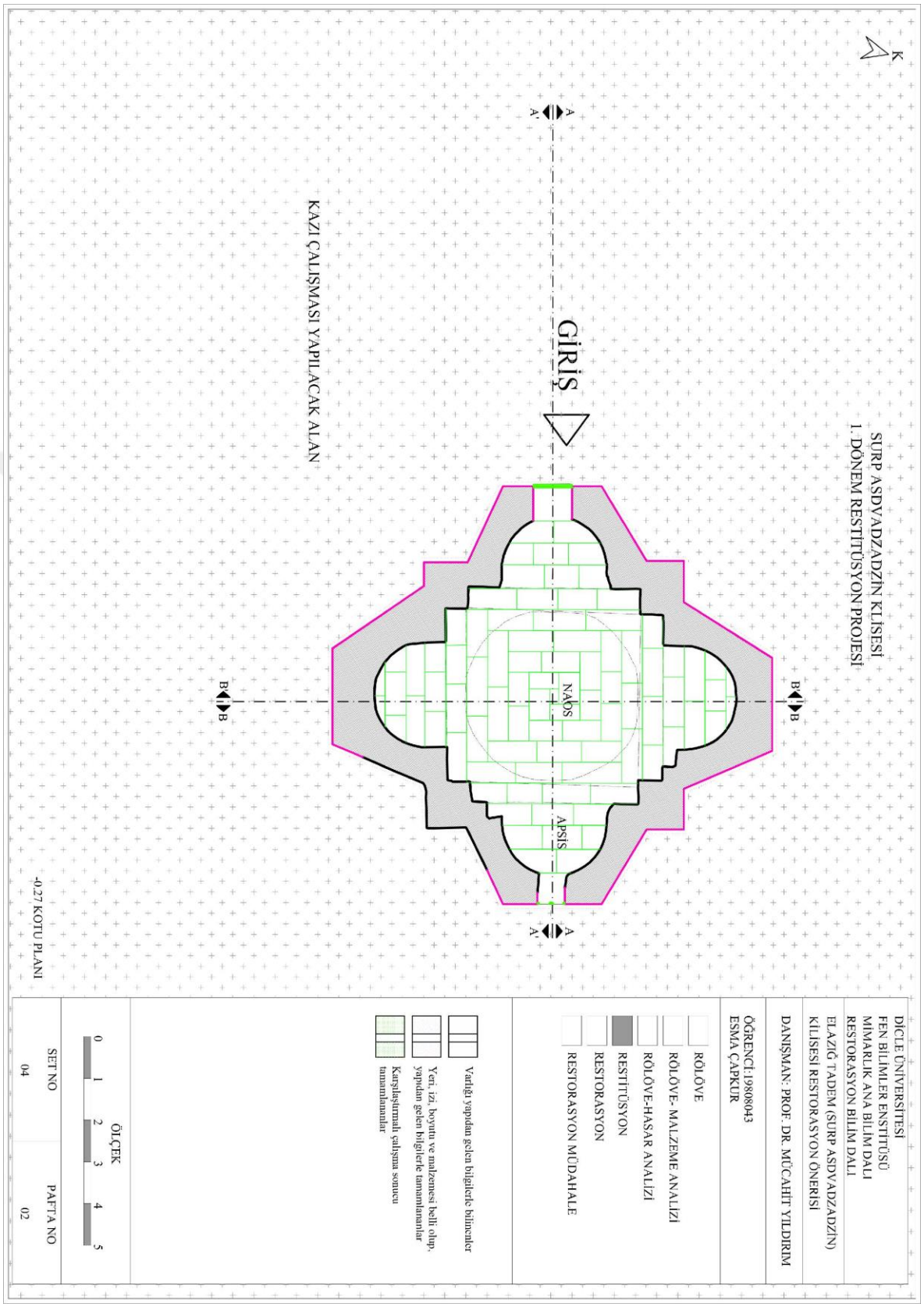
 Arthik St. Stepanon Lübnan Kilisesi 6. Yüzyıl (Hasratian, 2010)	 Aştarak. Karmravor Astvadzatzin Kilisesi, 7. Yüzyıl (Hasratian, 2010)
 Mastara. St. Hovhannes Kilisesi 6-7. Yy (Hasratian, 2010)	 Taskeper Ashestsin Church 7. yy (Hasratian, 2010)

Tablo 5 Bazı Erken Hristiyanlık Dönemi Ermeni Kiliseleri

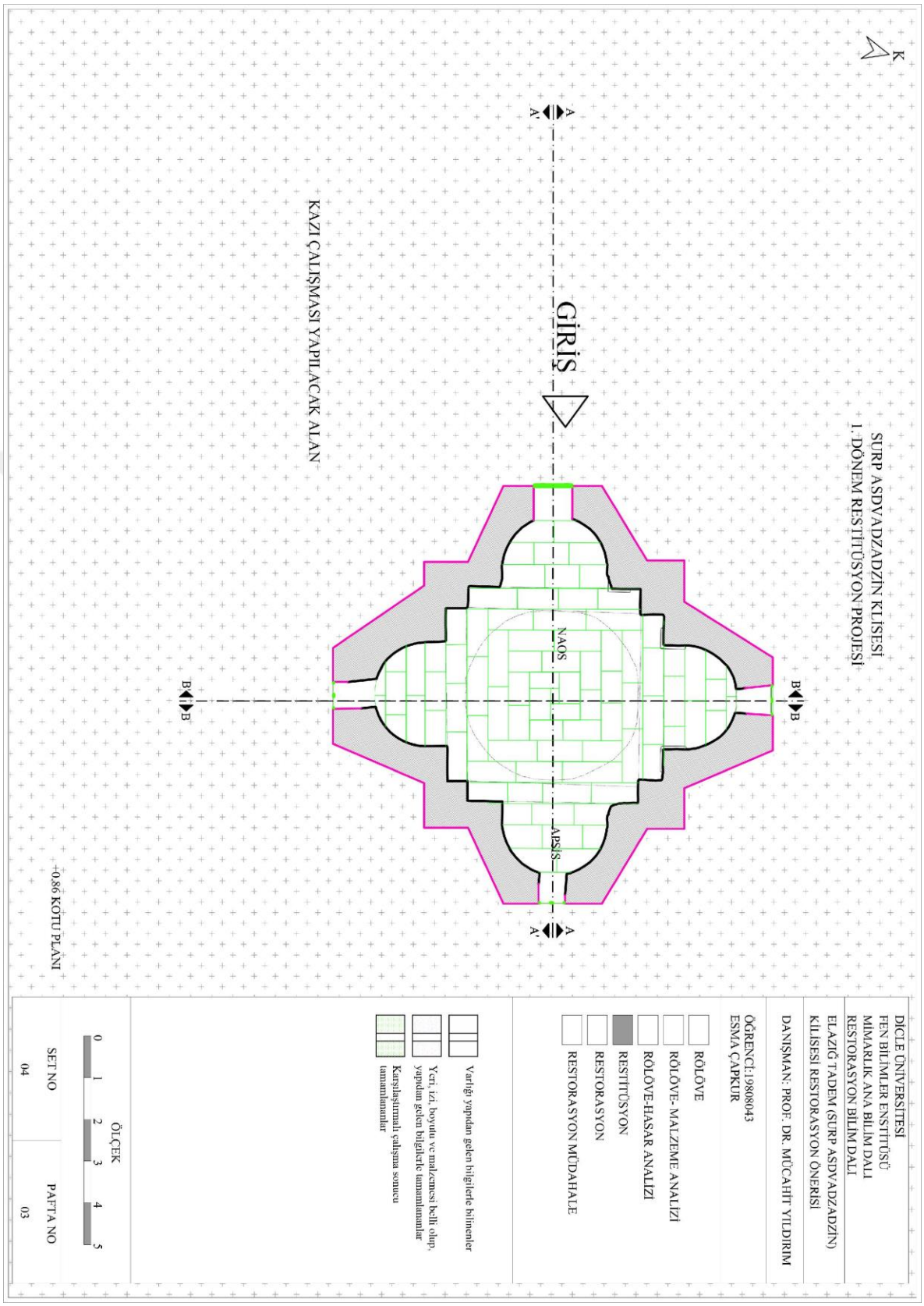
4.7.3. Restitüsyon Çizimleri

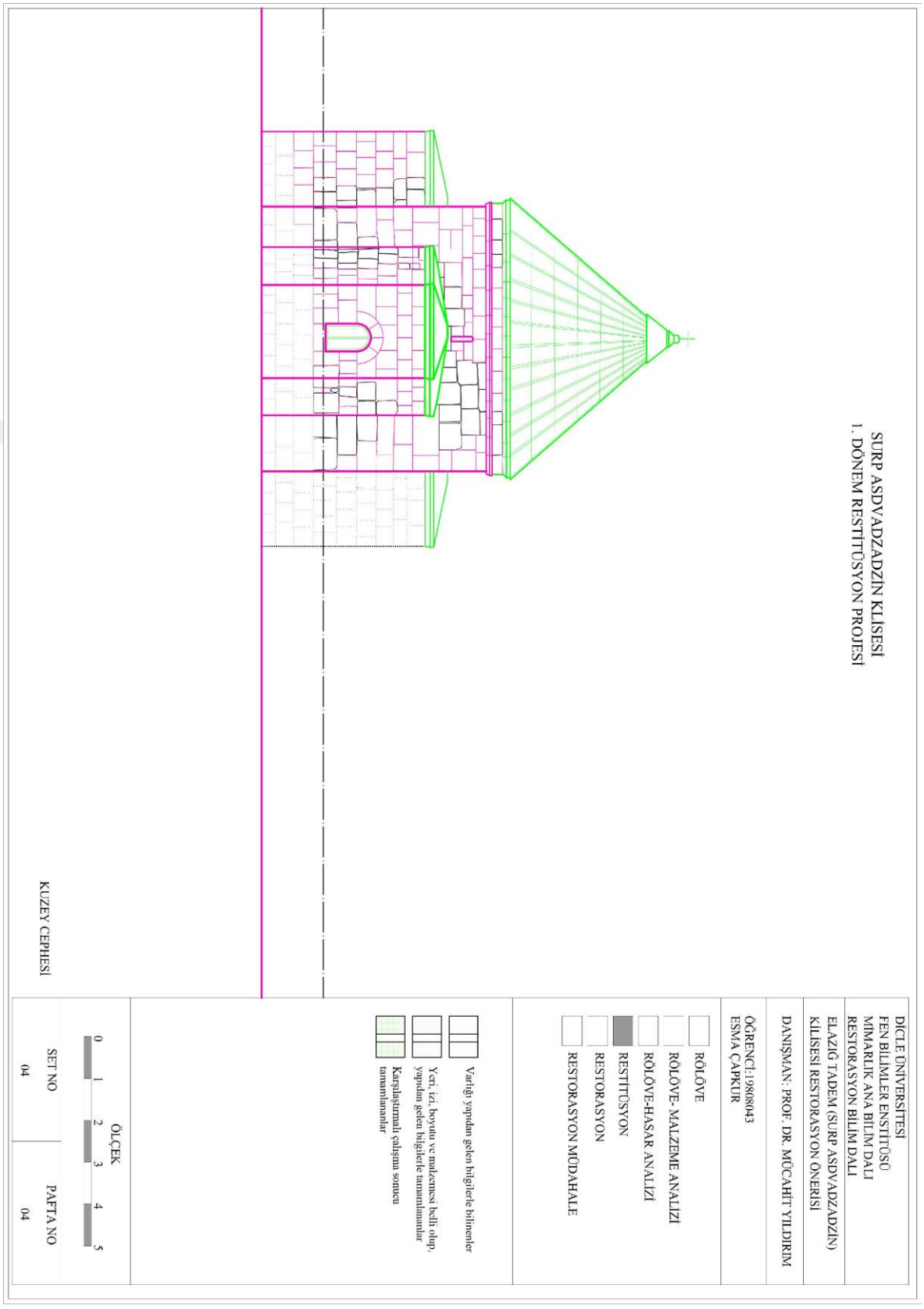
Şekil 4. 84 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Çatı Planı (Çapkur, 2023)

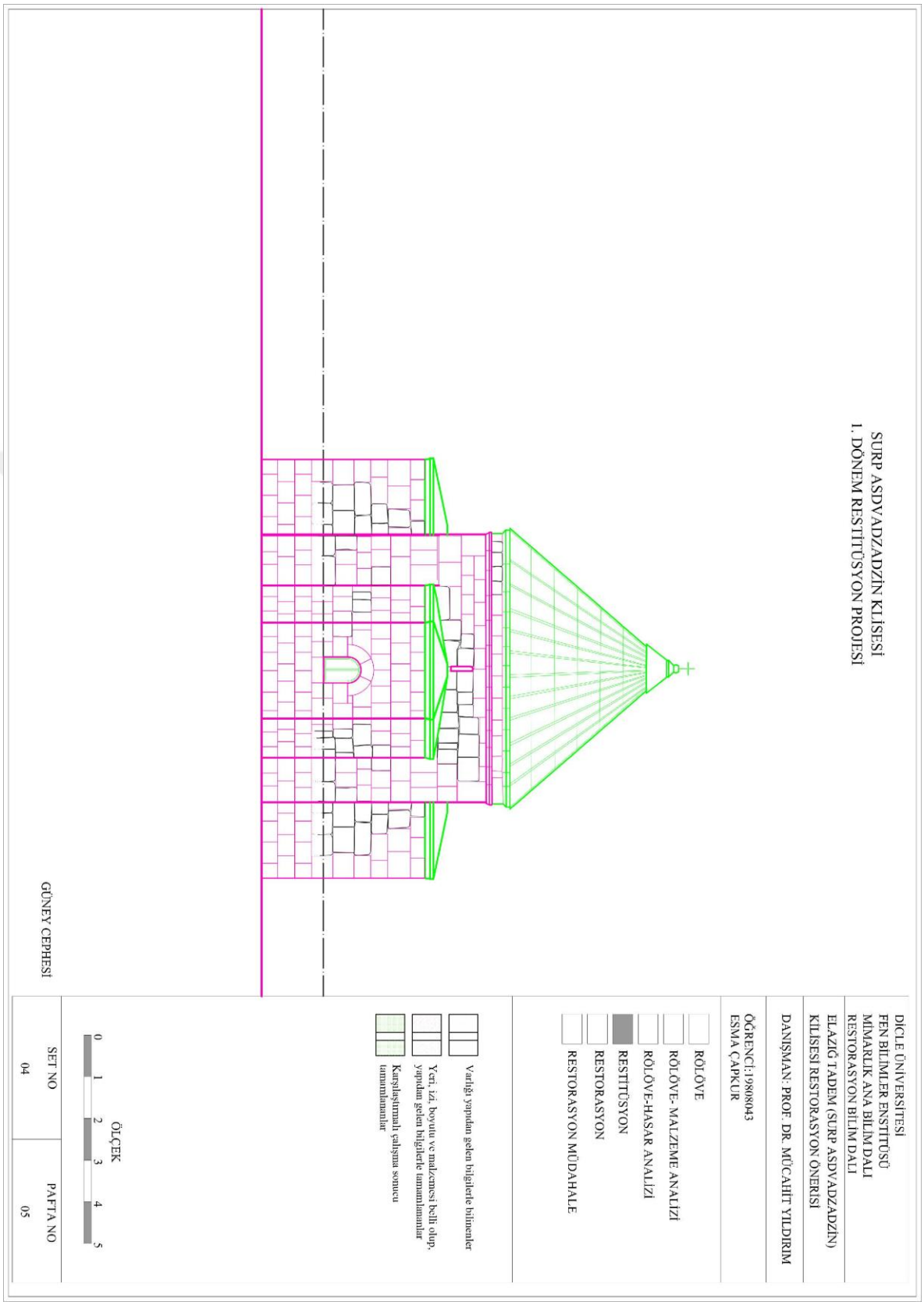
Şekil 4. 85 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 86 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

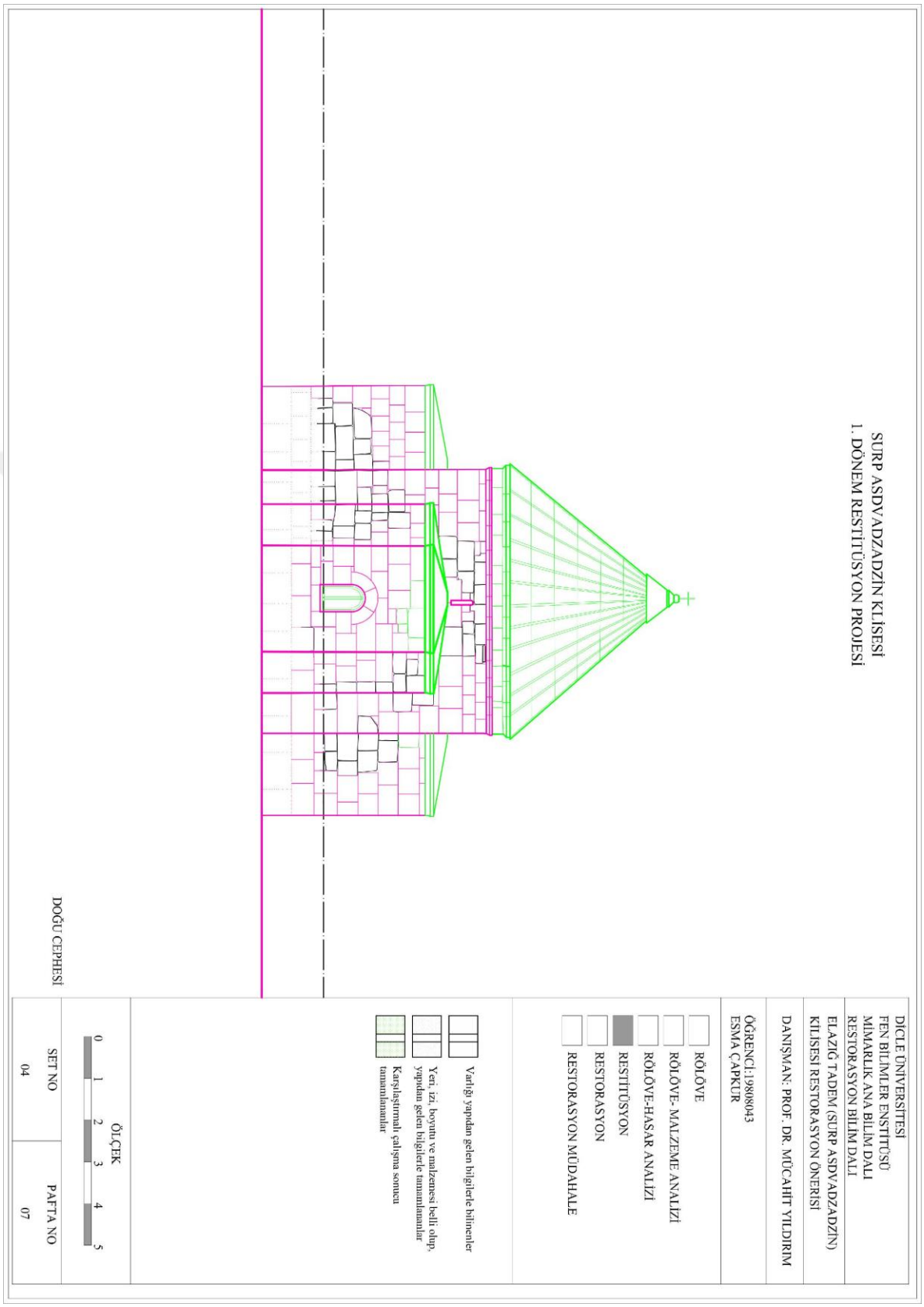

Şekil 4. 87 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

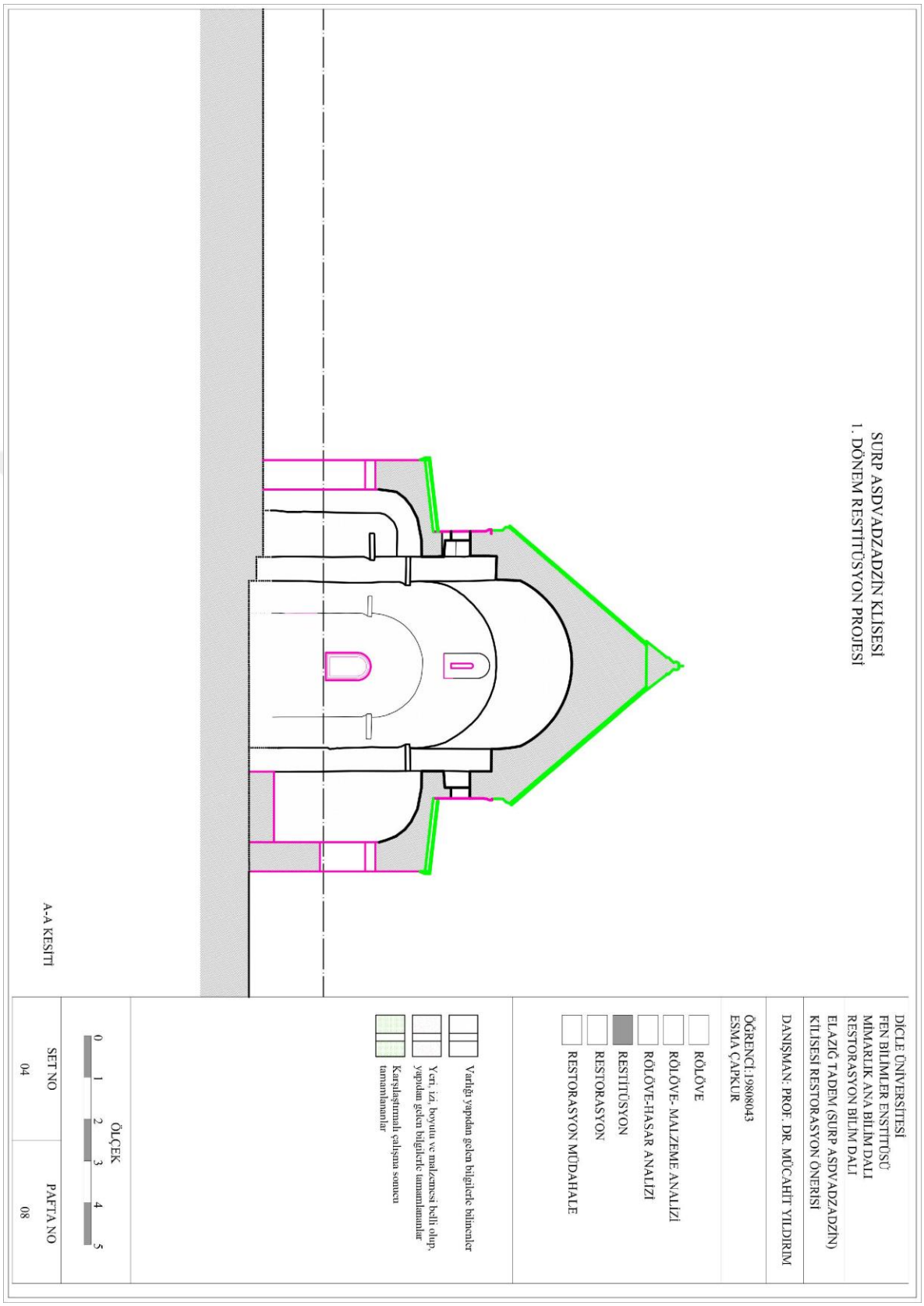

Şekil 4. 88 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

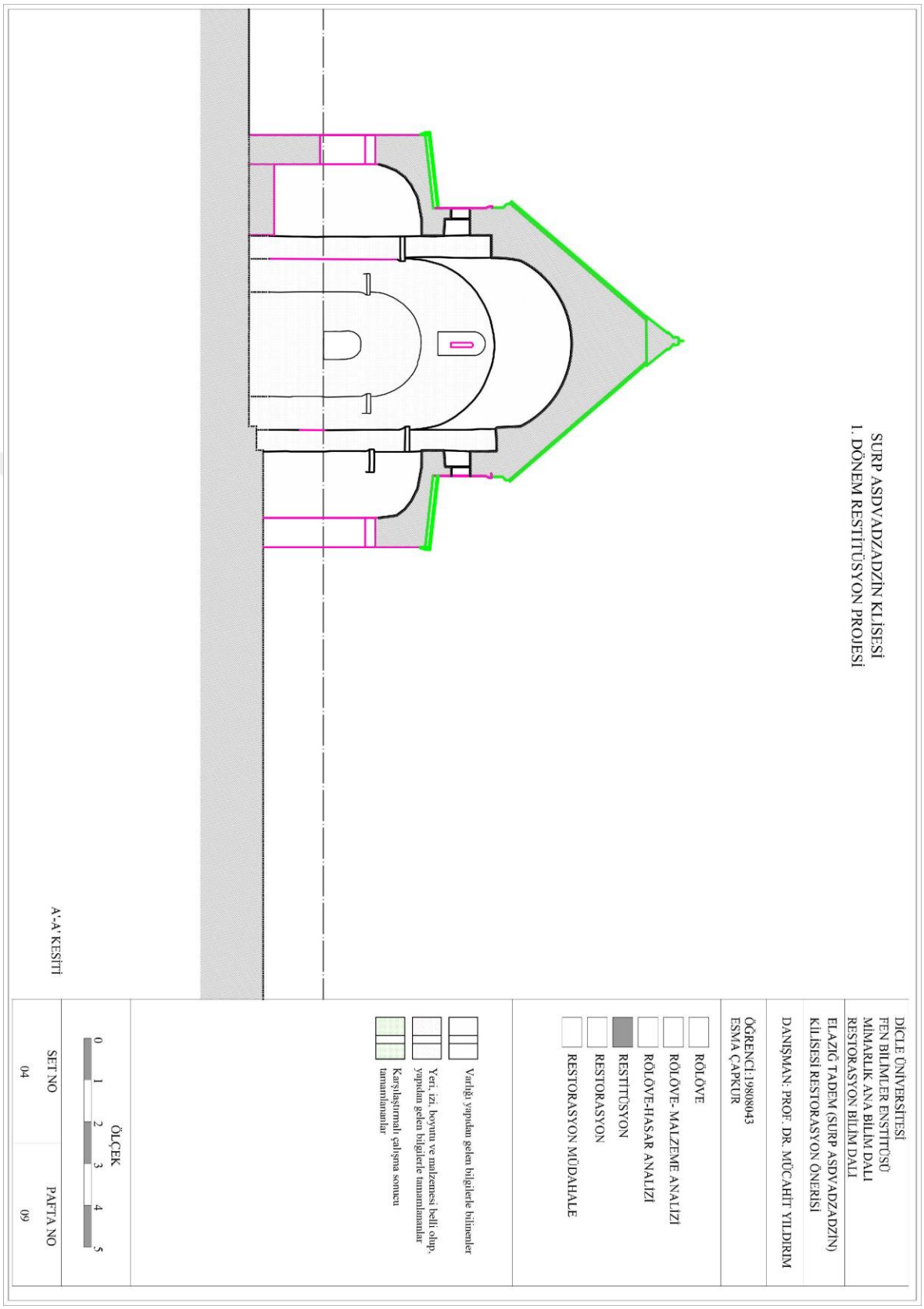
Şekil 4. 89 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restitüsyon Çatı Planı (Çapkur, 2023)

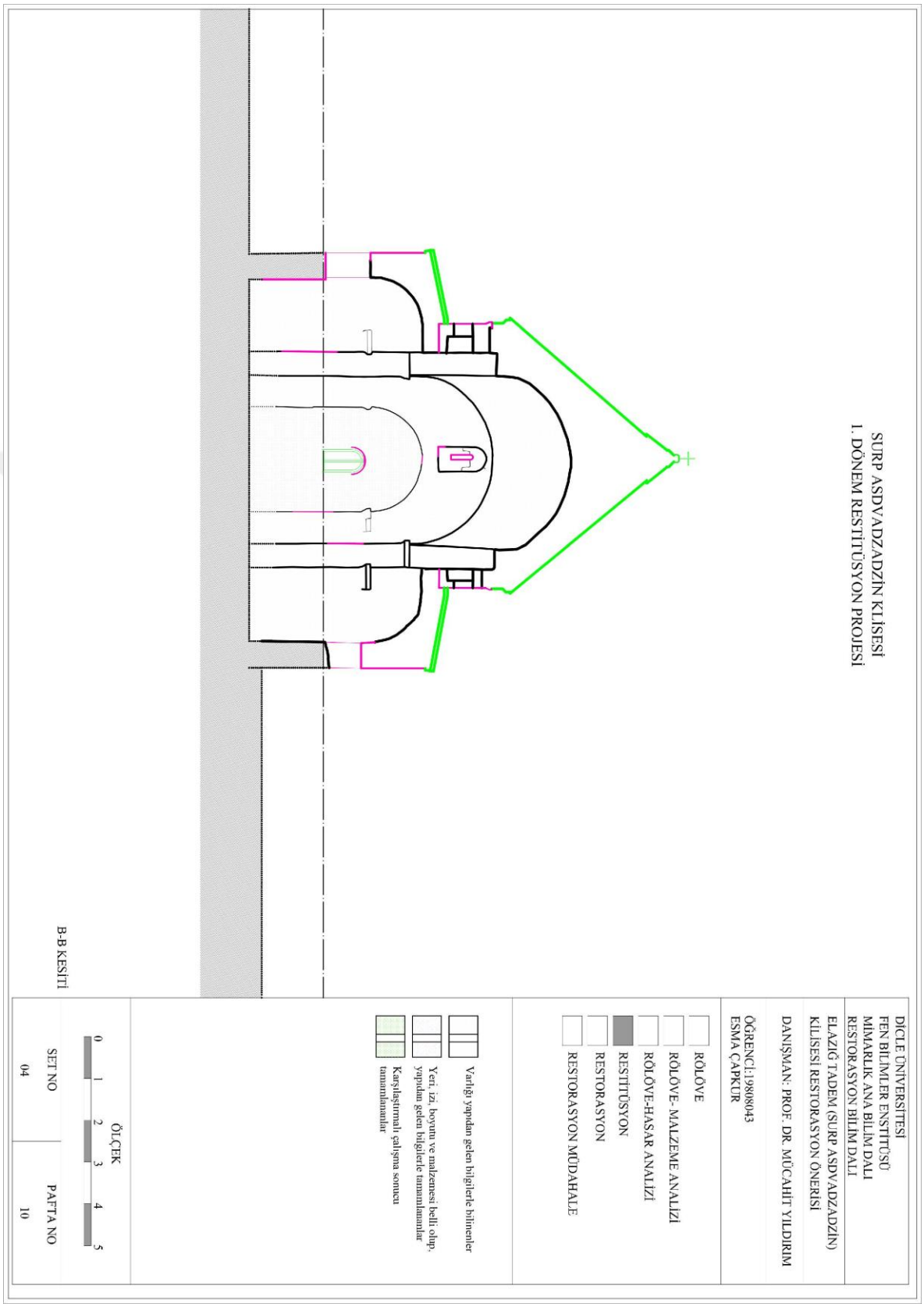
Şekil 4. 90 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

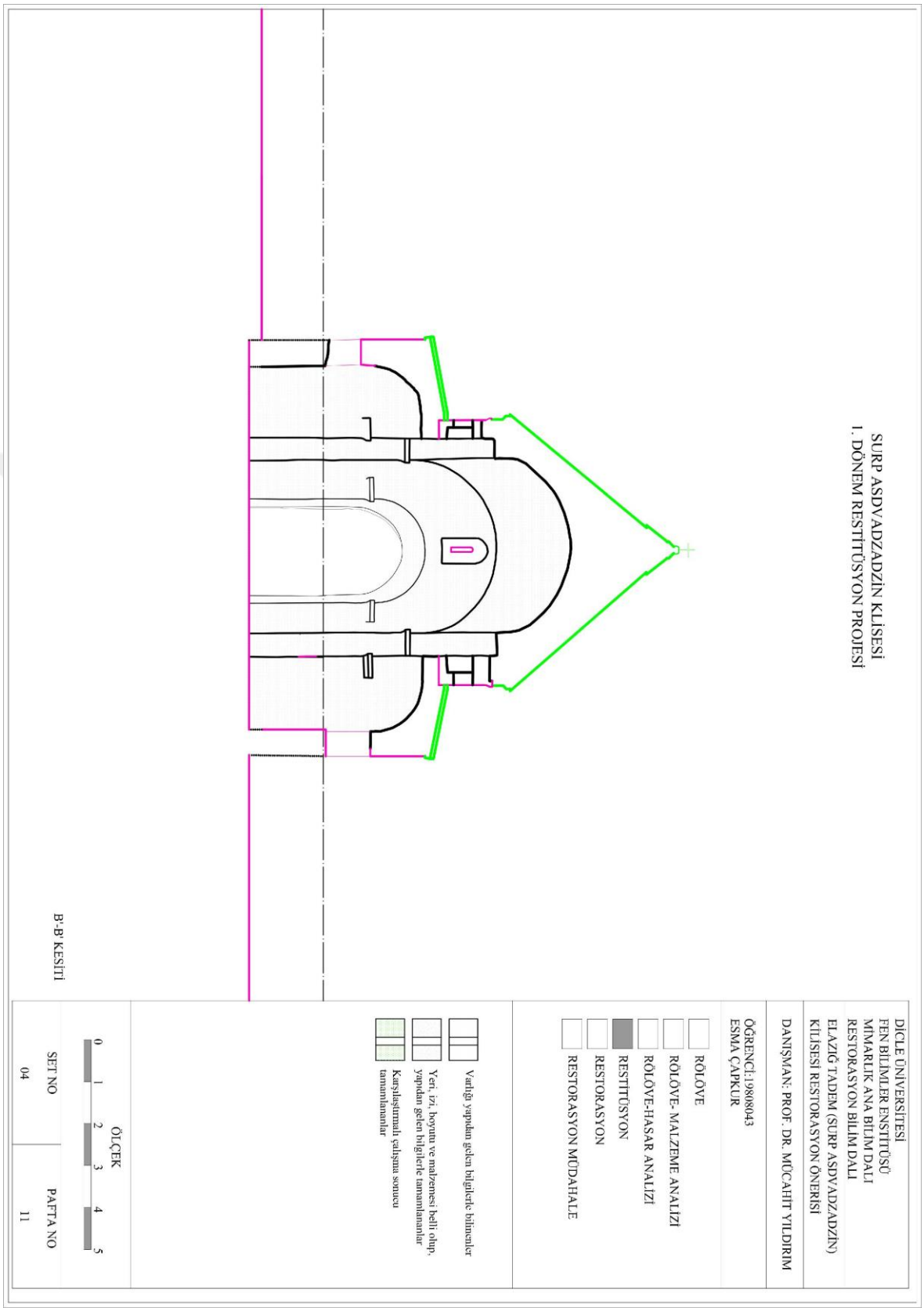
Şekil 4. 91 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

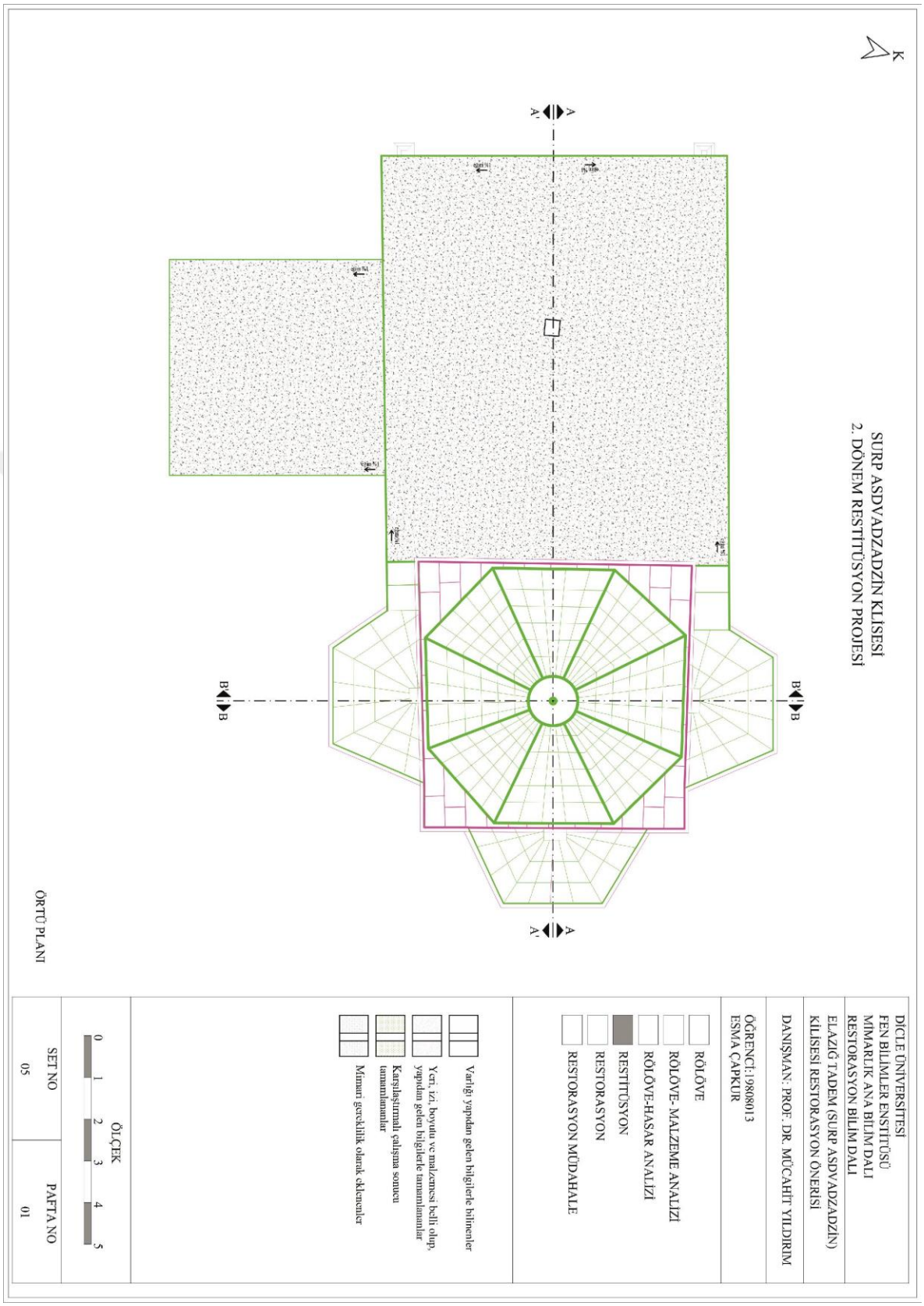
Şekil 4. 92 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon A’-A’ Kesiti (Çapkur, 2023)

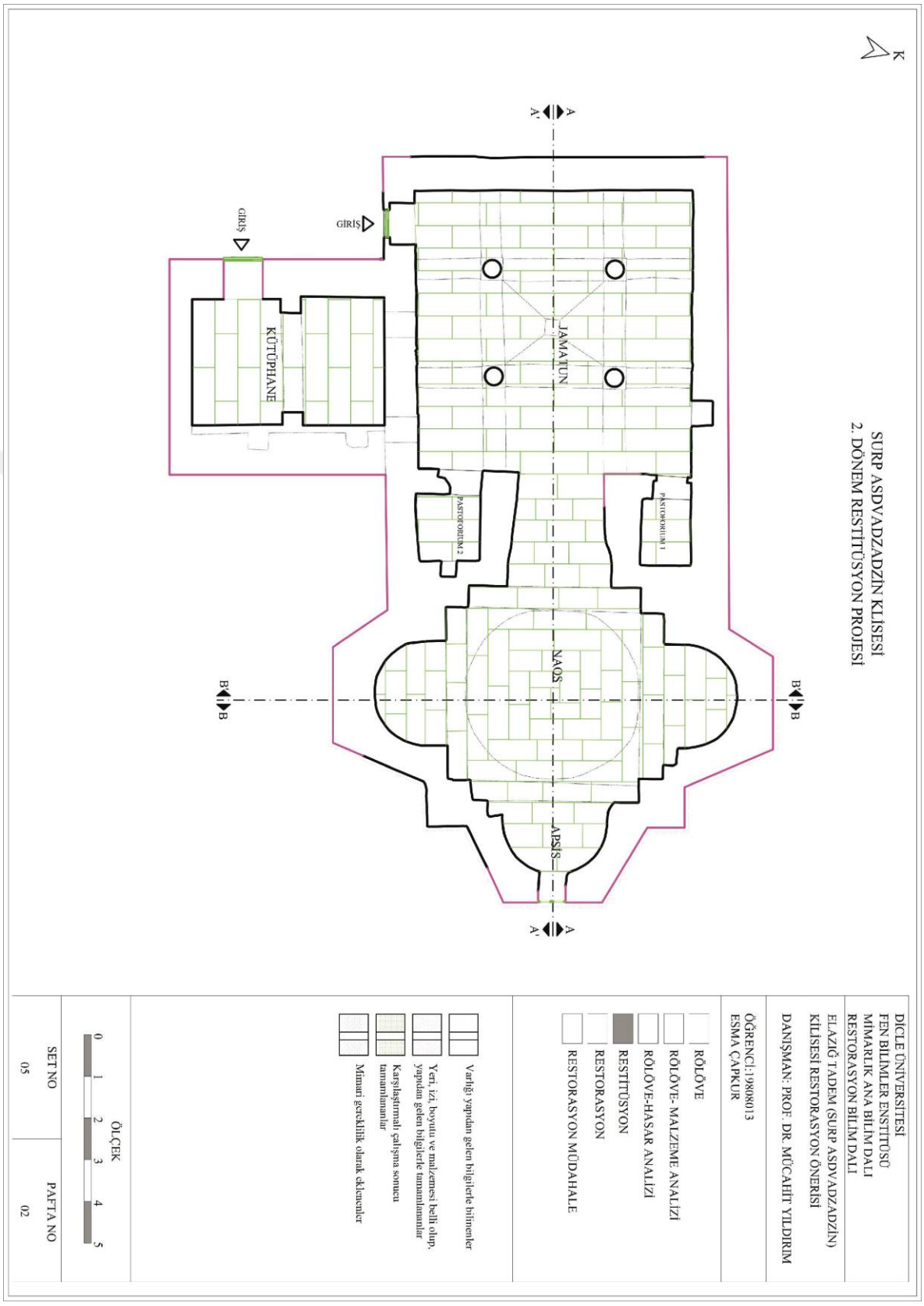
Şekil 4. 93 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

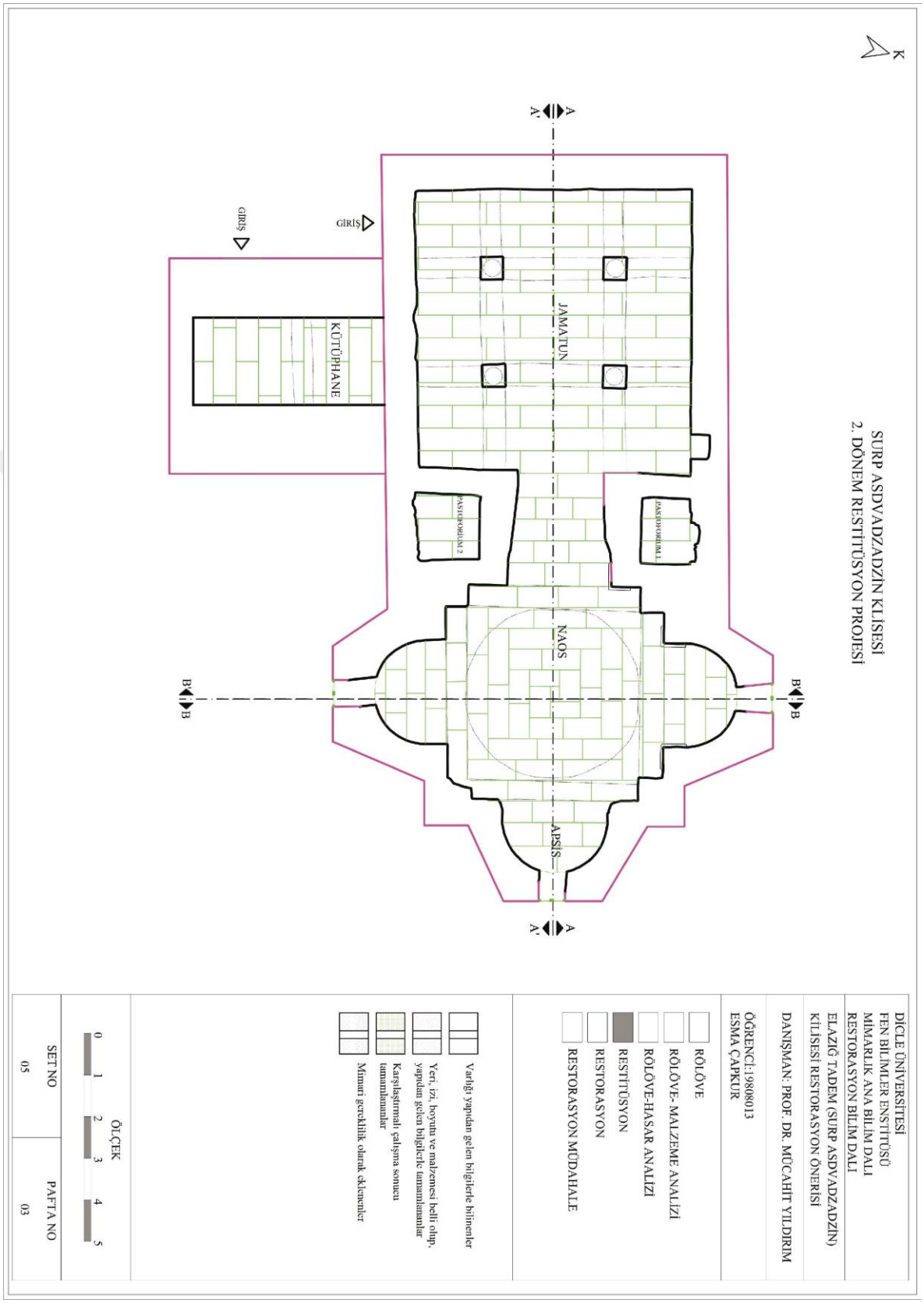
Şekil 4. 94 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 1. Dönem Restitüsyon B’-B’ Kesiti (Çapkur, 2023)

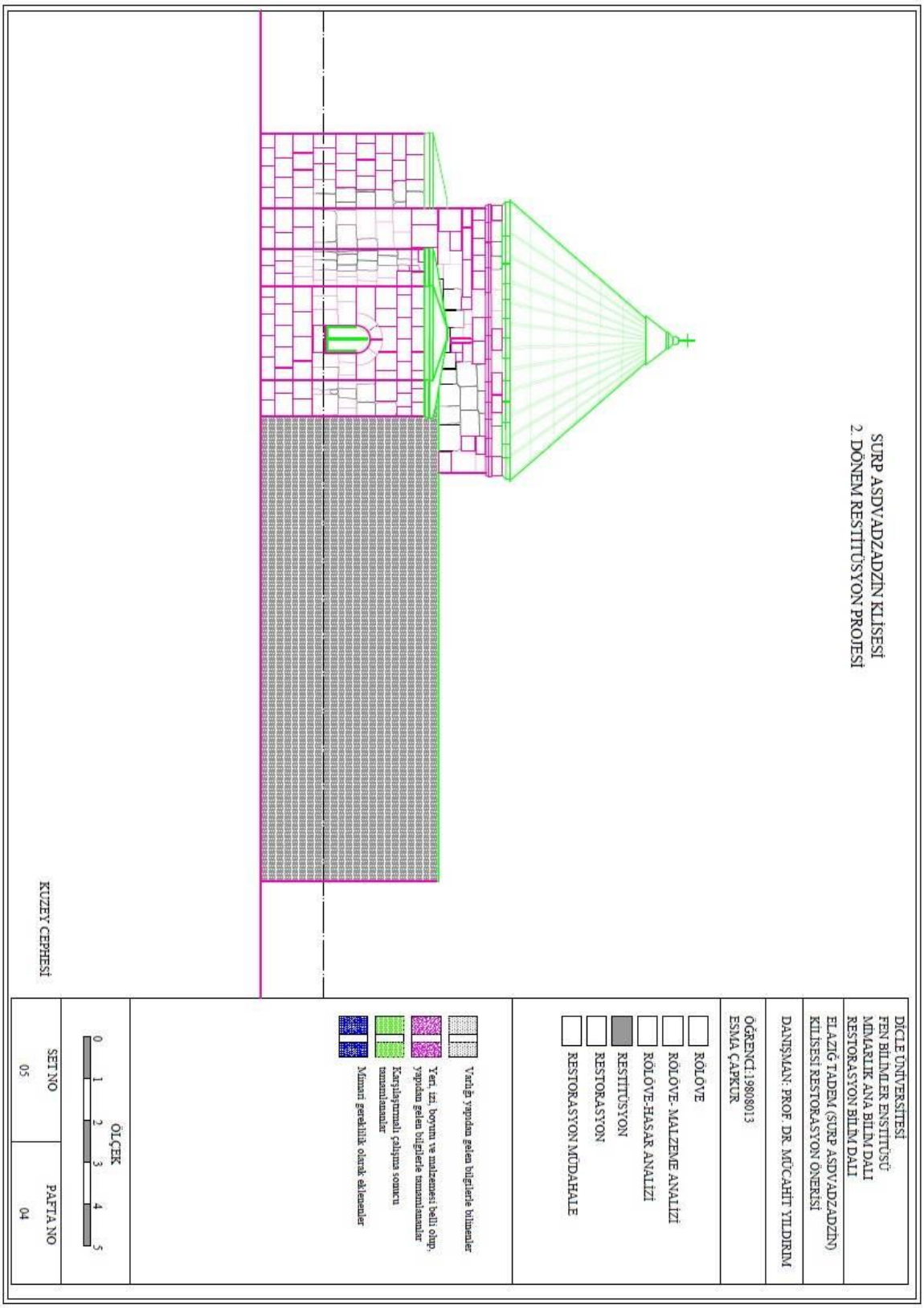
Şekil 4. 95 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Çatı Planı(Çapkur, 2023)

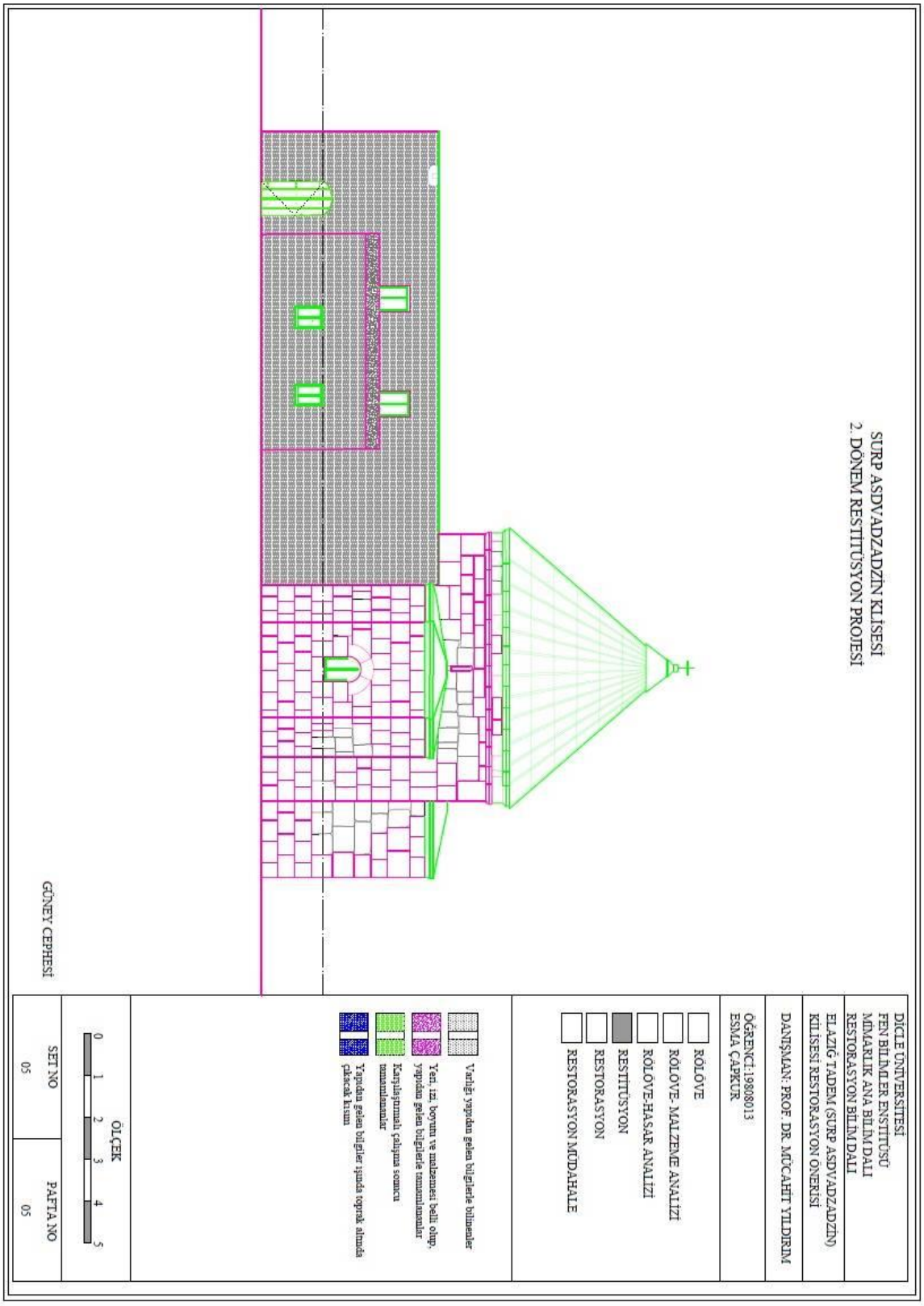
Şekil 4. 96 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

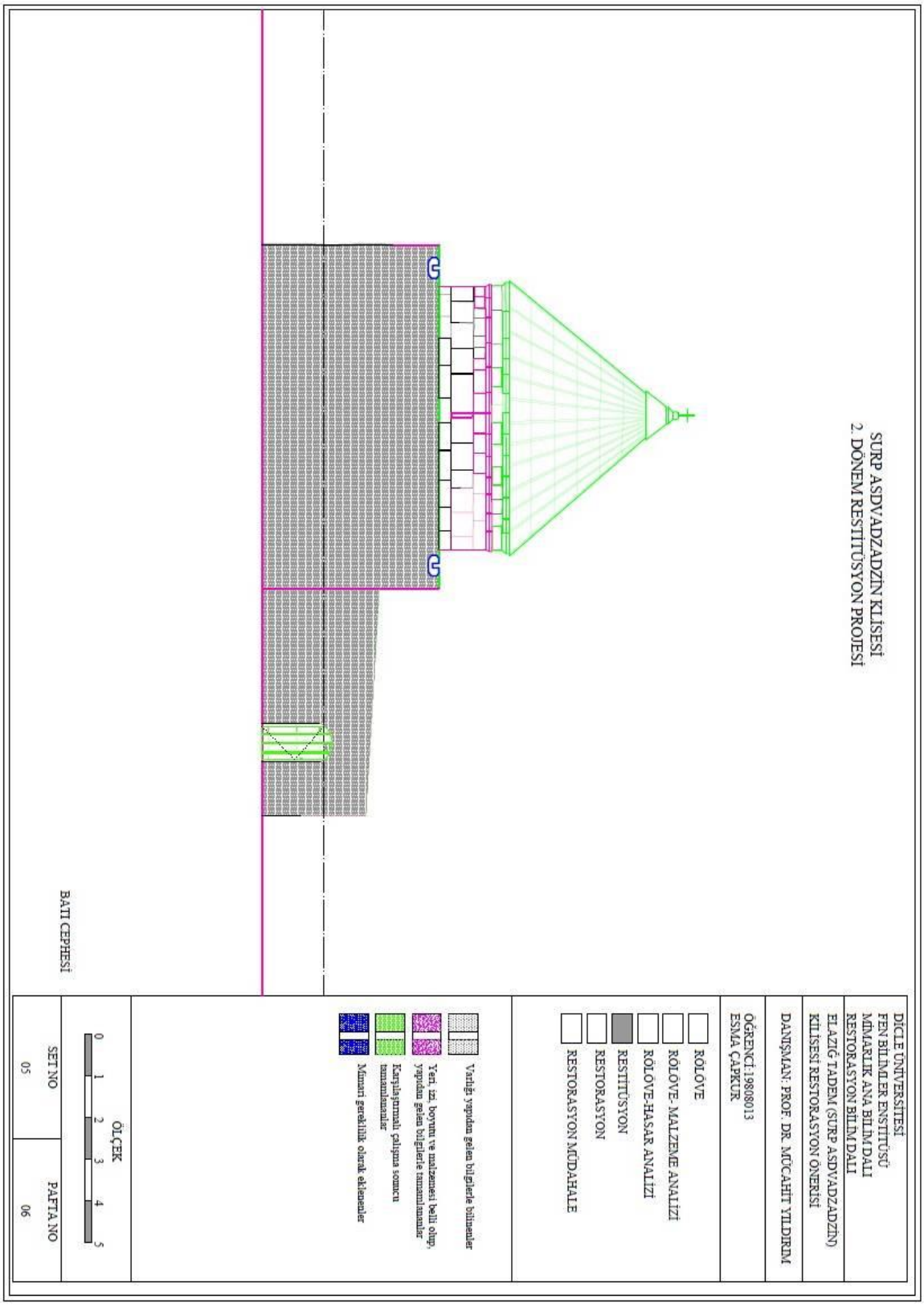
Şekil 4.97 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

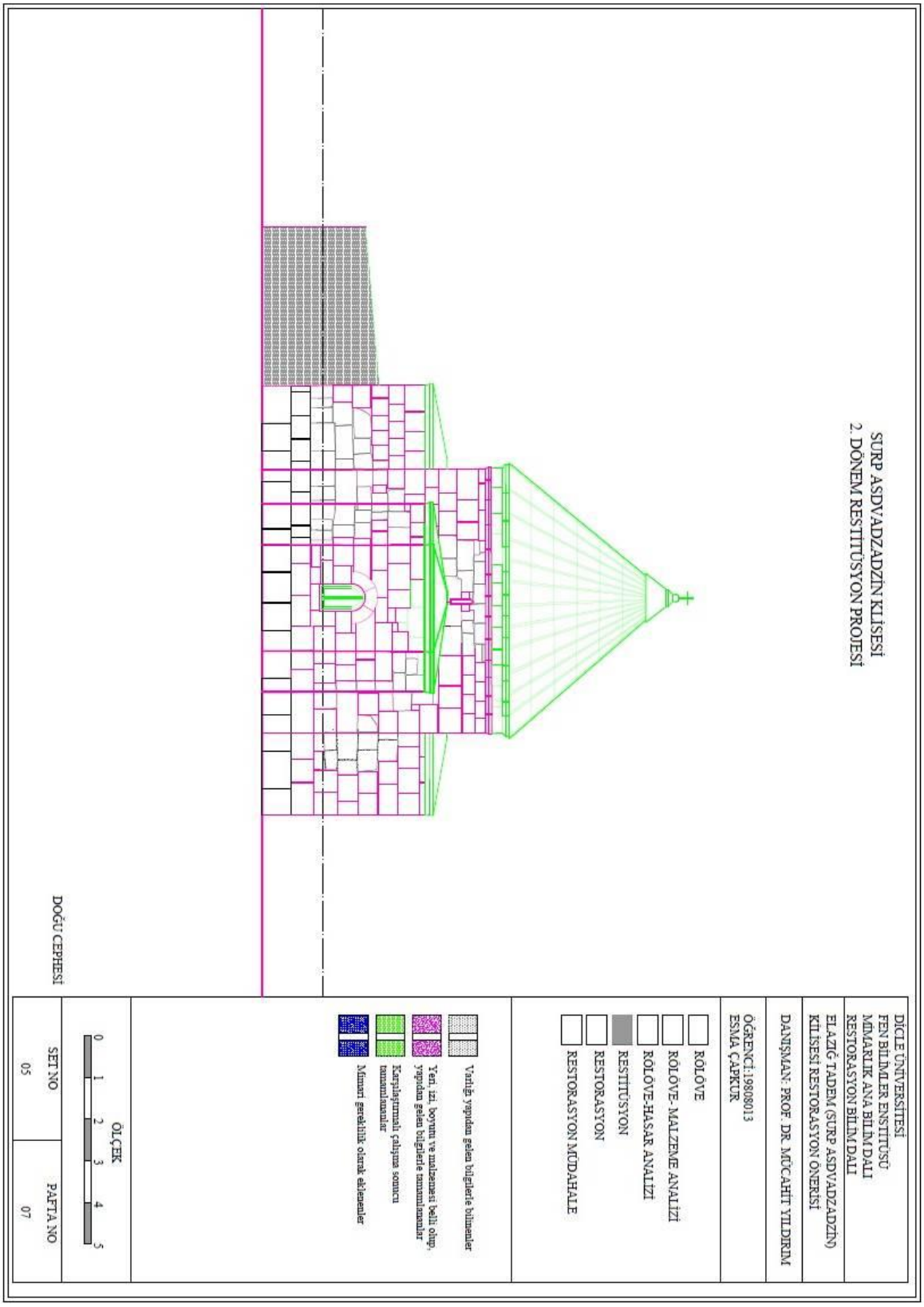
Şekil 4.98 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

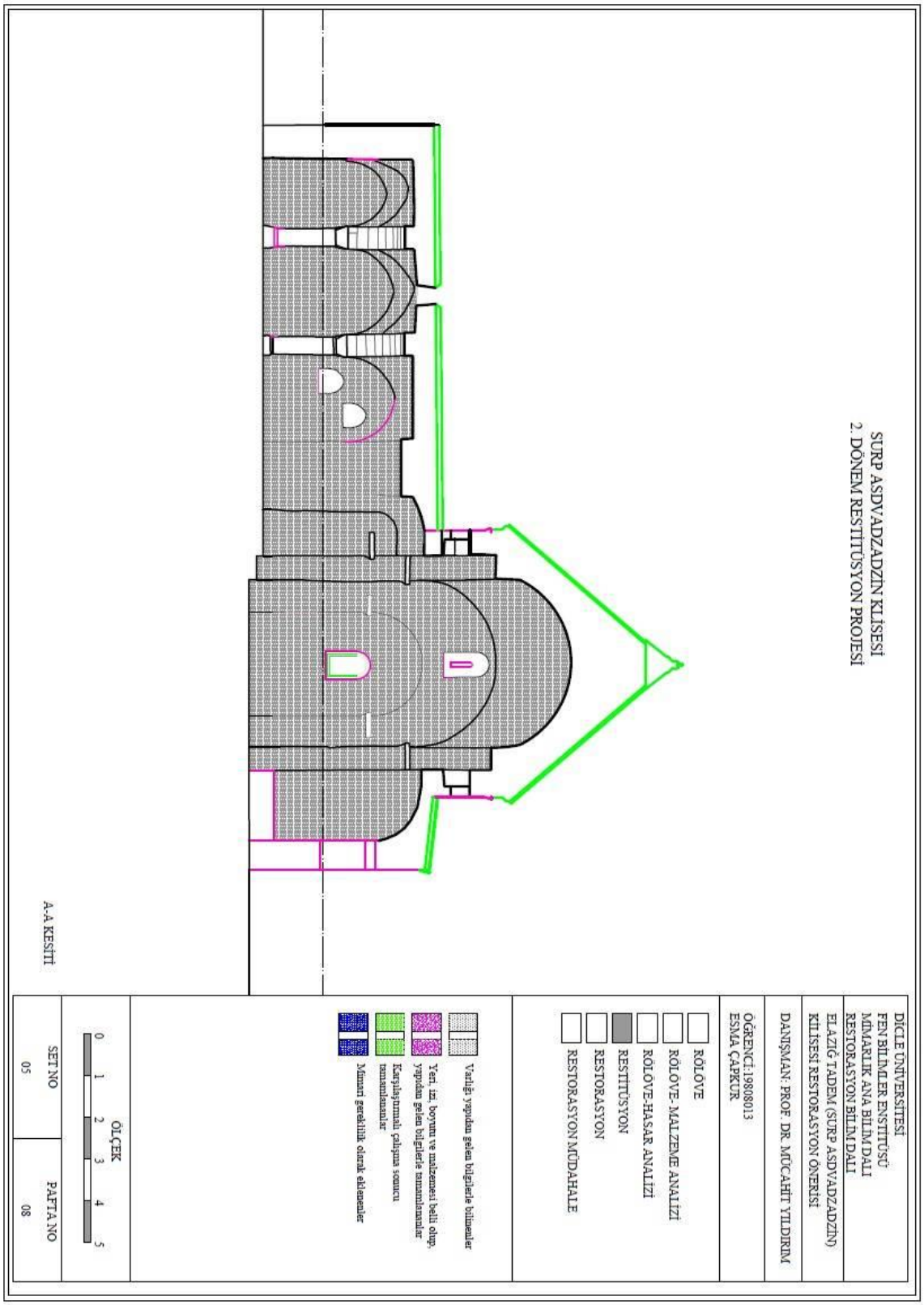
Şekil 4. 99 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

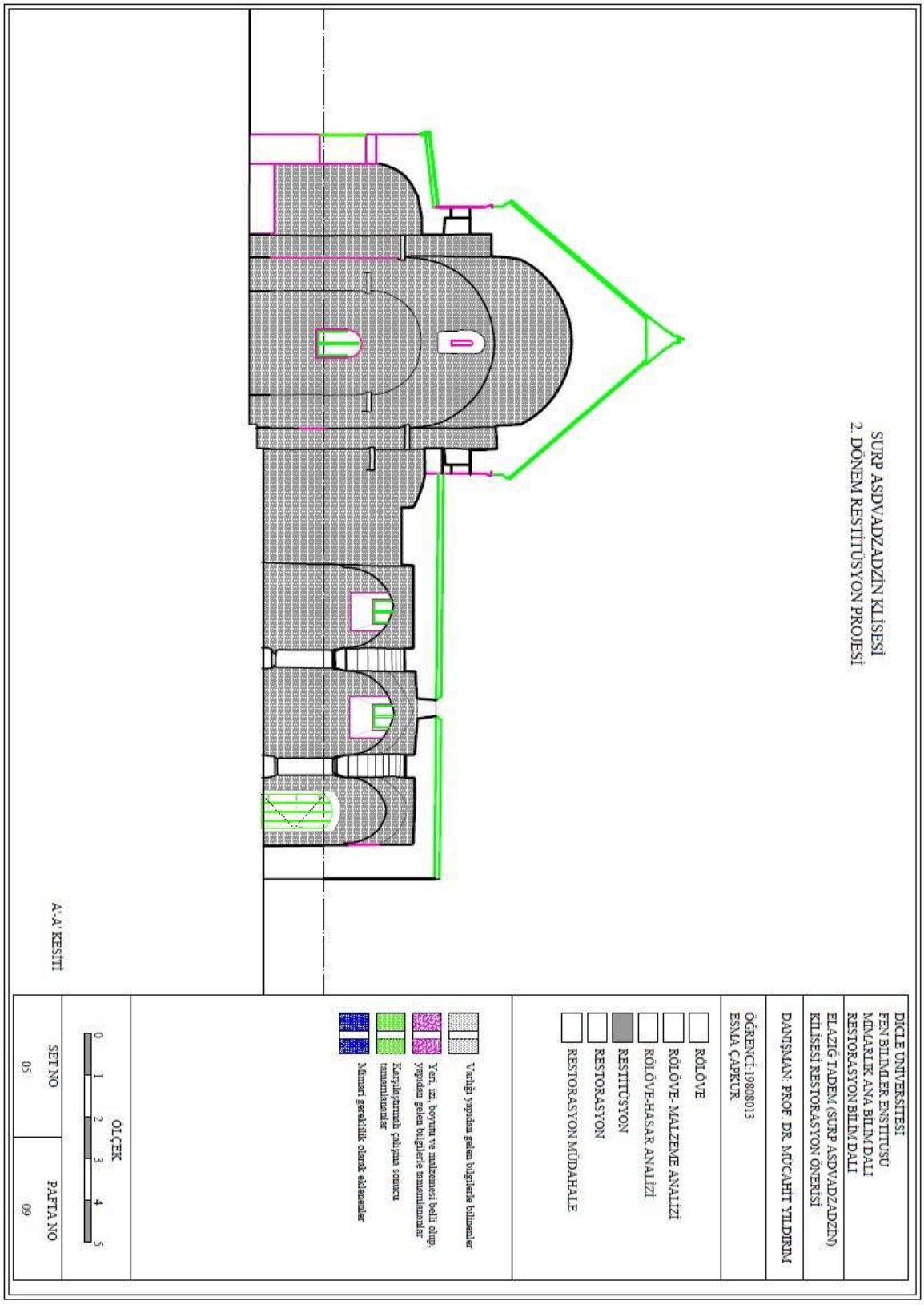
Şekil 4. 100 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

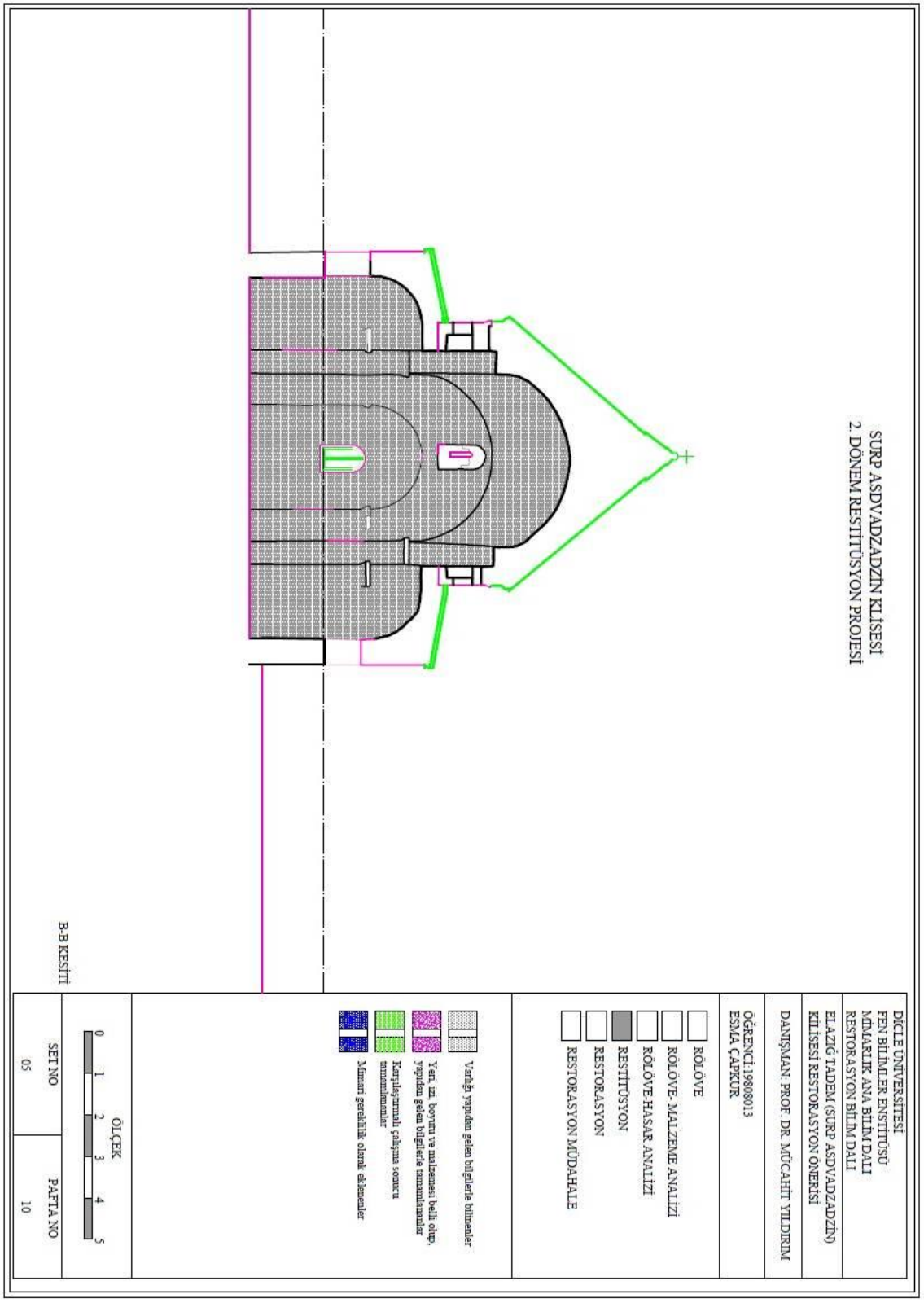
Şekil 4. 101 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

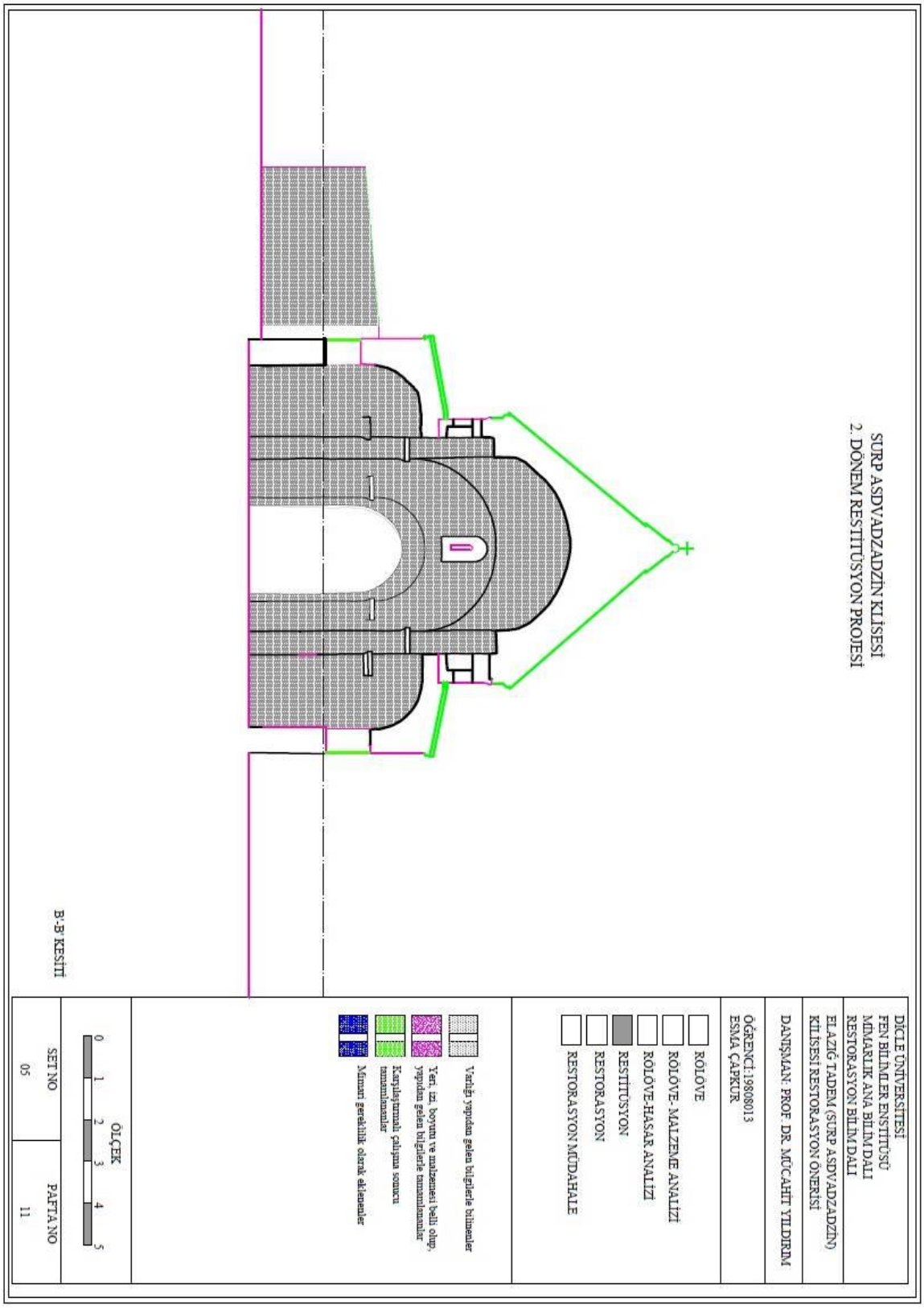
Şekil 4. 102 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 103 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 104 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 105 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi 2. Dönem Restitüsyon B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023)

4.8. Restorasyon

Yapılan araştırma ve analizler sonucunda, kilisenin bakımsız ve onarımsız kaldığı fazlasıyla yıprandığı tespit edilmiştir. Üst örtüsü,kapı ve pencereler tamamen yok olmuştur. Yapının büyük bir kısmı toprak dolgusunun altında kalmıştır. Sıva ve boyalar dökülmüştür, zeminde herhangi döşeme izine rastlanmamıştır. Çalışma kapsamında ele alınan kilise elde edilen veriler ışığında, günümüze ulaşan özgün kısımları en iyi şekilde koruyacak müdahaleler araştırılmıştır.

Restorasyon önerisi hazırlanırken, yapıdaki bozulmalar ve çevresel koşullar göz önünde bulundurulmuştur. Yapıya müze işlevi verilerek bakımının sağlanması için olumlu olacağı düşünülmüştür.

Kilisenin durumunun sağlıklaştırılması için hazırlanan restorasyon önerisi; müdahalelere yapısal araştırmalar, malzemelere ilişkin araştırmalar ve müdahaleler sürecinde benimsenecek ilkeler ile dikkat edilmesi gereken konuların tanımlanmasından oluşmaktadır.

4.8.1 Yapısal Araştırmalar

Onarım çalışmalarının ilk basamağı, ilgili izinlerin alınmasını takiben yapıda iskele kurulması ve sıva raspası yapılmasıdır. Ayrıca, araştırma sondajları gerçekleştirilerek ve kazı çalışmaları yapılarak, projenin aşamasında fark edilmeyen noktalar incelenmeli ve yeni verilere dayanarak proje kararları gözden geçirilmelidir. Bu aşamada, sıva boya raspası, zeminde ve cephelerde yapılacak kazı çalışmaları sonucunda, gerekli müdahale kararları ayrıntılandırılacaktır.

4.8.2 Malzemeye İlişkin Araştırmalar

Tadem Venk Kilisesi'nde yapılacak müdahalelerden önce, yapının kullanılan yapı malzemelerinin (taş, harç, sıva, boya vb.) tanımlanması için numuneler alınmalıdır. Bu numuneler üzerinde fiziksel, kimyasal ve mekanik analizler yapılıp malzemelerin özellikleri tahlil edilmelidir. Analiz sonuçlarına göre malzemelere yönelik müdahalelere karar verilmelidir.

Elazığ'da tarihi yapılar incelendiğinde yerel kayaç ve harçların çeşitli olduğu ve genelleme yapılamayacağı anlaşılmaktadır. Bu nedenle, Tadem Venk Kilisesi'nin onarımında kullanılacak malzemelere referans oluşturabilecek veriler, yapıdan alınacak örnekler üzerinde laboratuvar araştırmalarıyla elde edilecektir.

4.8.3 Müdahale Önerileri

Karşılaştırmalı çalışmalar ışığında çatı örtüsü, döşeme, kapı ve pencereler tamamlanacaktır. Restorasyon çalışmalarında, öncelikli hedeflerden biri, mümkün olduğu kadar orijinal yapım tekniği ve malzemelerin kullanılmasıdır. Bu şekilde, yapının mimari bütünlüğü ve plan şeması korunarak, mekânın bütünlüğü tekrar kazanılmaya çalışılır.

Müdahale önerileri; sağlamlaştırma, temizlik, yenileme ve yeniden yapma, ve işleve bağlı müdahaleler altında değerlendirilmiştir.

4.8.3.1 Sağlamlaştırma

Sağlamlaştırma, "anıtın malzemesinin, strüktürel sisteminin veya üzerinde yer aldığı zeminin güçlendirilmesidir" (Ahunbay, 2009, s.90). Restorasyon çalışmaları sırasında açılacak bölgelerde veya cephedeki bezeme elemanlarında, taş malzemelerin atmosfer etkilerinden korunması amacıyla sağlamlaştırmaya ihtiyaç duyulabileceği düşünülmektedir. Bu durumda, taş malzemelerin önemli ve özel ayrıntılara sahip olan plastik öğelerinin zayıf noktalarının, koruma kimyacılarının belirleyeceği özel karışımlarla sağlamlaştırıcı malzeme uygulamasıyla dayanımlarının artırılabileceği öngörülmektedir. Uygulama yöntemi ise uzmanlar tarafından belirlenecek tekniklerle (püskürtme, fırça veya vakumla) kontrol edilecektir (Ahunbay, 2009).

Mevcut kısımların korunduğu bölgelerde; çalışılırken bağlayıcılığı zayıf ve dekompoze olmuş derzler temizlenerek, yeniden yapılacaktır. Derz çalışmasının yeterli olmadığı yerlerde öncelikle derz altı dolgusu yapılacak ardından derz yapılacaktır, ayrıca çatlaklarda gerekli derz ve enjeksiyon çalışması yapılacaktır. Kazı çalışmalarıyla açığa çıkan yüzeylerde mekanik temizlik ve derz çalışması yapılacaktır. Gerekli görülen yerlerde çürütme ve tamamlamalar yapılacaktır. Projede belirtilen ölçülerde metal desteklerle sütunlar desteklenecektir ve gergi yapılacaktır.

4.8.3.2 Cephe temizliği

Temizlik işlemi, konservatörler tarafından yapılacak inceleme sonuçlarına dayanarak belirlenecek yöntemlerle ve uzman ekiplerle özenli bir şekilde gerçekleştirilecektir. Analiz sonuçlarına göre, taşın yapısına uygun mekanik veya kimyasal yöntemlerin gerektiği bölümlerde uygulanabileceği düşünülmektedir.

Yapının yakın çevresinde ve yapı bünyesinde kazı çalışmaları yapılacaktır. Düzleminden çıkmış olan duvar taşları, çizimlerde belirtilen noktalarda sökülerek belirtilen kotlarda yeniden düzenlenecektir. Sökümden çıkan veya arazide bulunan taşlar ıslah edilerek uygun duvar sıralarında yeniden kullanılacaktır. Mevcut duvarda mekanik temizlik ve derz çalışması yapılacaktır Köklenmiş bitkiler kökleriyle birlikte çıkarılacak ve yapı üzerinde ve yakın çevresinde bulunan bitkiler ilaçlama yapılarak temizlenecektir.

4.8.3.3 Yenileme ve yeniden yapma

Yenileme renovasyon anlamına da gelmekte ve yeni işlev vermeyi, bu işlev doğrultusunda yapılan müdahaleleri içermektedir. Yeniden yapma ise rekonstrüksiyonu ifade etmektedir. Burada Tadem Kilisesinin yeniden inşasını gerektirecek bir durum yoktur. Sadece reintegrasyonlar ele alınmalıdır.

Bu aşamada, yapının özgün özellikleri günümüze ulaşmayan ancak işlevsel olarak yeniden yapılmaları gereken döşeme kaplaması, yağmur iniş boruları ve oluklar, iç mekân sıvası, pencere, kapı ve metal berkitme elemanlarının nitelikli ve yapıyla uyumlu malzemelerle yeniden yapılması hedeflenmektedir.

İç mekân döşemesine yapılan kazılarda özgün döşemeye rastlanması sonucunda benzer taş ve teknikle yeniden yapılması önerilmektedir. Restorasyonun ön hazırlık aşamasında yapılacak analiz sonuçlarına göre, yenide yapılacak duvar sıralarında kullanılan taşlar uygun harç karışımıyla yeniden örülecektir.

Kubbe üzerinde çatı örtüsü kullanılırken öncelikle sıkıştırılmış toprak ile doldurulduktan sonra kalınlığı 3 cm olan birbiri üzerine geçmeli taşlar ile kaplanacaktır. Jamatun kısmı için çağdaş teknikler kullanılarak eğimli ve kubbe taş kaplaması ile yapılması önerilmiştir.

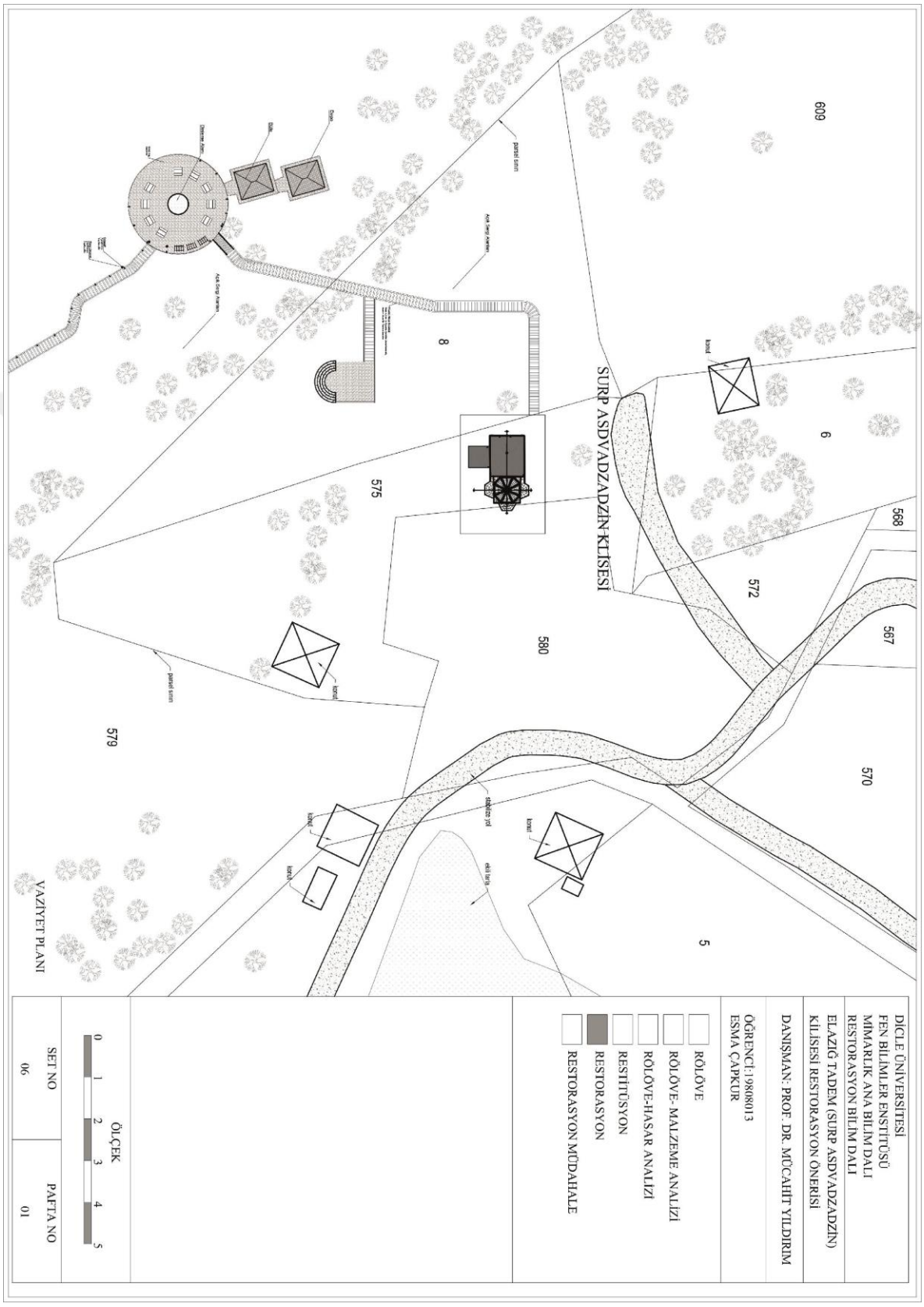
Giriş kapısı ve pencerelerde projede belirtilen şekilde ahşap olarak tamamlanacaktır.

4.8.3.4 İşleve bağlı müdahaleler

Venedik Tüzüğü‟nün 5. Maddesi‟nde de belirtildiği gibi; "*anıtların korunması, onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir. Ancak, bu nedenle yapının planı ve süslemesinin değiştirilmemesi, bu sınırlar içerisinde işlev değişikliğinin gerektirdiği değişikliklerin tasarlanması gerekmektedir*." (Erder, 1977)

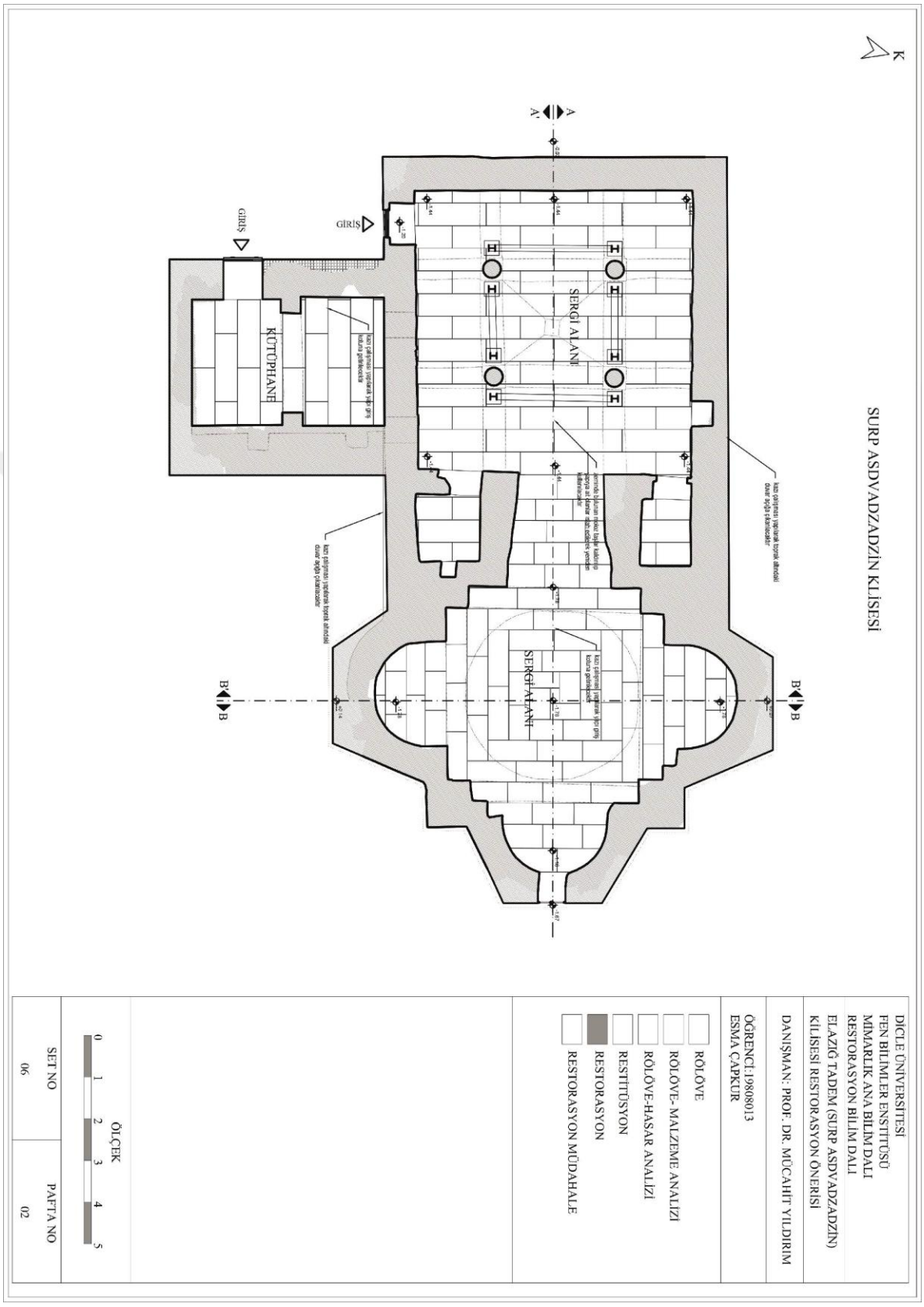
Yeni işlev önerisi getirilirken yapının yeniden kilise olarak kullanılması ya da müze yapısına dönüşmesi üzerinde durulmuştur. Yapılan gözlemlerde kilisenin cemaatini kaybetmiş olması ve müze işlevi verilmesinin yapının, etkin bir şekilde kullanılmasına bu sebeple de bakım ve onarımlarının yapılıp kırsal turizme katkı sağlayacağından müze işlevinin verilmesi uygun görülmüştür.

4.8.3 Restorasyon Projesi

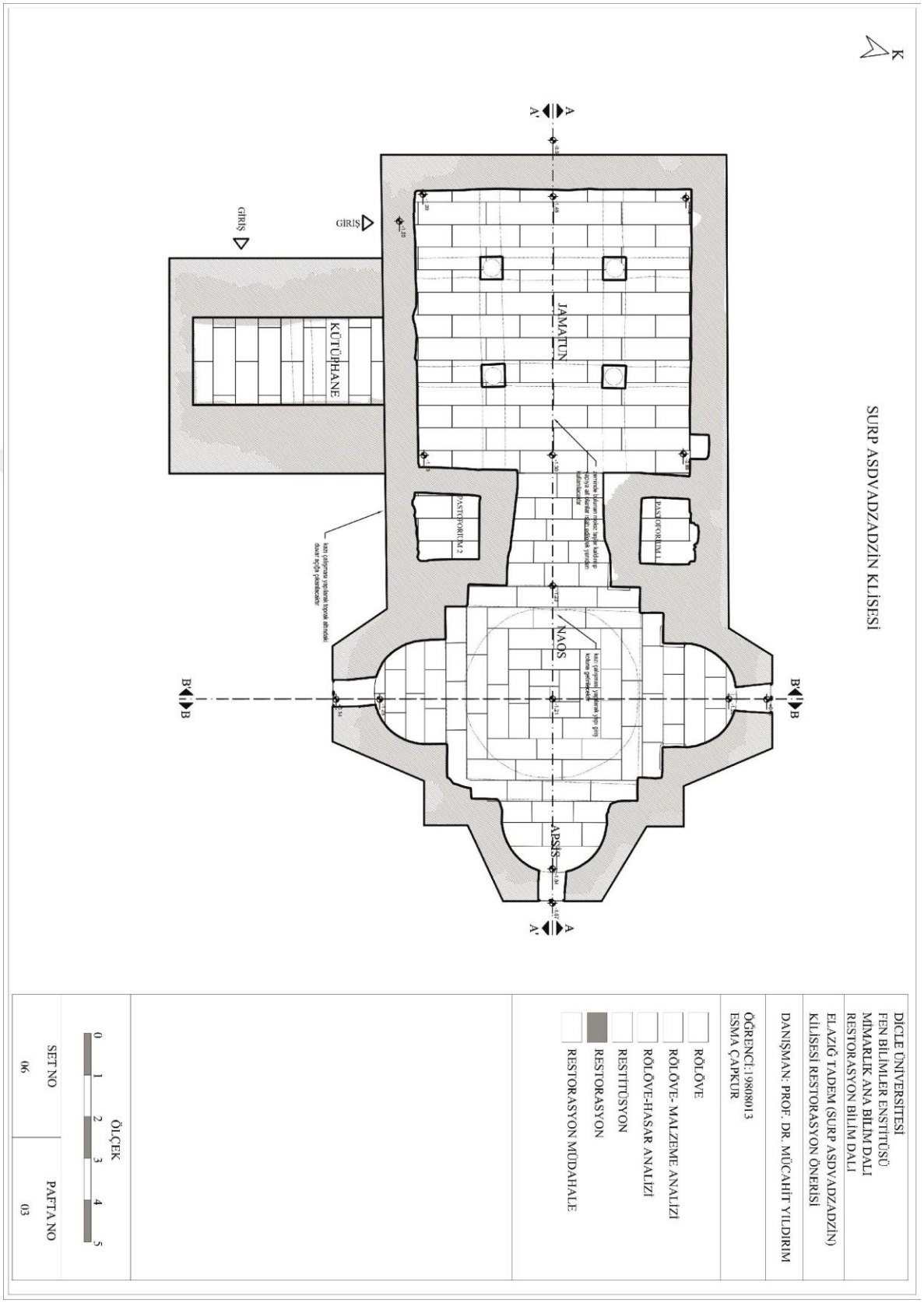

Şekil 4. 3 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Vaziyet Planı (Çapkur, 2023)

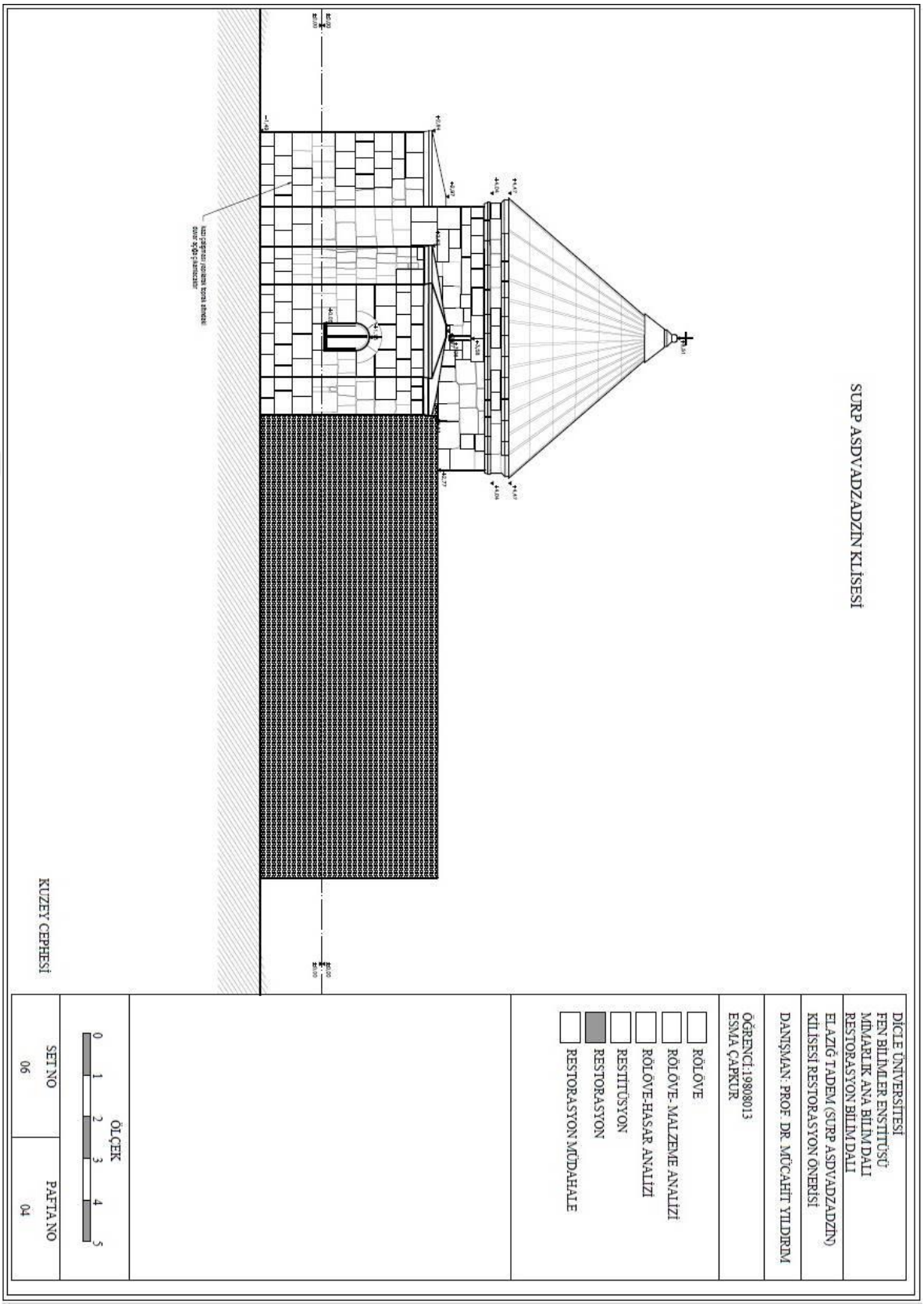
Şekil 4. 4 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Çatı Planı (Çapkur, 2023)

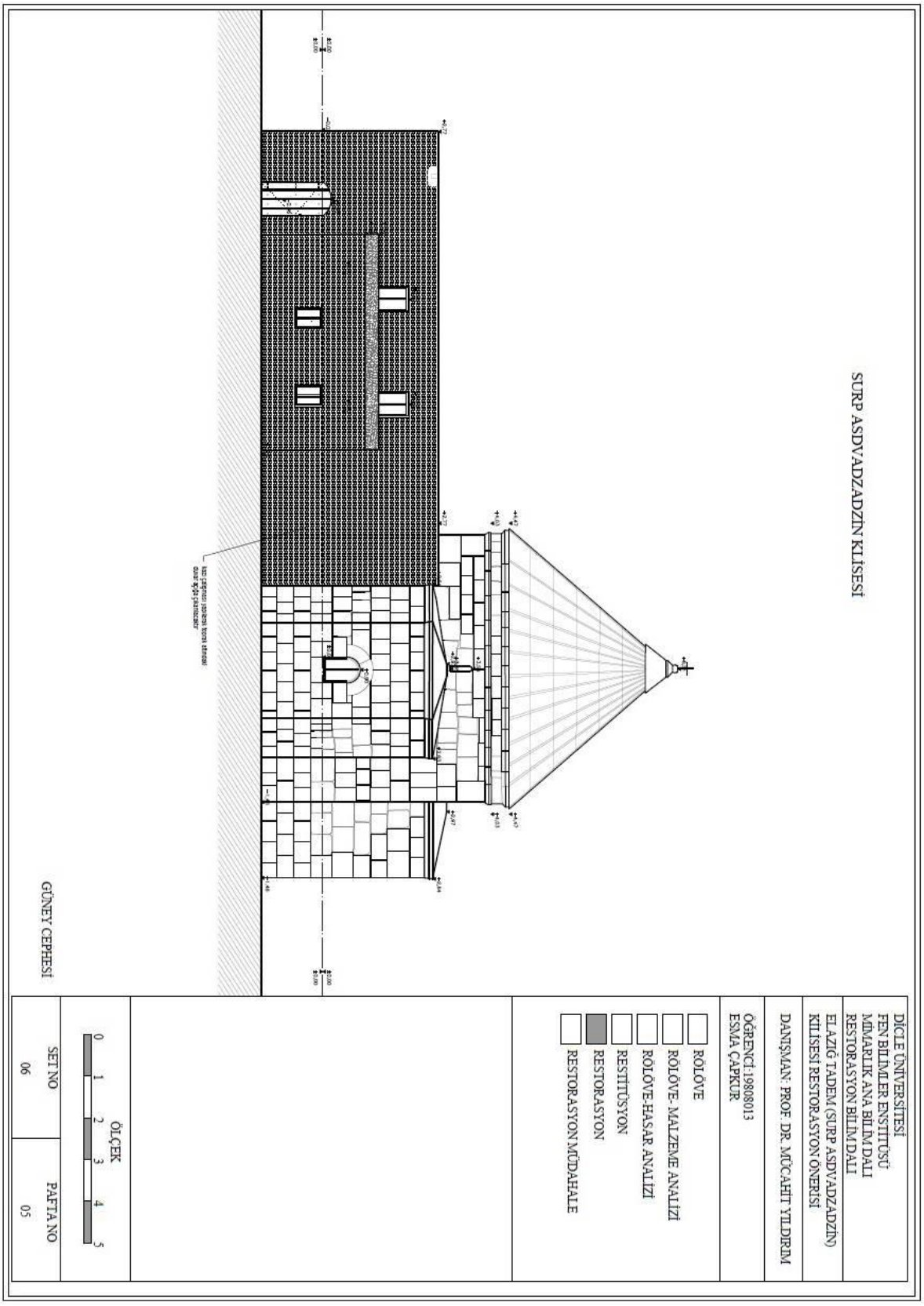
Şekil 4. 108 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

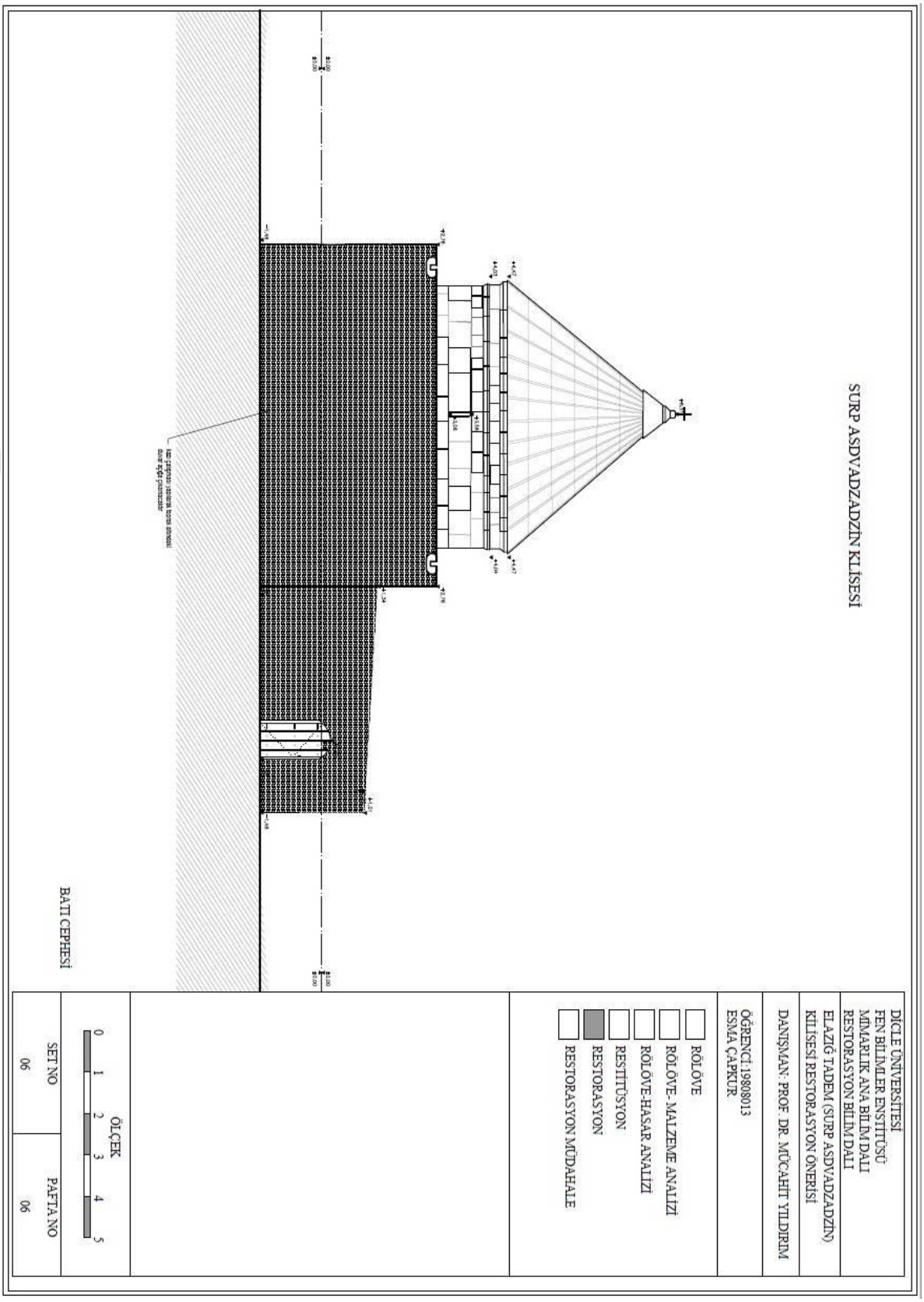
Şekil 4. 109 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

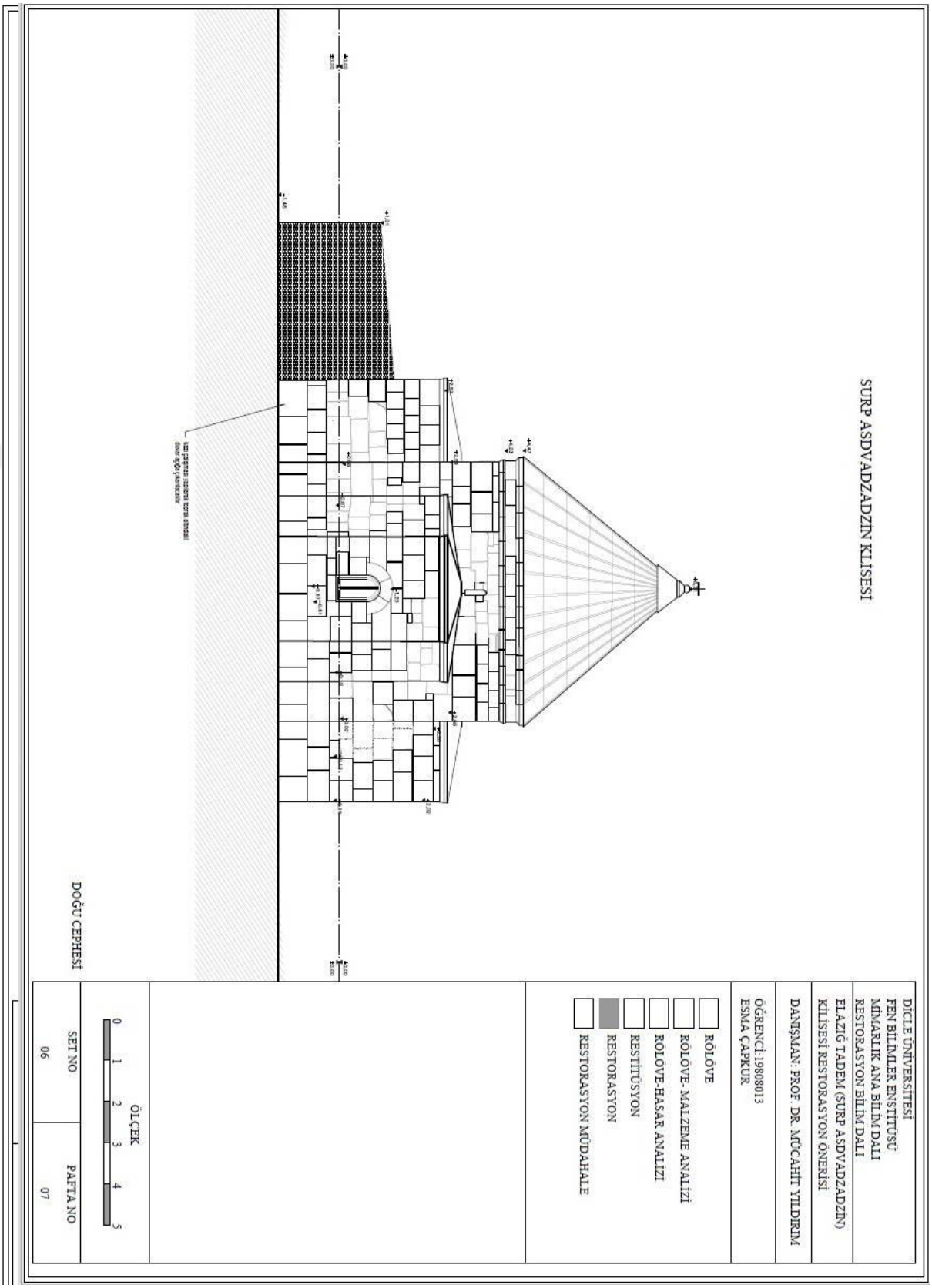
Şekil 4. 110 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

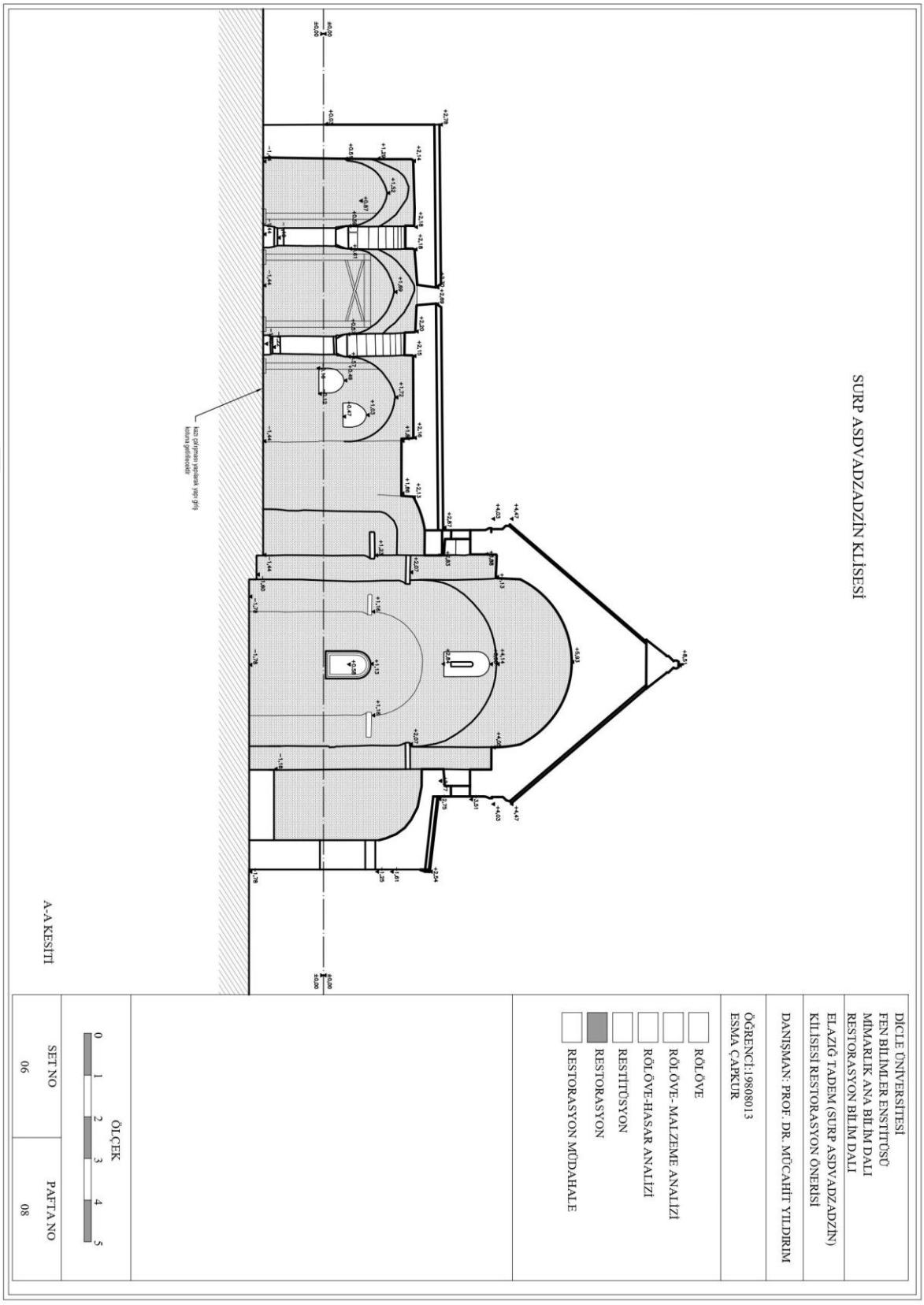
Şekil 4. 111 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

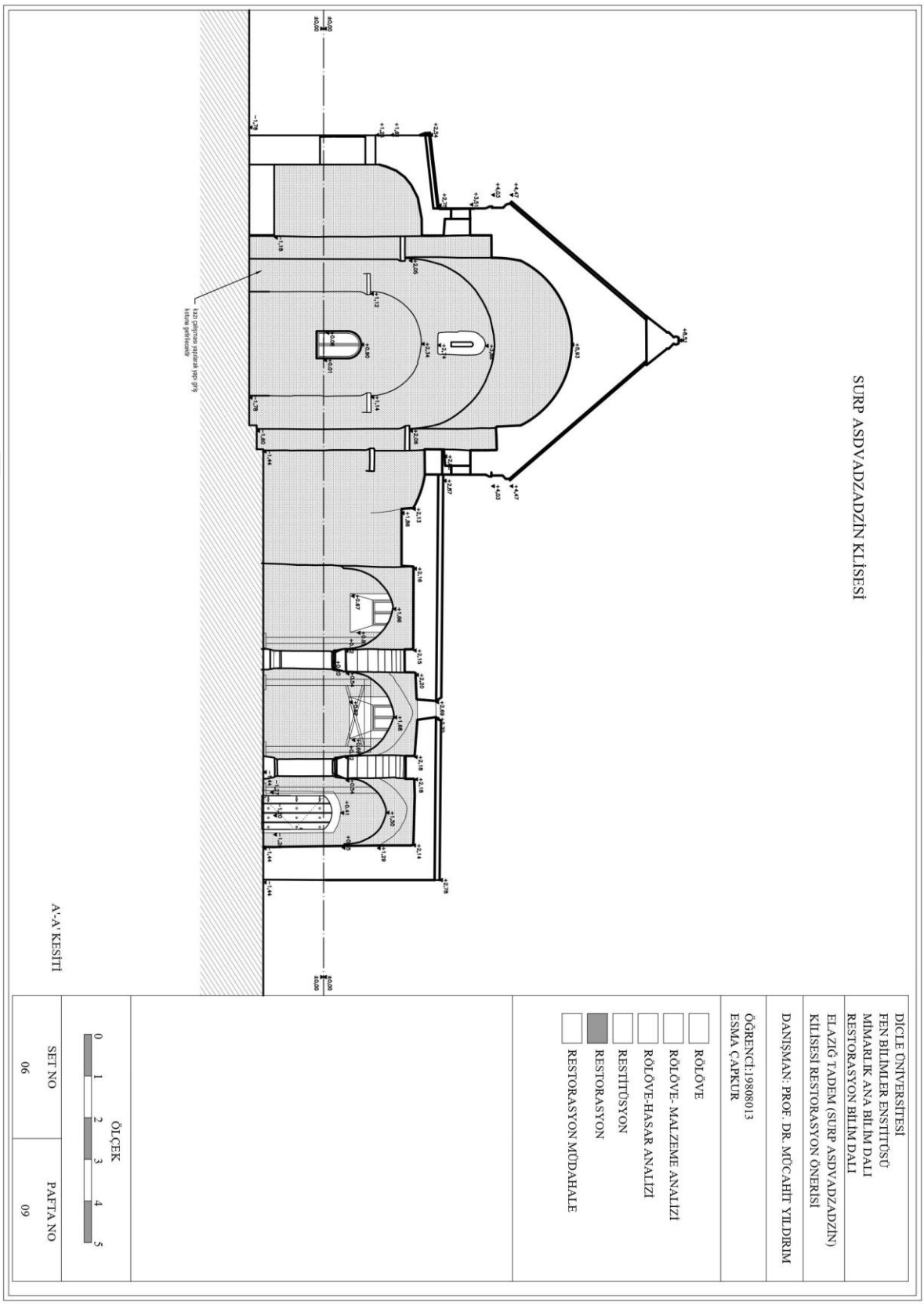
Şekil 4. 112 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

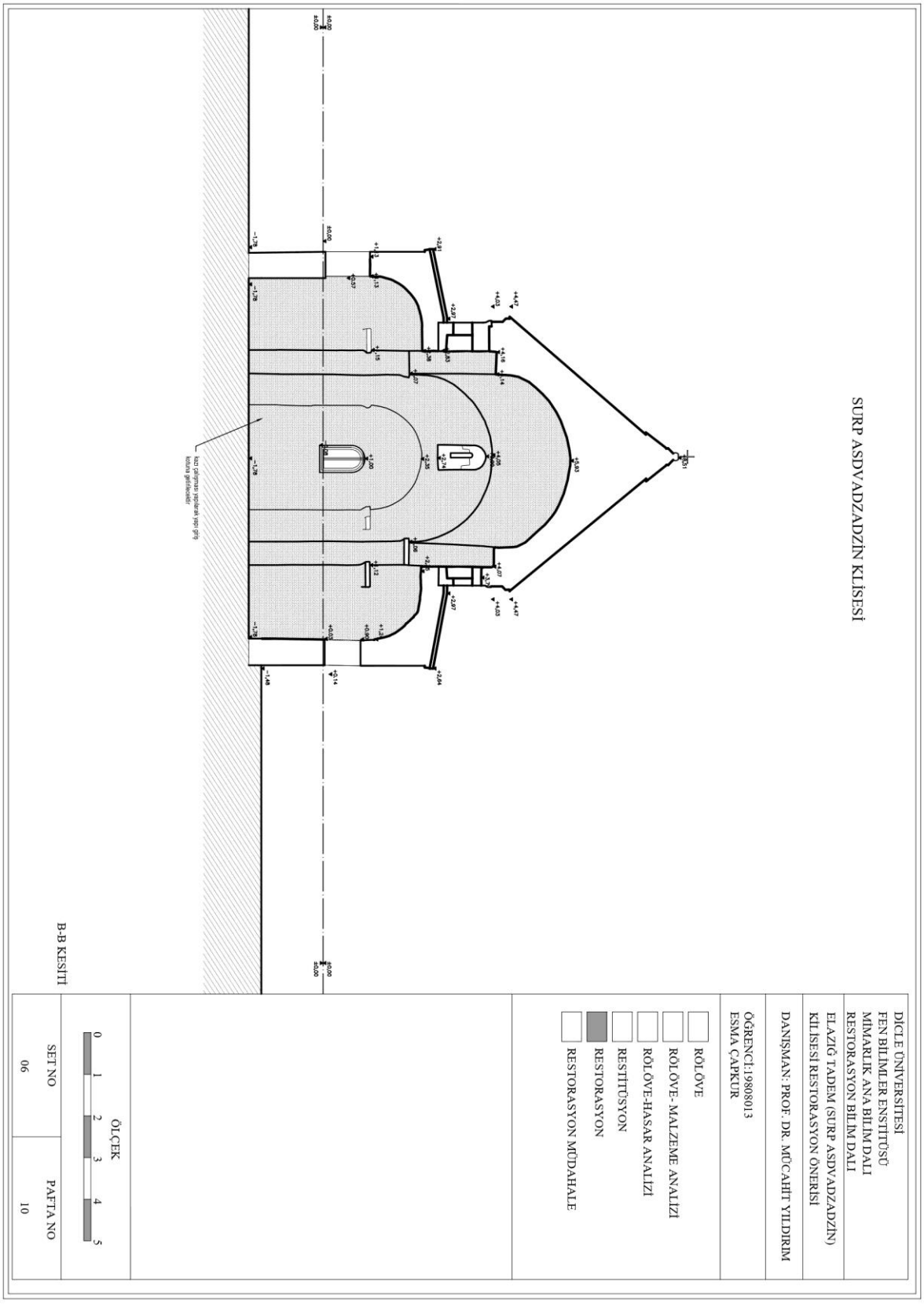
Şekil 4. 113 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 114 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

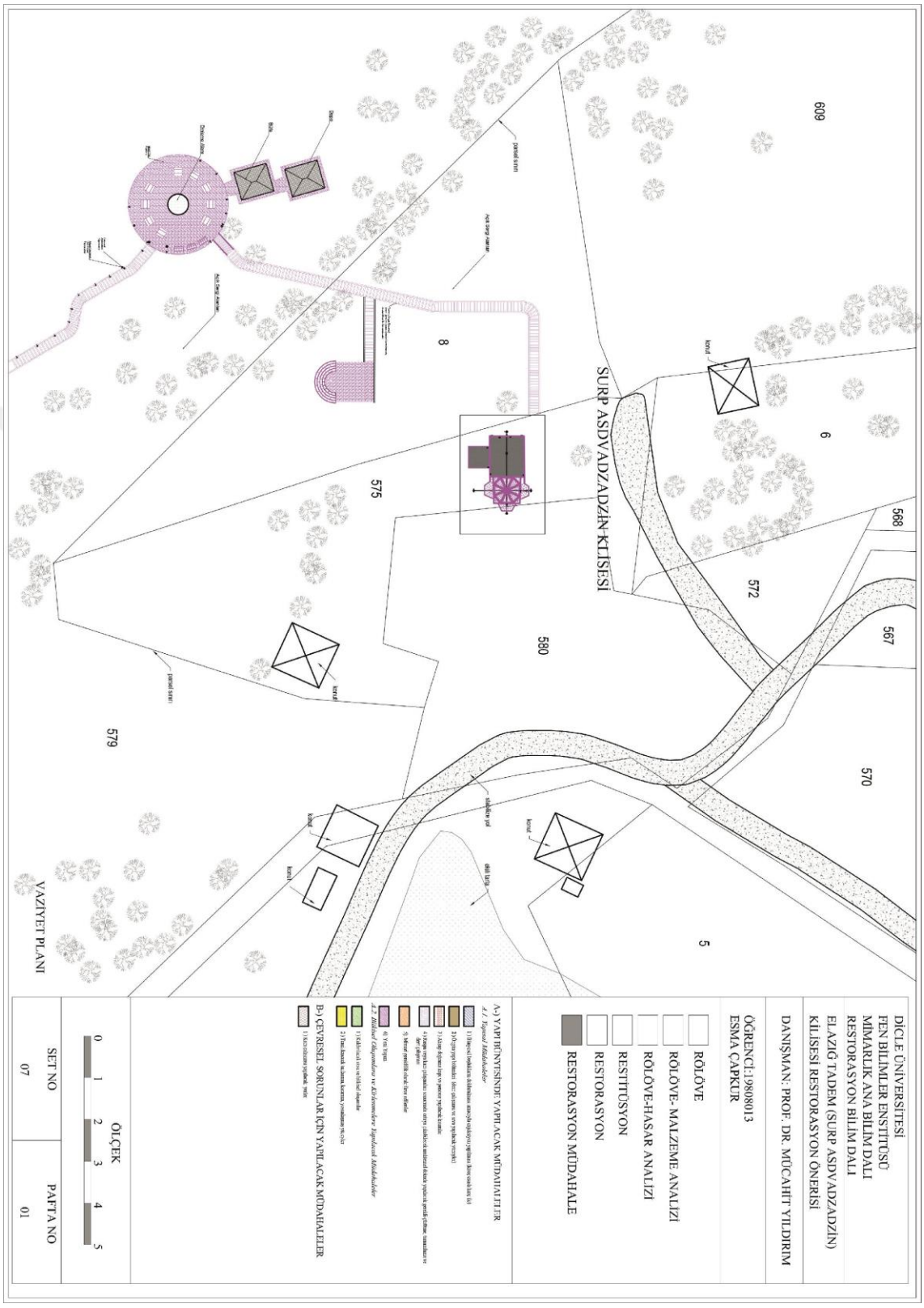
Şekil 4. 115 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

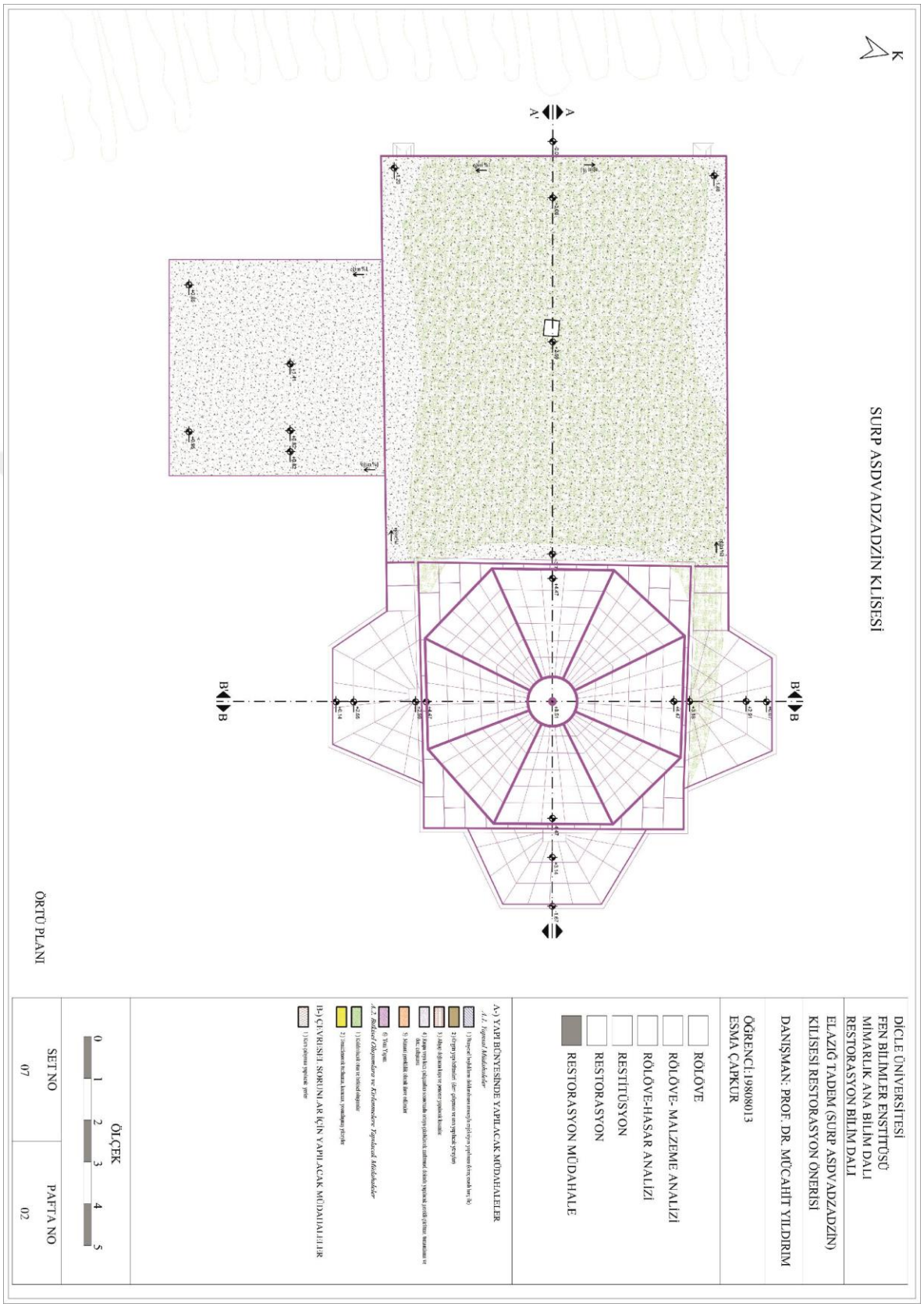
Şekil 4. 116 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 117 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023)

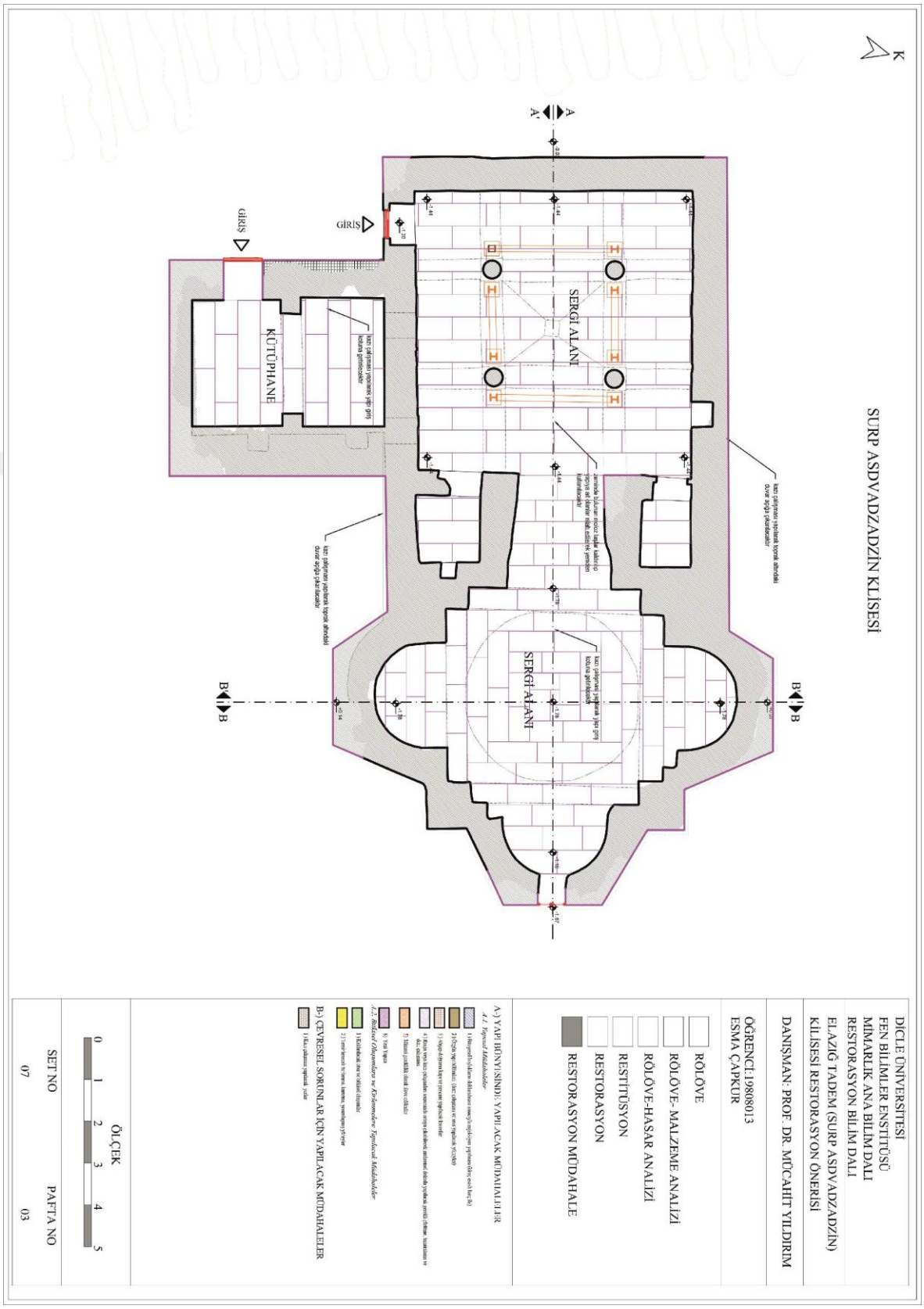
4.8.5 Restorasyon Müdahale Çizimleri

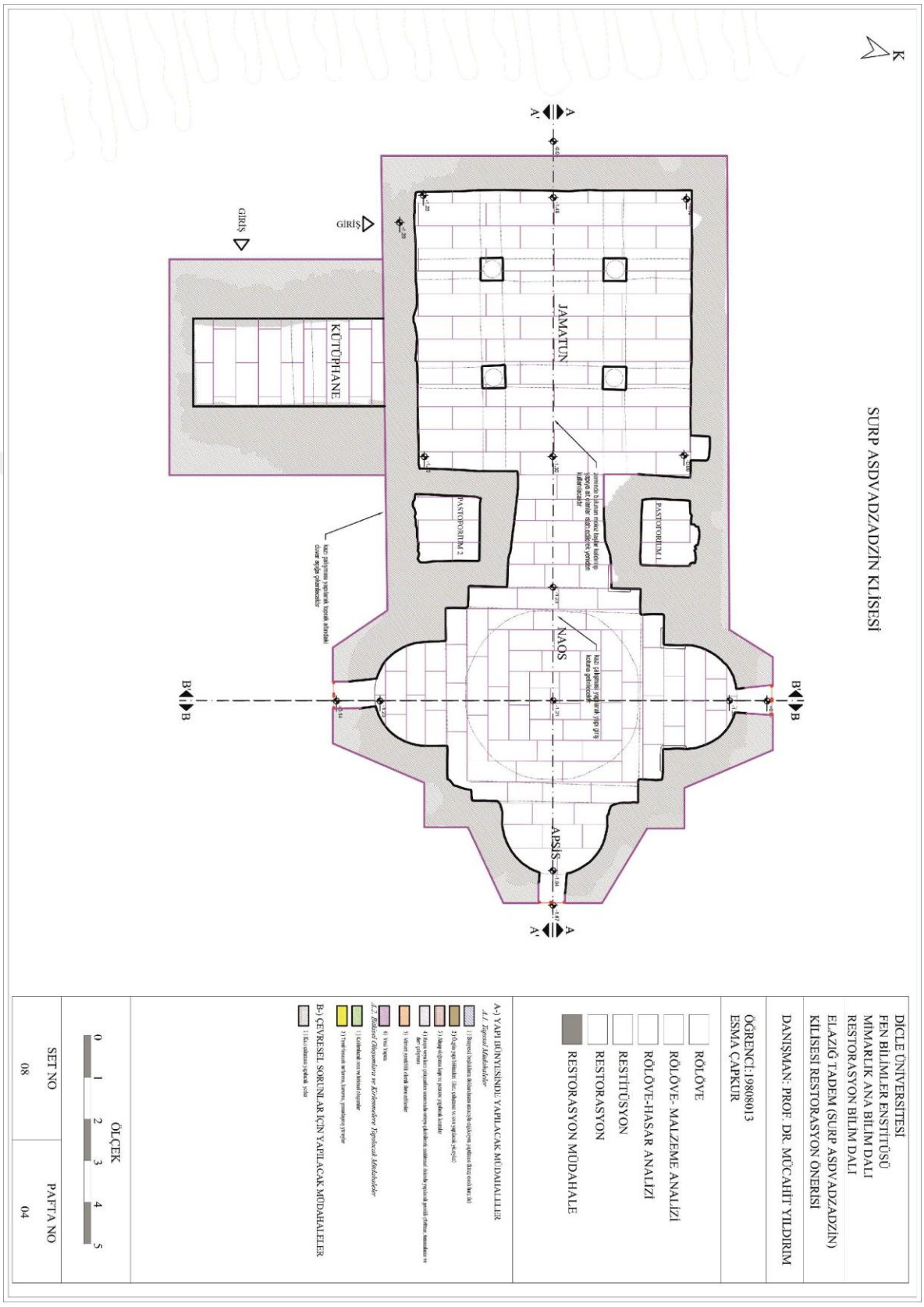
Şekil 4. 118 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Vaziyet Planı (Çapkur, 2023)

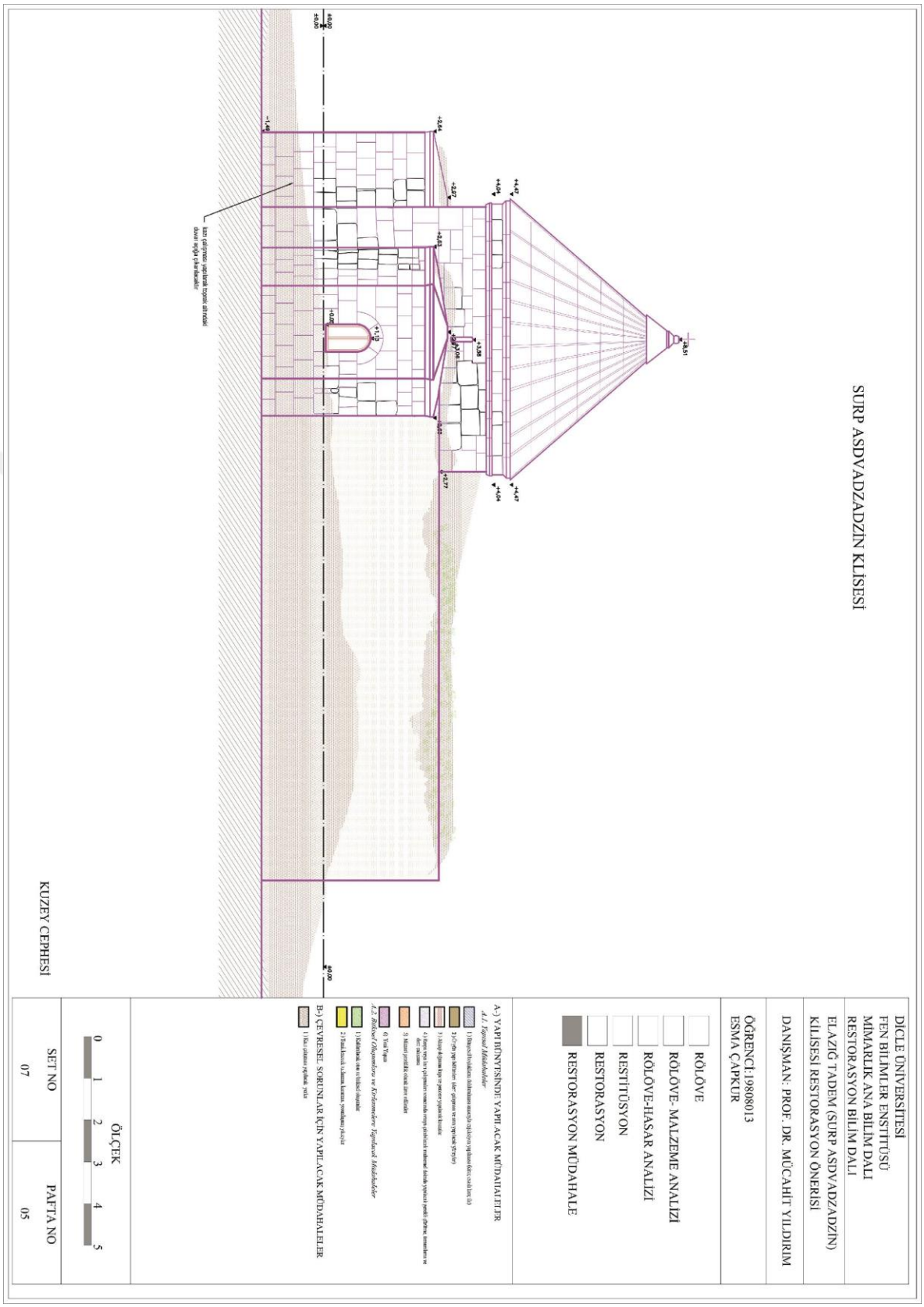
Şekil 4. 119 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

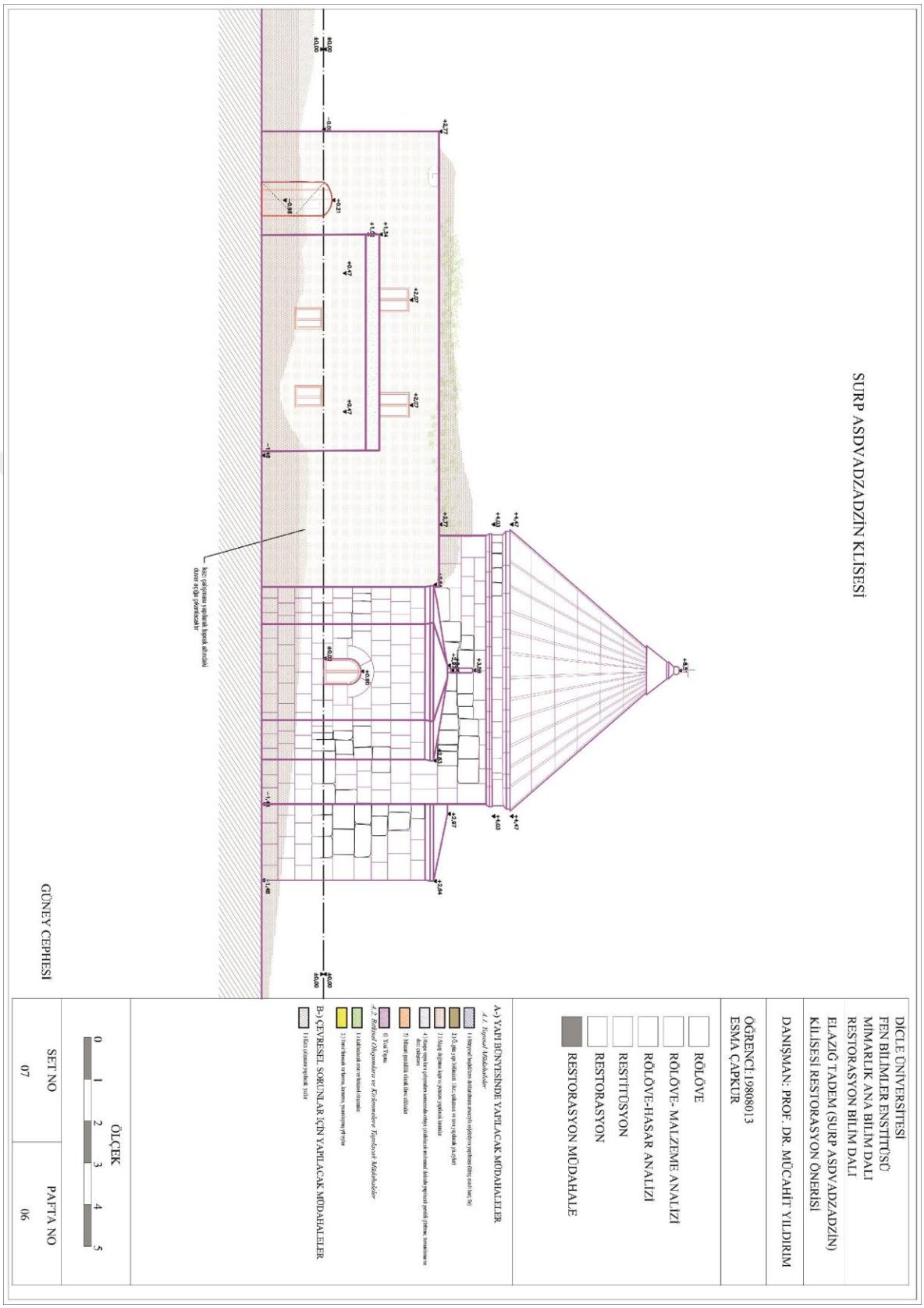
Şekil 4. 120 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale -0.27 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

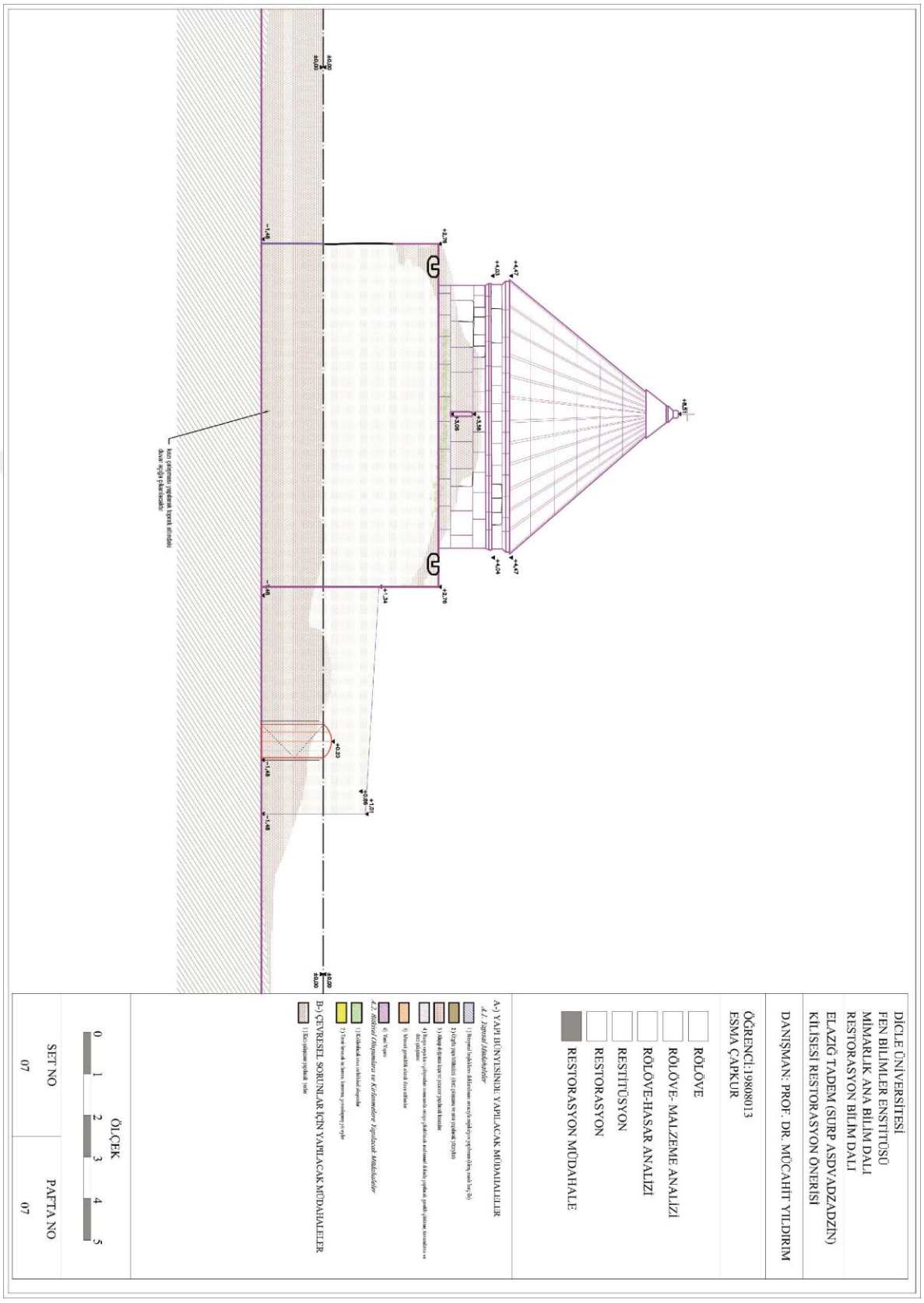
Şekil 4. 121 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale +0.86 Kotu Planı (Çapkur, 2023)

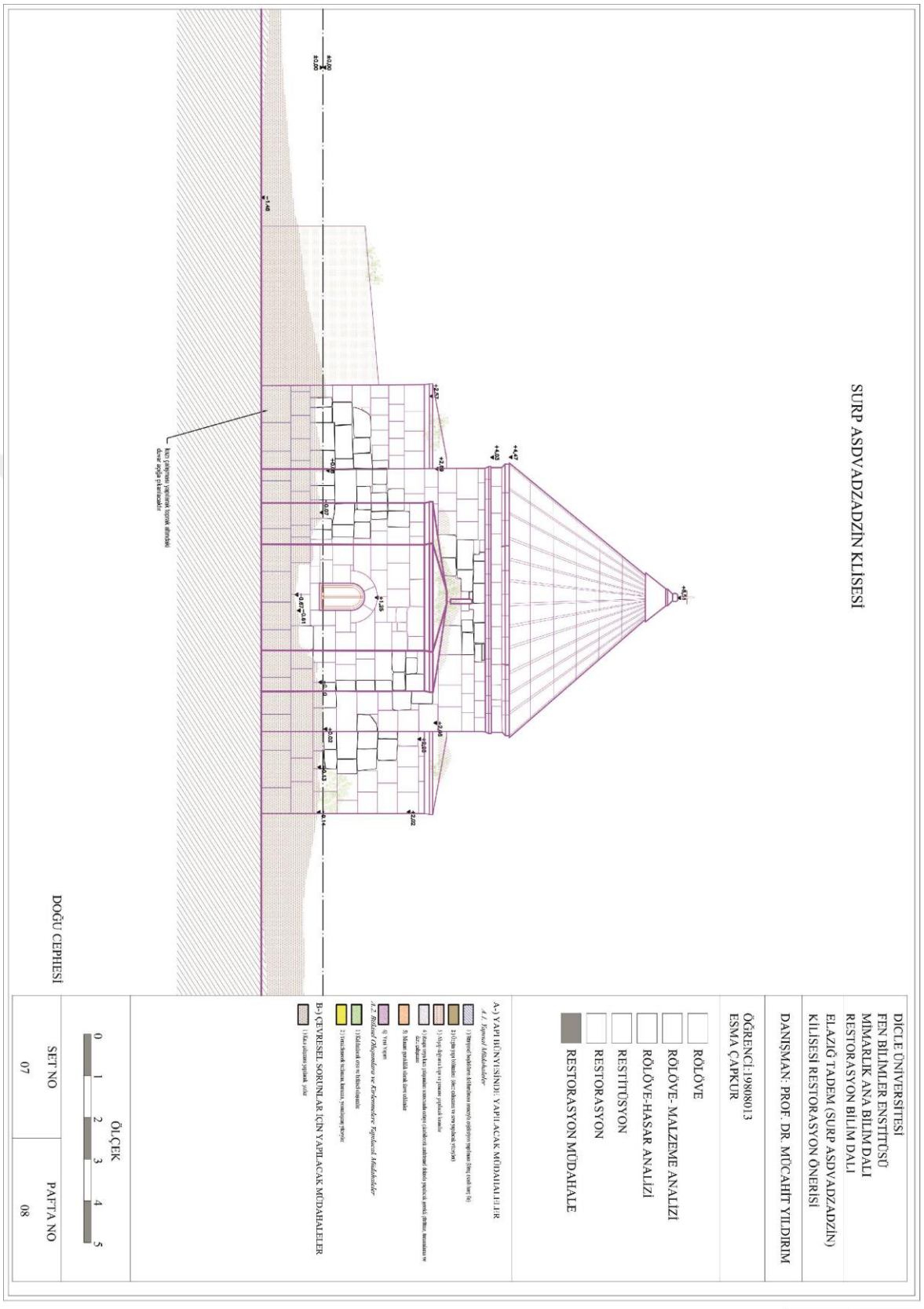
Şekil 4. 122 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Kuzey Cephesi (Çapkur, 2023)

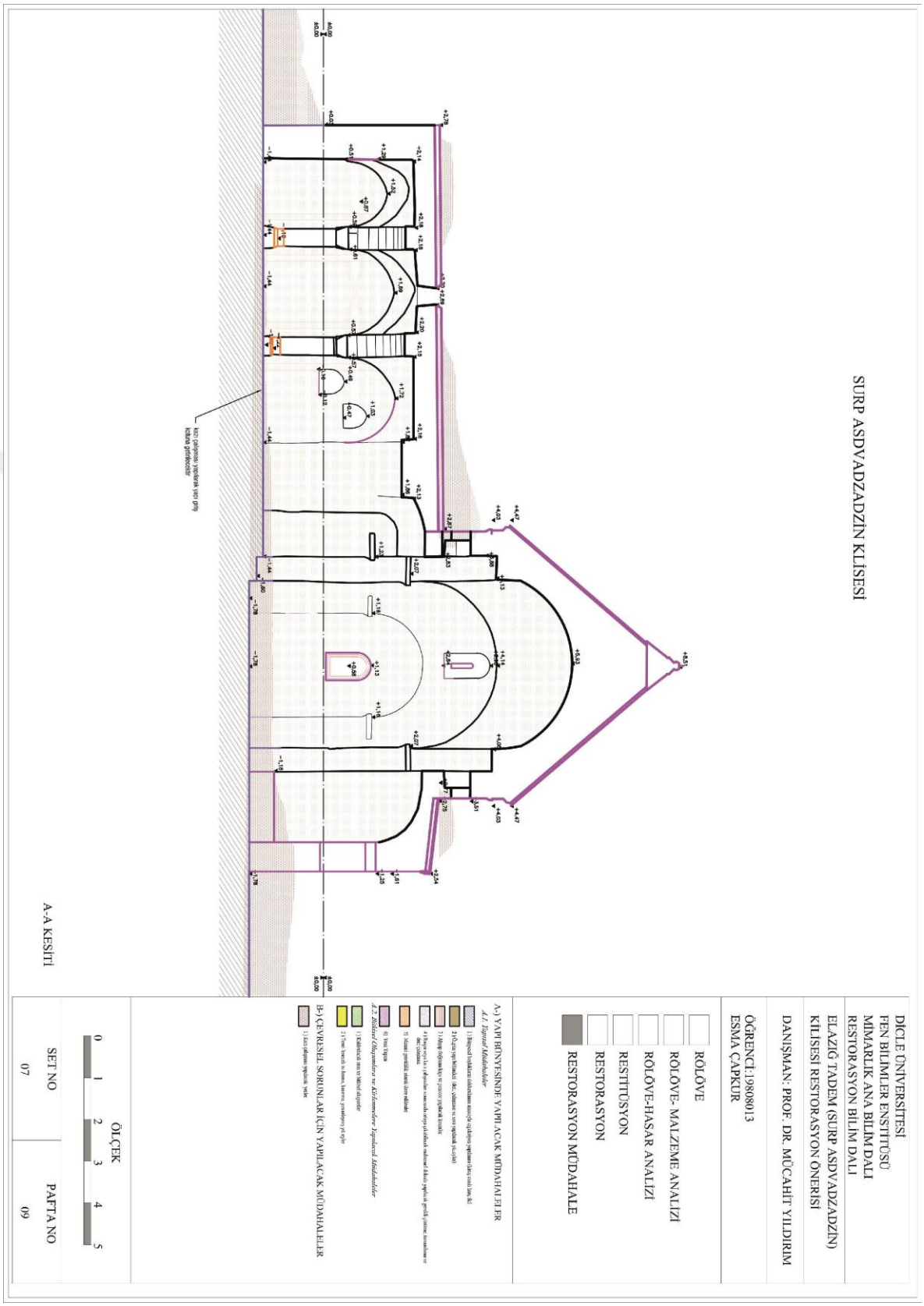
Şekil 4. 123 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Güney Cephesi (Çapkur, 2023)

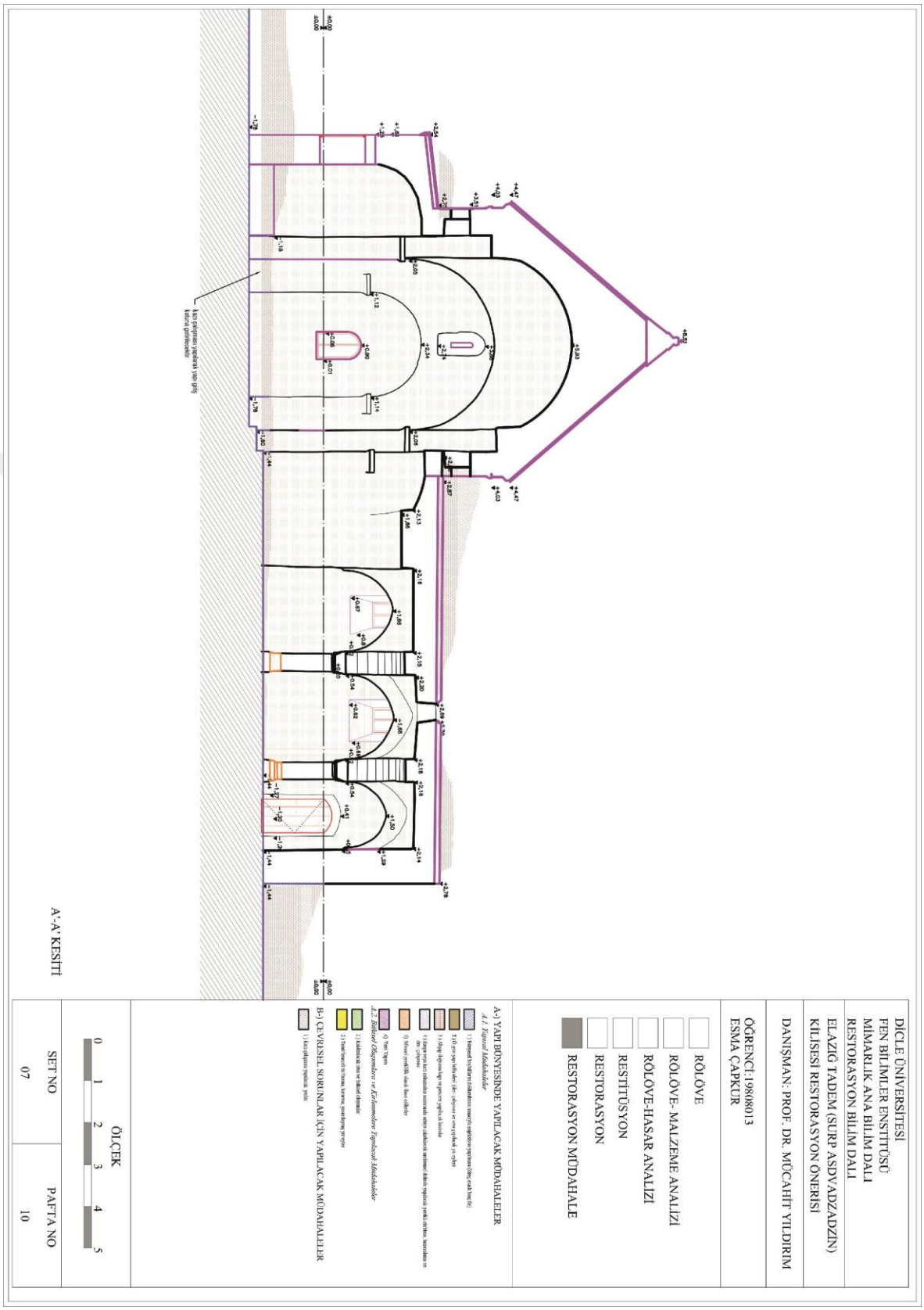
Şekil 4. 124 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Batı Cephesi (Çapkur, 2023)

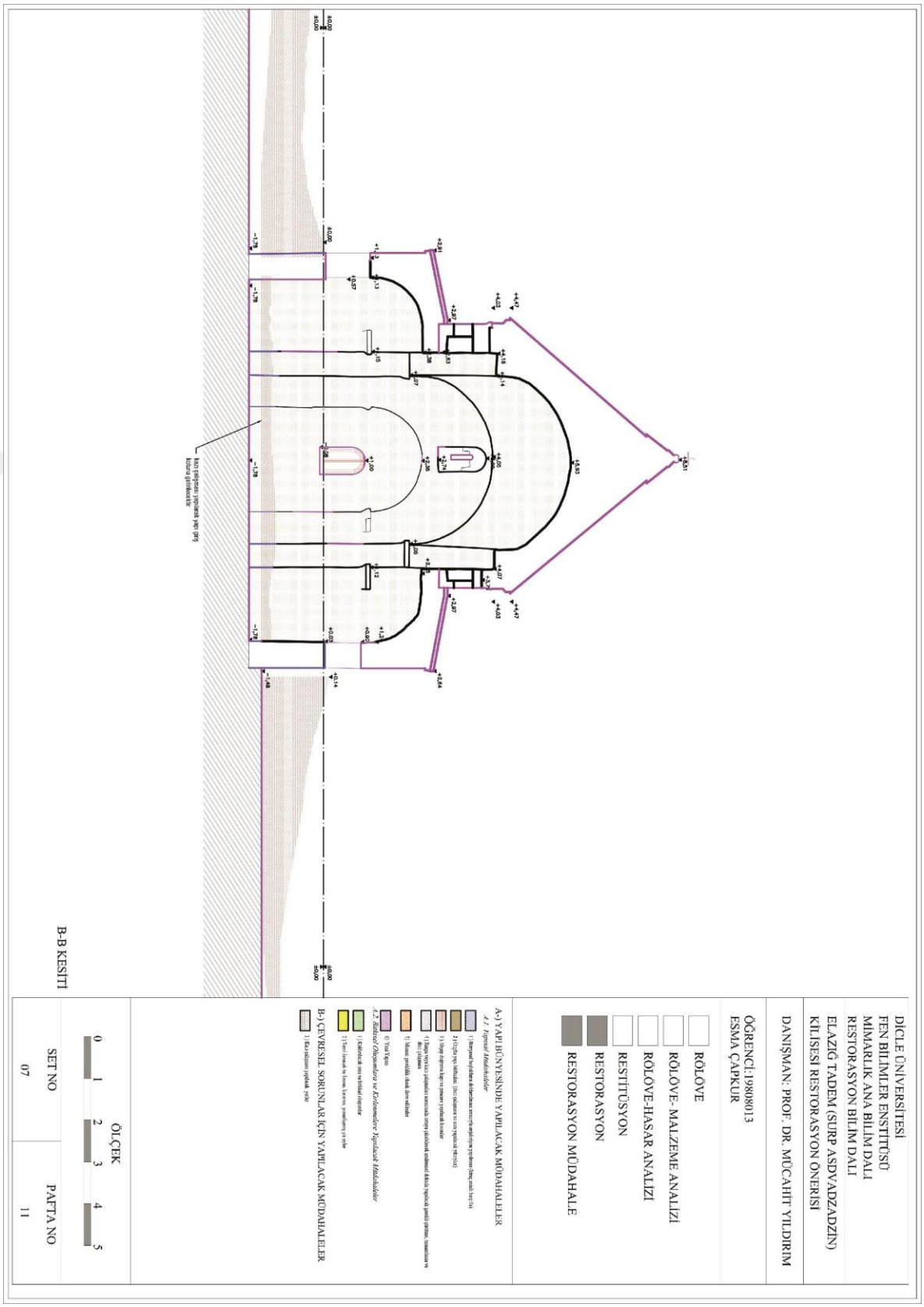
Şekil 4. 125 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale Doğu Cephesi (Çapkur, 2023)

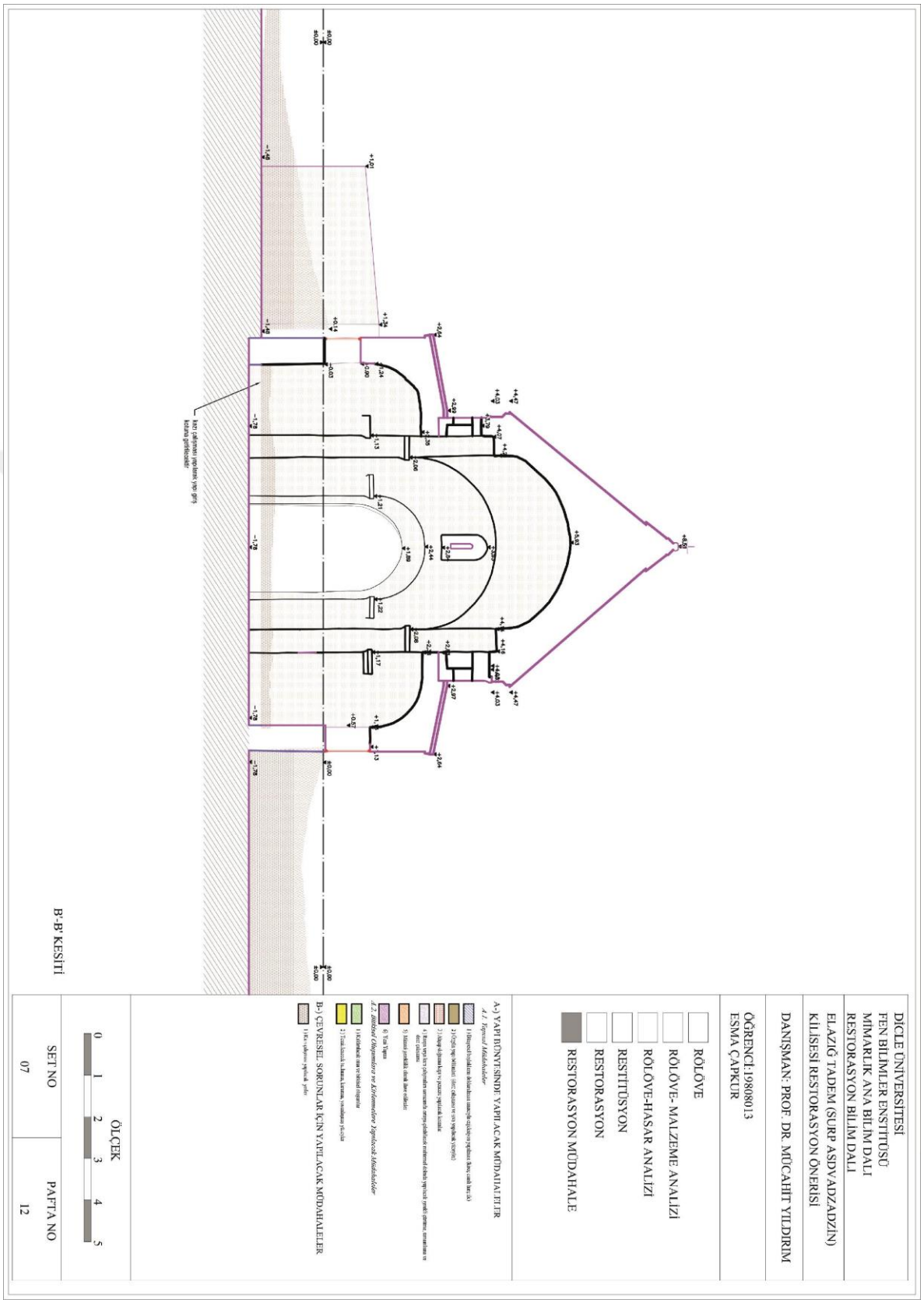
Şekil 4. 126 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale A-A Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 127 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale A'-A' Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 128 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale B-B Kesiti (Çapkur, 2023)

Şekil 4. 129 Tadem (Surp Asdvadzazin) Kilisesi Restorasyon Müdahale B'-B' Kesiti (Çapkur, 2023)

5.SONUÇ

Elazığ'ın kültürünün ve kent kimliğinin gelişmesinde gayrimüslim toplumun da önemli bir yeri vardır. Özellikle bölgede uzun yıllar yaşamış ve izler bırakmış olan Ermeniler ve Ermeni mimarisi büyük ölçüde yer edinmiştir. Bu bağlamda ele alınan tarihi Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) kırsalda yer alan en eski Ermeni kiliselerindendir. Bugüne kadar restitüsyonu için çoğu veriyi verecek şekilde ayakta kalan kilisenin, tarihinin, geçirdiği süreçlerin, özgün durumunun, çevredeki benzer yapılar ve tarihsel bilgiler ışığında araştırılıp ortaya konulmasını, mevcut durumunun fotoğraf ve rölöve çizimleri ile dokümantasyonunun yapılmasını, kilisenin uğradığı bozulmaların tespit edilip bu sorunlara çözüm önerileri getirilip; korunarak geleceğe aktarılmasını sağlayacak şartların tanımlanmasını amaçlanmaktaydı. Bu yüzden yaptığımız tez çalışmasıyla varılacak sonuçlar Elazığ'ın tarihi mirası ve kültürüne katkı sağlayacaktır.

Kırsalda bulunan ve cemaatinin olmayışı nedeniyle işlevini yitiren bu yapı, doğal afetlere özellikle depremlere, doğa olaylarına karşı savunmasız kalmıştır. Elazığ'da bulunan çoğu kilisede olduğu gibi Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi de bakımsız ve onarımsız kalmıştır. Büyük ölçüde tahrip olan bu yapı, sütunların kesitsel olarak zayıflamasıyla, toprak seviyesinin yükselip yapının önemli bir kısmının toprak altında kalmasıyla dağılma seviyesine gelmiştir. Tamamen kendi haline terk edilen bu yapı, dış etkenler ve bünyesinde taşıdığı strüktürel ve yapısal bozulmalar nedeniyle çökme ve yıkım tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Elazığ Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi korumaya değer önemli kültür varlıklarımızdandır. Özellikle Elazığ bölgesinde Ermeni mimarisi için çok önemli olan yonca plan tipinde ve kubbesi sağlam olarak bugüne kadar gelen tek kilisedir. Tam anlamıyla bir koruma, sosyal ve mimari açıdan korumanın birlikte olmasıyla mümkün olacaktır. Elazığ Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi için koruma önerileri mimari ve sosyal açıdan ele alınmıştır.

5.1. Sosyal Açıdan Öneriler

Elazığ'da 1920'li yıllarda Ermeni nüfusunun bölgede azalması, kırsaldan kente göçlerin yoğunlaşması ile kırsalda bulunan kiliseler de işlevini kaybetmiştir. Cemaatsiz kalan bu kiliseler uzun zaman bakımsız kalmışlardır. Birçok kilise ya yıkılmış ya yıkılmaya yüz tutmuştur. Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi de bölgedeki Ermeni nüfusunun azalıp işlevini yitirmesiyle bakımsız kalmıştır.

Kırsal mimari miras yapıları, bölgenin hafızasını temsil eden ve kültürel mirasımızın önemli parçalarıdır. Kırsal mirasın geleceğini güvence altına almak için gerekli adımların atılması hayati önem taşımaktadır. Sosyo-kültürel ve ekonomik değişimler, yaşam kültürünü etkileyerek yerli halkın yapılarına eski ve döküntü gözüyle bakmasına neden olmuştur. Bu sebeple, koruma bilincini yerel halka aşılamak için çalışmalara başlanmalıdır. Tarihi belge niteliği taşıyan yerel mimari birikim ve yaşam kültürü korunmalı, süreklilik sağlanmalı ve gelecek nesillere aktarılmalıdır. Bu amaçla, halkı bilinçlendirmek için eğitim programları hazırlanmalı ve Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi'nin değeri hafızalara kazınmalıdır.

Elazığ Merkez'e bağlı yerleşim alanına 9 km uzaklıkta Yalnız Köyü Venk mezrasında kırsalda yer alan kilise, şehir merkezine yakınlığından dolayı bölgenin turizm olarak canlanması için önemli bir yapıdır. Yapının işlevlendirilmesi kilisenin ve Yalnız Köyü'nün tanıtılmasına katkı sağlayacaktır. Kilisenin yeni bir işlevle canlandırılması sürdürülebilirliğin sağlanması açısından önemlidir. Kilisenin korunması için gerekli yapılan çalışmalar sonucunda, cemaatini kaybeden yapıya saygılı bir yaklaşım çerçevesinde yeniden işlev verilmiştir. Kilise için Tadem'in tarihini tanıtan, kilise hakkında bilgiler içeren müze olması yapının kullanılarak bakımlarının yapılması için uygun görülmüştür.

5.2. Mimari Açıdan Öneriler

Elazığ'da bulunan çoğu kilisede olduğu gibi Tadem Venk (Surp Asdvadzadzin) Kilisesi de bakımsız ve onarımsız kalmıştır. Bugüne kadar koruma kapsamında herhangi bir müdahale yapılmayan kilise, uzun süre kullanılmadığından, doğa şartları ve insan tahribatıyla birlikte ciddi hasarlar almıştır.

Çatı örtüsü ve pencere, kapı gibi günümüzde yok olmuş öğelerine, benzer yapılar üzerinden restitüsyon önerisi getirilip, restorasyon sürecinde restitüsyondan gelen

bilgiler ışığında yoruma girilmeyip çağdaş koruma ilkeleri doğrultusunda koruma önerisi getirilmiştir. Yapı cemaatini kaybetmiş olduğundan işlev önerisi getirilirken kırsal bölgeyi de canlandırıp, yapıyı kırsal turizm için cazip hale getirmek amacıyla müze işlevi verilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca bugün sadece kilise yapısı ayakta kalmasına rağmen manastır yapısı olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden yapının yakın çevresinde arkeolojik kazı çalışmaları yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

Ahunbay, M. (1997). "Kilise". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Yapı Endüstri Merkezi, İstanbul. (s.1010-1014).

Ahunbay, Z. (2009), "Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon", Yem Yayın, İstanbul

Akçora, E. (2005). Tanzimat'tan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri (1839–1922). Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler (s. 127–143). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Aksın, A. (2005). Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin İdari Yapısı. Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24–27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler (s. 61–76). Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları.

Alkan Reis, A.S. (2012). Mardin Kentinin Korunması Kapsamında 'Surp Kevork Ermeni Kilisesi' Restorasyon Önerisi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı Yüksek Lisans Tezi.

Anadolu Ajansı, 2023 https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/akdamar-kilisesindeki-8-ayin-kovid-19-tedbirleri-altinda-basladi/1964436, Erişim Tarihi: 01.07.2023

Ardıçoğlu, Ü. (1992). Harput'un Prehistoryası. Tarih İçinde Harput Sempozyumu: 11-12 Ekim 1985–Elazığ: Bildiriler (s. 11–17). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Fırat Havzası Araştırma Merkezi Yayınları.

Armenian Of Web, 2023 https://team-aow.discuforum.info/t2927-Surp-Kevork-Manast-r-Khule-koy-Harput.htm, Erişim Tarihi: 20.11.2022

Armenian Culture, 2023 https://www.mshakuyt.com/page-details.php?lang=en&id=42, Erişim Tarihi: 01.07.2023

Arseven, C.E.(1983)."*Sanat Tarihi Ansiklopedisi III*", İstanbul, 1983, s.1270

Aydın, A. (2011). *XIX. yüzyıl Mersin Kiliseleri*, Pitura Mersin Kitaplığı-I, İstanbul

Aydın, M. (2002) Mehmet, "Kilise", DİA, C. 26, İstanbul 2002.

Aytaç, İ.(2020). Palu Surp Lusavoriç Kilisesi, Sanat ve İnsan Dergisi, 2020-4 (2), s.102-120

Büyük Larousse Sözlük Ve Ansiklopedisi 23. Cilt, Librairie Larousse, Interpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. 1986, S.1258

Coğrafya Dünyası, 2023 https://www.cografya.gen.tr/tr/elazig/, Erişim Tarihi: 10.04.2023

Danık, E. (2001) . Ortaçağ'da Harput, Tc. Kültür Bakanlığı Yayınları/2595 Yayımlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri Dizisi/320, Birinci Baskı, Ankara

Danık, E. (2003). Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması. Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri, 21, 309 – 324.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (ESA) (1997). Yapı endüstri merkezi(Cilt, 1).İstanbul.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (ESA) (1997). Yapı endüstri merkezi(Cilt, 2). İstanbul.

Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (ESA) (1997). Yapı endüstri merkezi(Cilt, 3). İstanbul.

KMKD (2018). Elazığ Mimari Kültürel Mirası Değerlendirme Raporu

Eranıl, E. (2019) . Mustafapaşa, Aios Konstantinos Ve Eleni Kilisesi Restorasyon Önerisi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Eyice, S. (1963) "Son Devir Bizans Mimarisi" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.999, Baha Matbaası, İstanbul

Eyice 1991 S. Eyice, "Ankara'nın Kaybolan Bir Eski Eseri Klemens Kilisesi", *Ankara Dergisi 1/2,* 1991, 1-5.

Fortescue, A. (1911). *The Orthodox Eastern Church,* Catholic Truth Society, London.

Freely, J., Çakmak, A.S. (2004), *Byzantine Monuments of İstanbul*,

Germaner, S. (1997) "*Bazilika*", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, İstanbul.

Gombrich, E. H. (2007). *Sanatın Öyküsü* ,Remzi Kitabevi, Ankara

Google Earth, 2023 Erişim Tarihi: 10.11.2022

Güç, A. (2002). "Dinlerde Kıble Anlayışı", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 11, S. 2.

Habertürk, 2023 https://www.haberturk.com/mar-ahron-manastiri-koruma-altina-aliniyor-2544673 , Erişim Tarihi: 28.11.2022

Hançer, E. (2020), "İmparatorluklar Başkenti İstanbul'da Ermeni Kutsallığının İzleri" Eyüp Sultan Sempozyumu XI, İstanbul

Harman, M. (2013). "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", *Tunceli Ünv. Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 1, Sayı 2,*s. 30-36.

Hasol, D. (2002), ''Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü'' Yapı-Endüstri Merkezi

Yayınları, YEM Yayın-2, Haziran, 2002, Sf:82,336

Hasratian, M.(2010), Early Christian Architecture Of Armenia, İncobook,Moskow

Karaca, Z. (1995). *İstanbul"da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Karaca, Z. (2006). *İstanbul"da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.s.322

Karaca, Z. (2008). ‘‘İstanbul’da Tanzimat Öncesi Rum Ortodoks Kiliseleri’’ Yapı Kredi Yayınları-2790, Tarih-148, İstanbul, s.599.

Karakaş, E. (1999). Elazığ Şehrinin Gelişmesi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), 129–154.

Kasap, S. (2018). Ortaköy Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Katolik Kilisesi, Restorasyon Projesi, İstanbul Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Mühendislik Ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimari Koruma Restorasyon Programı, Yüksek Lisans Tezi

Kevorkian,R.H. ve Paboudjian P.B. (2012), 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler, Birinci Baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul

Kındığılı, M.L. (2015), Ortaçağdan Günümüze Kemah Ve Köylerindeki Kültür Varlıkları, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Koch G .(2007). “Erken Hıristiyan Sanatı”, Arkeoloji Sanat Yayınları İstanbul

Kolossdian, R.A.(2018), Tadem, My Father's Village:Extinguished during the 1915 Armenian Genocide November 20, Peter Randall

Korkmaz, N.G.(2006). Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında "Surp Sargis Kilisesi" Koruma Ve Restorasyon Önerisi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Ana Bilim Dalı, Rölöve ve Restorasyon Programı, Yüksek Lisans Tezi

Köroğlu, K. (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kuban, D. (1988). *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi,* Rekmay Yayınları, İstanbul

Meteroloji Genel Müdürlüğü, 2023 https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve ilceleristatistik.aspx?k=H&m=ELAZIG, Erişim Tarihi: 12.05.2023

Nişanyan Yeradları , 2023 https://nisanyanmap.com/?y=&t=&ua=10&u=2&ll=38.570656249652544,%2039.17 415924405854, Erişim Tarihi: 27.06.2023

Öztürk, Ş.(2021). "Van-Akdamar Manastırı Koruma ve Onarımına Bir Bakış" Online Journal of Art and Design volume 9, issue 4.

Qusterhout, R. (2002). *Sanatsal Açıdan Kariye Camii* , Arkeoloji Sanat Yayınları İstanbul

Roth, M. L. (2000). *Mimarlığın Öyküsü Öğeleri, Tarihi ve Anlamı*

Sarıkçıoğlu, E. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi.* Fakülte Kitabevi, Isparta.

Serin U., 2009, Erken Hıristiyanlıkta Ritüel, Simge ve Kimlik: Mekansal Bir Çerçeve Olarak 'Katakomb'lar. Topoğrafya, Mimari ve İkonografya Üzerine Bazı Değerlendirmeler, Arkeoloji′de Rituel ve Toplum TAS 5, s.285–318

Sinclair, T. (1989), Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, London.

Sungurluoğlu, İ. (1958) ''Harput Yollarında''Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No:2 , Ankara

Sönmez, E., (2014). ''Büyükdere Aya Paraskevi Kilisesi Koruma Projesi'', İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Yüksek Lisans Programı.

Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1994). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,* Remzi Kitabevi, İstanbul.s.171.

Şimşek, H.(2010). Harput Ulu Camii, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Şer'iyye Sicilleri, Harput, nr. 381, s. 19 (sene 1283-84).

Takmer B. (2010). Stadiasmus Patarensis için Parerga Sidyma I. Yeni Yazıtlarla Birlikte Yerleşim Tarihçesi, *Gephyra 7*, 2010, 95-136.

Thierry, J.M. (1990-1991). Revue Des Études Arméniennes, Tome XXII ,s.225- 251

Thierry, J.M. (2000). L'Arménie au Moyen Age. Saint-Léger-Vauban: Zodiaque

Tümer, G. (1994). Hıristiyan Kiliseleri ve İbadet Merasimleri, İstanbul 1994, s. 7

Union Internationale des Organisations, 2023 https://www.collectif2015.org/tr/100Monuments/Le-Monastere-de-Saint-Georges-de-Khoule/, Erişim Tarihi: 15.11.2022

Union Internationale des Organisations, 2023 https://www.collectif2015.org/fr/100Monuments/Le-Monastere-de-la-Sainte-Mere-de-Dieu-de-Tadem/ , Erişim Tarihi: 21.06.2023

Ünal, M.. A. 1989. XVI. Yüzyılda Harput Sancağı(1518-1566). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Sayfa: 36-38, Ankara.

Wikipedia, 2022 https://tr.wikipedia.org/wiki/Elaz%C4%B1%C4%9F, Erişim Tarihi: 02.11.2022

Wikipedia, 2023 https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCmbet_Camii, Erişim Tarihi: 02.07.2023

Yarman, A. (2010). Palu – Harput 1878 I - II. (Çev. Sirvart Malhasyan ve Arsen Yarman). İstanbul: Derlem Yayınları.

Yarwood,d. (2010), A Chronology Of Western Archıtecture, Planet Friendly Publishing, New York, p. 28-35

Yenice, G.(2015). Teos Liman Kilisesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Yıldız, S.(2009). Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri, Detay Yayıncılık, Ankara.

Sözen M.T. (2001). Sözen, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*

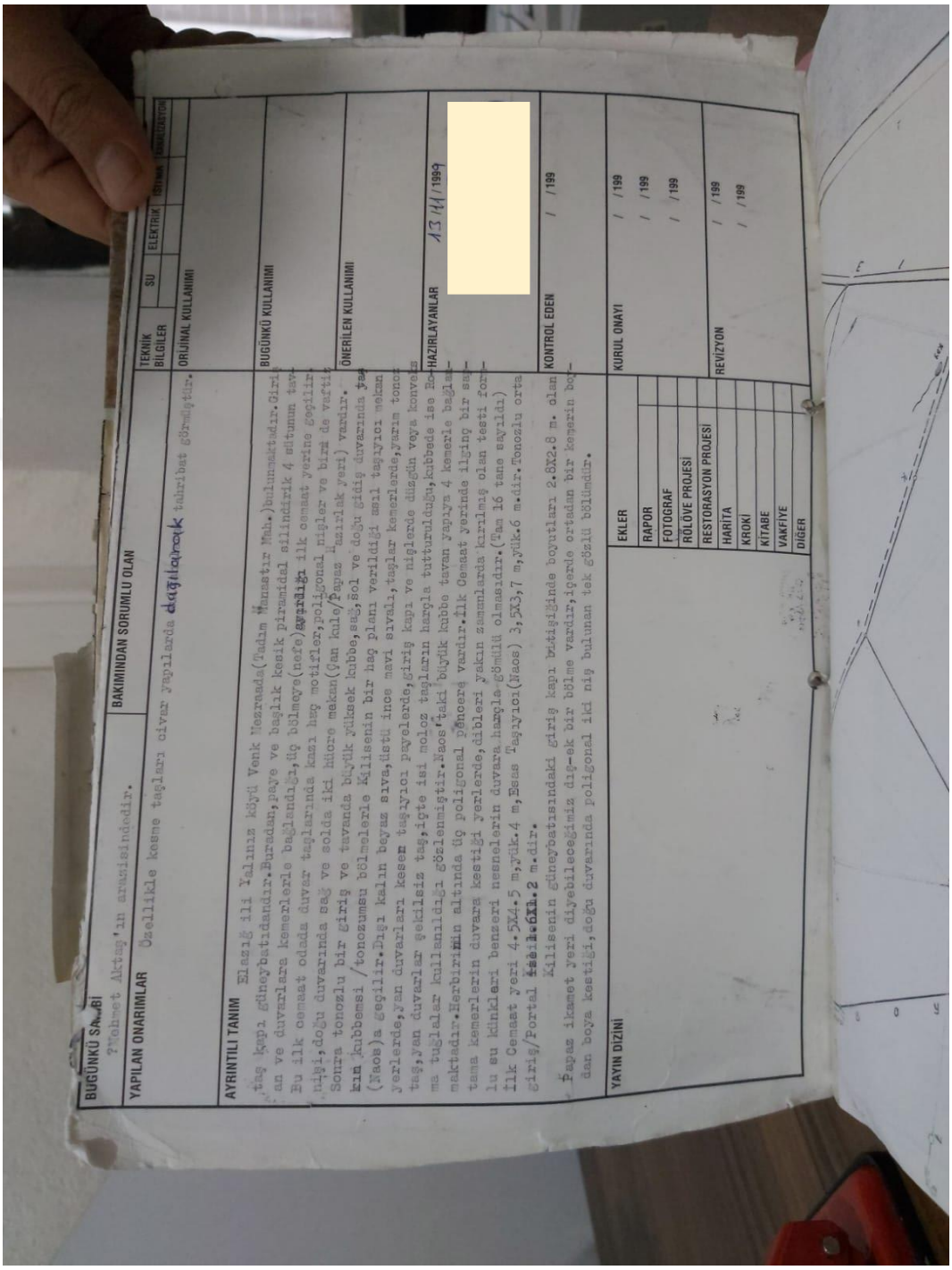
EKLER

Ek.1 Tescil Fişi Fotoğrafı 1

Ek.2 Tescil Fişi Fotoğrafı 2

Ek.3 Tescil Fişi Fotoğrafı 3

Ek.4 Tescil Fişi Fotoğrafı 4

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Soyad, Ad	Çapkur, Esma
mail	

Eğitim Bilgileri

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Bozok Üniversitesi-Mimarlık	2016
Lise	Balakgazi Lisesi	2011

İş Deneyimi

Dönem (Yıl)	Şirket, Kurum	Görev
2016-2022	Serkar Restorasyon Mimarlık	Proje mimarı

Yabancı Dil

İngilizce

DİCLE ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEZ BENZERLİK BİLDİRİMİ FORMU

Öğrencinin Adı, Soyadı	Esma Çapkur		
Öğrenci No	19808013		
Ana Bilim Dalı	Mimarlık		
Program Türü	Proje ☐	Yüksek Lisans ☒	Doktora ☐
Tez Danışmanı (Ünvanı, Adı, Soyadı)	Prof. Dr. Mücahit YILDIRIM		
(Varsa) II. Tez Danışmanı (Ünvanı, Adı, Soyadı)			
Tez Başlığı	Elaziğ Tadem Venk Kilisesi (Surp Asdvadzadzin) Koruma Sorunlari Ve Değerlendirilmesi		
RAPOR BİLGİLERİ			
Raporlama Aşaması	Tez Savunma Sınavı Sonrası		
Sayfa Sayısı	198		
Raporlama Tarihi	11.07.2023		
Benzerlik Oranı (%)	13		

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmamın toplam 146sayfalık kısmına ilişkin, 07/07/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından turnitin isimli intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan intihal raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13 olarak tespit edilmiştir.

Uygulanan filtrelemeler:

☐Başlangıç Bölümleri (Kabul ve Onay sayfası, Teşekkür sayfası, Özet/Abstract) hariç

☒Kaynaklar hariç

☐Alıntılar hariç/dâhil

☐Diğer (Açıklayınız)

Tezimin benzerlik oranı, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İntihal Raporu Uygulama Esaslarında belirtilen üst sınır benzerlik oranını aşmamaktadır. Benzerlik oranım üst sınır benzerlik oranının altında olsa dahi aksinin tespit edilmesi durumunda her türlü yasal sorumluğu kabul ettiğimi ve hukuki sonuçlarına razı olduğumu bildirir,

gereğini arz ederim.

Öğrencinin Adı, Soyadı: Esma Çapkur

Tarih: 11.07.2023

İmza:

Danışman Prof. Dr. Mücahit Yıldırım Tarih:	İmza:
Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Havva Özyılmaz	İmza: